

ACTA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE

IURIDICA 3 – 4/1996

PRÁVNÍ POSTAVENÍ ŽEN
V ČESKÉ REPUBLICE

SENTA RAPOŠKOVÁ
VĚRA STANCOVÁ
DAGMAR NISÉČOVÁ
EVA KOLDOVÁ
STANISLAV HÝSEKOVÁ

167 1100 KARLOVA PRAHA

PRÁVNÍ POSTAVENÍ ŽEN V ČESKÉ REPUBLICE

SENTA RADVANOVÁ
VĚRA ŠTANGOVÁ
DAGMAR CÍSAŘOVÁ
EVA KOUBOVÁ
STANISLAVA HÝBNEROVÁ

Sestavil: PhDr. Jiří Hýbner

Recenzovali: doc. JUDr. Taisia Čebišová, CSc.

doc. JUDr. Jaroslav Drobník, CSc.

PRÁVNÍ POSTAVENÍ ŽEN V ČESKÉ REPUBLICE

SENKA RADVANOVÁ
VĚRA ŠTANGOVÁ
DAGMAR ČISAŘOVÁ
EVA KOUROVÁ
STANISLAVA HÝBNEROVÁ

OBSAH

Předmluva Alaina Dudoita, mimořádného a zplnomocněného velvyslance Kanady v České republice	9
<i>Postavení ženy v právu občanském a rodinném</i> (Senta Radvanová)	11
I. Úvodní poznámky	11
II. Podrobněji k některým otázkám žen předprodukčního věku	14
III. Podrobněji k některým otázkám žen produktivního věku	19
1. Manželství	19
2. Alternativní formy rodinného soužití	35
3. Mateřství	39
<i>Postavení ženy v pracovním právu</i> (Věra Štangová)	46
I. Zaměstnanost žen	46
II. Sociálně-právní záruky zaměstnaných žen v mezinárodních dokumentech	47
III. Evropská sociální politika a zaměstnávání žen	48
IV. Zvláštní pracovní podmínky žen	50
1. Pojem zvláštních pracovních podmínek žen	50
2. Zákazy některých prací a převedení na jinou práci	51
3. Mateřská dovolená a hmotné zabezpečení poskytované během jejího čerpání	52
4. Další mateřská dovolená a hmotné zabezpečení poskytované během jejího čerpání	54
5. Další oprávnění žen zejména z důvodu péče o dítě	58
6. Ochrana pracovního poměru těhotných žen a žen pečujících o děti	58
7. Význam zvláštních pracovních podmínek žen	59
8. Postavení osamělých mužů v pracovněprávních vztazích	60
9. Novela zákoníku práce z roku 1994 a zaměstnávání žen	60
V. Vývojové tendence populačního vývoje	63
1. Postavení ženy v pracovním právu a populační vývoj	63
2. Proces stárnutí obyvatelstva	65
VI. Charakteristické rysy zaměstnanosti žen	66
1. Nezaměstnanost žen	66
2. Postavení osamělých žen v pracovněprávních vztazích	68
VII. Hodnocení platné právní úpravy postavení žen v pracovním právu a perspektivy jejího dalšího vývoje	69
<i>Žena a trestní právo</i> (Dagmar Císařová)	72
1. Úvod	72

2. Kriminalita žen	73
3. Zvláštní zákonná ustanovení trestního zákona a trestního řádu týkající se žen	84
4. Účast žen v orgánech činných v trestním řízení a v dalších profesích tohoto typu	90
5. Závěr	91
<i>Žena – oběť trestného činu</i> (Eva Koubová)	99
1. Úvod do problému	99
2. Viktimologický pohled na právní postavení oběti v trestním řízení / oběť a trestněprávní péče	103
3. Sexuálně motivované trestné činy	107
4. Násilí v rodině	112
<i>Mezinárodně právní ochrana lidských práv žen</i> (Stanislava Hýbnerová)	117
1. Geneze mezinárodně právní úpravy postavení žen	117
2. Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen	122
3. Závěr	141
<i>Závěr</i>	144
Resumé	147
Summary	150
Conclusions	153
Zusammenfassung	154

Všichni, kdož se autorsky i jinak podíleli na přípravě a vydání této publikace, pokládají za svou milou povinnost co nejupřímněji poděkovat Velvyslanectví Kanady a osobně Jeho Excelenci panu Alainu Dudoitovi, velvyslanci Kanady v České republice, za významnou podporu poskytnutou tomuto počínu.

Sborník statí „Právní postavení žen v České republice“ vychází díky iniciativě Evropského informačního střediska UK a ve společné péči s Právnickou fakul-
tou UK. Je to další výsledek spolupráce, která umožňuje zaměřovat činnost EIS UK
na nejvíce aktuální otázky lidských práv. Všechny mezinárodní semináře dosud pořá-
dané EIS UK byly touto spoluprací výrazně poznamenány. Společný seminář k diser-
tačním pracím z oblasti lidských práv přivedl k návštěvě univerzity i předsedu
Parlamentního shromáždění Rady Evropy. Doufáme, že se nám postupně podaří
i optimalizovat naše informační služby tak, aby co nejvíce pomáhaly prioritní teore-
tické úloze Právnické fakulty UK v harmonizaci legislativy České republiky s legisla-
tivou Evropské Unie.

PhDr. Jiří Hýbner,

generální tajemník Evropského informačního střediska UK

It is my pleasure to bear a witness to the release of a study which is a unique contribution to increased awareness of the importance of women's rights issues in the Czech Republic in this period of transition to a democratic system and market economy. Many fundamental changes that have occurred in the political and economic life of this country over recent years have influenced the role of women, their ideas about their place in society as well as their own efforts to put these ideas into practice.

I am particularly pleased to see that this publication offers a comparative analysis of women's rights from the perspective of Czech legal regulations and international legal instruments. This is highly important now that the Czech Republic has joined the O. E. C. D. and is seeing accession to the European Union.

It is always exciting to witness the birth of something valuable. So, it is without any exaggeration that I am proud to see further evidence of fruitful cooperation between Czech and Canadian experts, this time in the area of women's rights, an inseparable part of good governance practices in a democratic society.

Alain Dudoit,

Ambassador for Canada to the Czech Republic

Překlad předmluvy A. Dudoita

Je mi potěšením být svědkem zrodu studie, která je významným příspěvkem ke stále rostoucímu uvědomování si problematiky práv žen v České republice v tomto období přechodu k demokratickému systému a tržní ekonomice. Zásadní změny, k nimž v posledních letech došlo v politickém a ekonomickém životě země, ovlivnily úlohu žen, jejich idejí o svém místě ve společnosti i jejich snahy uvést tyto ideje do praxe.

Jsem zvláště potěšen tím, že studie zahrnuje i srovnávací analýzu práv žen z hlediska perspektiv českého právního systému a příslušných mezinárodních právních instrumentů. To je velmi významné zvláště v současné etapě, kdy se Česká republika stala členem OECD a uchází se o přijetí do Evropské unie.

Je vždy vzrušující být u vzniku něčeho hodnotného. Takže bez nadsázky mohou říci, že s hrdostí konstatují další rozvoj spolupráce českých a kanadských expertů, tentokrát v oblasti práv žen, které jsou neoddělitelnou součástí dobré vládní správy demokratické společnosti.

Alain Dudoit,

mimořádný a zplnomocněný velvyslanec Kanady v České republice

POSTAVENÍ ŽENY V PRÁVU OBČANSKÉM A RODINNÉM

I. ÚVODNÍ POZNÁMKY

1. Soukromoprávní vztahy na území našeho státu jsou již historicky (a to dlouhodobě), pokud jde o postavení ženy příznivější než v jiných právních úpravách. Např. podle práva římského a německého nemohla nikdy žena dosáhnout plné samostatnosti. Naopak v českém zemském právu tomu bylo jinak.

Právní nerovnost podle římského a německého práva spočívala totiž v tzv. *mundiu* a poručenství, pod které žena spadala proto, že byla ženou („ob imbecillitatem sexus“), toto však důvodem každé nerovnosti muže a ženy ve starém českém právu nebylo. Tzv. „oddělená žena“, tedy taková, která se stala samostatnou (např. vdova), požívala veškerých práv náležejících mužům. Tak např. formuloval Všehrd „velmi jasně, že vkročí-li žena jako dědička ve zboží otce svého, má užívat-li jej (tj. dědictví) jako syn, vkročí-li i v jiná práva všechna, pohlaví mužskému příslušná“. Tuto vzácnou zásadu rovnoprávnosti neobsahovalo právo římské ani německé, takže tam žena takového postavení samostatnosti nemohla dosáhnout.¹⁾

Nicméně občanské právo v majetkových vztazích ještě před vznikem samostatného československého státu a posléze i po něm respektovalo rovnoprávné postavení ženy. Pokud šlo o některé rodinné právní vztahy, tu se nerovnoprávné postavení projevovalo – zejména v rozdílné úpravě manželských práv a povinností pro muže a pro ženu.

V právu občanském a rodinném byla zásada rovnoprávného postavení muže a ženy provedena postupně zákonodárstvím, které následovalo po vydání Ústavy 9. května v r. 1948. Šlo zejména o zákon o právu rodinném č. 265/1949 Sb., občanský zákoník č. 141/1950 Sb. a později v r. 1963 o zákon o rodině č. 94/1963 Sb. a obč. zákoník č. 40/1963 Sb., obojí ve znění novel. Poslední dva zákony jsou doposud platnou právní úpravou, byť po roce 1989 jsou v některých směrech, jak bude dále vyloženo, podstatně novelizovány.

¹⁾ „Tato zásada rovnoprávnosti ženy s mužem měla dalekosáhlejší důsledky v právním postavení ženy, poskytující jí i právo, které ženě odírala zákonodárství pozdější, totiž právo být poručnící. Právo římské a německé vyloučilo ženu od výkonu tohoto práva v rodinném právu neobyčejně důležitého, považuje ji za duševně méně schopnou k zastávání takové úlohy. Tím více vynikne neobyčejná pokrokovost starého práva českého, které považovalo nejen za zcela přirozené, aby ženy byly poručnícemi, nýbrž nepřipouštění ženy k poručnictví považovalo za porušení základů práva českého. Jaký to tedy do očí bijící rozdíl, čteme-li, co Všehrd v XV. století o poručenství napsal a přihlídneme-li k tomu, co ustanovoval § 192 obč. zákona rakouského (z r. 1811) před novelizací: „Ze se poručenství nemá osobám ženského pohlaví svěřovati.“ Tímto ustanovením stálo staré právo české výše, než mnohé zákonodárství XIX. století. Slov. Kozáková, Postavení ženy v českém právu zemském, Praha 1926.

Kdybychom měli stručně charakterizovat legislativní vývoj i právní a společenskou praxi v uplatnění principu rovného postavení muže a ženy v soukromém právu, lze říci, že tento princip působil pozitivně, jeho vtělení do právního řádu bylo akceptováno bez dramatického usílí či odporu toho či onoho pohlaví. Rovnoprávné postavení muže a ženy v soukromém právu přestalo v druhé polovině tohoto století v našem státě být „problémem“, požadavkem, který by bylo třeba řešit, či svádět o jeho prosazení politický či parlamentní boj směřující k legislativním změnám.

Právní postavení ženy je stejné jako postavení muže. Zákonodárství v této otázce rovnoprávnosti podává její standardní provedení, formálně odpovídající požadavkům mezinárodních dokumentů.

Vážné problémy v oblasti rovnoprávnosti muže a ženy se však začaly projevovat v jiném ohledu. Zdrojem konfliktu je totiž skutečnost, že formálně, byť do detailu provedená rovnoprávnost nese s sebou sémě zrodu vážných společenských i osobních (tj. občanských) diferencí; pokud chybí – nevytvořily se či pominuly – podmínky pro její **materiální realizaci**. Sama rovnoprávnost jako princip úpravy osobních a majetkových práv neznamená, že komukoliv zaručuje rovné, ekvivalentní osobní či hmotné postavení.

Přesto i formální rovnoprávnost je z historických i politických hledisek ve srovnání se zákonodárstvím jiných států, zejména třetího světa, velkou vymožeností. Současná generace žen – starších, ale též těch nejmladších – vnímá rovnoprávnost jako naprostou samozřejmost. Kupodivu ani extrémní feminismus nenašel větší odezvu. Lze říci, že ani u mužské části populace sám princip rovnoprávnosti není opouštěn. Snad je tomu tak proto, že již střední generace mužů vyrostla a byla vychována v klimatu rovnoprávnosti. Na druhé straně však lze pozorovat, že část mužské populace promyšleně využívá a udržuje fakticitu společenské nerovnosti v širších společenských strukturách, event. i v rodinném společenství. Zejména se markantně projevuje tento jev v životě veřejném, v politických a mocenských vládních funkcích. Od vzniku samostatné Československé republiky nebyla žádná žena např. ministerskou předsedkyní, od vzniku ČR teprve letos tj. v roce 1997 se stala ministryní žena, a to ministryní spravedlnosti.

Právní postavení ženy je ovšem významným způsobem ovlivňováno mateřstvím, které je potenciální u většiny žen. Fyziologické jevy provázejí sexuální a reprodukční schopnost žen a jsou stále ještě nezastupitelné a předznamenávají zásadní bilogickou odlišnost muže a ženy. Moderní právní úpravy stanoví některé právní formy speciální právní ochrany zdraví žen a jejich mateřství. Právo počítá s těsným fyzickým sejetím matky a jejího dítěte a respektuje je v mnoha ohledech. Moderní medicína, jak ukážeme dále, však klade některé nové etické a filozofické otázky. Pokud právo nereiziguje na právní úpravu některých problematik – (zejm. v oblasti asistované reprodukce lidského rodu) bude třeba tuto oblast lidských vztahů upravit.

Právní úprava souvisí s postavením ženy (zejména rozsah a obsah práv a povinností v právu veřejném, i soukromém – rovnoprávnost či diferenciace) obvykle podstatně souvisela s právním postavením dítěte. Starořímská „moc otcovská“ hluboce ovlivnila právní myšlení i filosofii tzv. ženské otázky. Vnímání dítěte jako zrovnoprávněného subjektu práv přináší až druhá polovina dvacátého století a lze říci, že teprve rovnoprávné postavení dítěte je tím, co vyvažuje plně misku vah na straně ženy a dítěte

oproti kdysi suverennímu, mocenskému postavení otce rodiny a manžela, postavení, které ještě do dnešní doby vykazuje hospodářskou a politickou převahu.

2. Během života ženy – od dětství do dospělosti, středního věku a stáří, frekvencí právní otázky rozdílného druhu. Pochopitelně, že otázky soukromoprávní – stejně jako u každé fyzické osoby dominují – víceméně v různých životních obdobích akcentují různé právní problémy. Tak např. u dětí, tj. nezletilých dívek frekvencí podstatně častěji útok v oblasti sexuální ze strany mužské populace (pohlavní zneužívání, znásilnění a další trestné činy), dětská a dívčí populace představuje „zranitelné sexuální objekty“. Nezralé rodičovství ohrožuje především nezletilé dívky, přičemž zploditeli jejich dětí jsou většinou muži již zletilí (i když ne vždy lze tvrdit, že dostatečně zralí pro uzavření manželství).

Sexuální zneužívání dětské ženské populace a sotva dospívajících dívek ohrožuje tuto část populace především zdravotně, ale též psychicky i mravně. Zejména umělé přerušování těhotenství u velmi mladých primipar je závažným lékařským úkonem. Nezralé mateřství zasahuje mnohem podstatněji do života i do další profesní kariéry ženy, event. jejího psychického, citového vývoje, než tomu je v event. případě opačném, u nezletilého muže – otce. V oblasti práva soukromého je třeba si povšimnout několika otázek právního postavení neprovdané nezletilé matky, k němuž se v dalším textu vrátíme.

Největší, a to nejzávažnějších problémů se projevuje ve skupině žen produktivního věku.

Tu je možno rozdělit ženy do tří skupin:

- a) ženy bezdětné,
- b) matky nezletilých dětí,
- c) matky, jejichž děti již dospěly.

ad a) Tato první skupina v praxi soukromého práva nepřináší nějaké speciální problémy, které by vyžadovaly rozsáhlé zkoumání. Rodinné právní kodexy doposud hodnotily přínos osobní péče nejen o děti, ale též o společnou domácnost toho z manželů, který se jí věnuje. Tradičně ale též po léta o tom svědčily i výsledky různých výzkumů, věnují péči o domácnost ženy. Protože naprostá většina žen téměř po celou dobu svého rodinného (obvykle manželského) života se uplatňuje též profesionálně, představovaly bezdětné ženy, zabývající se jen svou domácností a péčí o manžela, spíše výjimečný jev. V souvislosti s hlubokými změnami v ekonomice naší společnosti a tím i chováním rodin, může však k tomuto jevu docházet častěji např. v souvislosti s nezaměstnaností, která mnohdy postihuje ženy více než muže. K podrobnostem se opět vrátíme dále v souvislosti s výkladem vyživovací povinnosti.

ad b) Ženy matky tvoří početně největší skupinu, kde vzniká řada problémů, jimiž se zabývá soukromé právo – rodinné a občanské. Z hlediska sociálního vytváří se uvnitř této skupiny ještě několik dalších podskupin, na něž sice dopadá formálně stejná právní úprava, avšak již soudní rozhodování ukazuje na zvláštnosti, které přináší život. Jsou to tyto podskupiny:

- ba) matky žijící v úplné manželské rodině
 - 1. s otcem svých dětí,
 - 2. s manželem a dětmi, které nejsou společnými dětmi, či společné je jen některé z nich,
- bb) matky žijící s dětmi ve faktickém trvalém vztahu s druhem a buďto mají nebo nemají společné děti,
- bc) matky žijící s dítětem v neúplné rodině, jež vznikla:
 - a) úmrtím manžela, otce dětí,
 - b) faktickým rozchodem,
 - c) rozvodem,
 - d) úplná rodina nebyla nikdy vytvořena,
 - e) neúplná rodina byla vytvořena osvojením dítěte,
 - f) neúplná rodina byla vytvořena svěřením dítěte do pěstounské péče nebo do péče podle § 45 odst. 1 zákona o rodině,
 - g) hypoteticky by sem mohla patřit i možnost vytvoření neúplné rodiny oplodněním ženy (heterogenní inseminace, fertilizace in vitro);
- bd) matky nežijící se svým dítětem
 - a) protože nemají o dítě zájem (dítě opouštějí),
 - b) byly zbaveny rodičovských práv k dítěti a dítě bylo svěřeno do výchovy druhému rodiči či někomu jinému,
 - c) dítě bylo svěřeno druhému rodiči (otci), ačkoli matka projevuje stejně dobré vlastnosti, péči a zájem o dítě jako otec. To je nejobtížnější problém rozvodu rodičů s nezletilými dětmi.

V postavení ženy produktivního věku se prolínají především právní otázky spojené se zvoleným typem soužití s mužem – manželství či partnerský vztah bez manželství a právní otázky rodičovství. Právní problematika týkající se typu soužití záleží především v určení společenského statutu – žena provdaná či neprovdaná – od něhož se odvíjí právní regulace majetkových vztahů (společná majetková práva, dědění), zákonná vyživovací povinnost, jakož i některé právní otázky související s rodičovstvím, pokud je zákon spojuje s manželstvím.

Pokud jde o ženu v postproduktivním věku, právní otázky v oblasti práva soukromého ho spíše ustupují do pozadí a naopak přicházejí v úvahu právní nároky z důchodového zabezpečení a sociální péče. Postavení žen ve vyšších věkových skupinách charakterizuje osamělost (dožívají se průměrně vyššího věku) a relativní chudoba související s průměrně nižšími příjmy z důchodového zabezpečení. I v našem státě projevuje se evropský fenomén nazývaný feminizace chudoby. O těchto otázkách však pojednává další partie studie.

II. PODROBNĚJI K NĚKTERÝM OTÁZKÁM ŽEN PŘEDPRODUKČNÍHO VĚKU

1. První znaky pohlavního dospívání projevují se u ženské populace již mezi 12. – 13. rokem věku. Velmi výjimečně dochází již v tomto věku k otěhotnění

a porodu přesto, že trestní zákon zakazuje soulož s osobou mladší 15 let. Zákon o rodině dovoluje uzavření manželství nezletilci mladšímu 18 let a staršímu 16 let (§ 13 ZR). Uzavření manželství musí na jeho žádost povolit soud. Soud povoluje uzavření manželství nezletilci s konkrétní osobou, protože v souladu se zákonem zkoumá, zda k uzavření tohoto konkrétního manželství vedou důležité důvody, a zda bude v souladu se společenským účelem manželství. Teprve uzavřením manželství nabývá pak nezletilec zletilosti, tedy mimo jiné způsobilosti k právním úkonům v plném rozsahu. Pochopitelně, že ustanovení § 13 ZR se rovnoprávně vztahuje na obě pohlaví. Nicméně společenská problematika (reálná, sociální) vzniká v praxi převážně jen pokud jde o nezletilé dívky. Neboť jsou to převážně ony, které se o udělení povolení uzavřít manželství na soudy obracejí. Jako důvod vstupu do manželství uvádějí téměř ve stu procentech případy těhotenství. Takový obraz praxe se jevil po několik desítek let v bývalém totalitním státě. Je možné, že se postupně situace bude měnit v souvislosti s rozšiřováním a zkvalitňováním znalostí o sexuálním životě a rodičovství. Současně však zřejmě i chování nejmladší generace ovlivní postoje a představy o životních hodnotách, k nimž patří rozhodnutí o životě v manželství, o rodičovství, přípravě na povolání, profesionální uplatnění, různé další životní zájmy patřící k mladému věku, jako je poznávání cizích zemí, studium v cizině apod.

Právní úprava sama o sobě neovlivní biologický jev pohlavního dozrávání, které se posunulo do nižšího věku a s tím související sexuální styk, event. otěhotnění nezletilé dívky. Ukazuje se, že část dospělé mužské populace vyhledává právě tyto nejmladší ženy jako žádoucí sexuální objekty, často i pro jejich nezkušenost, event. i proto, že onemocnění přenosnými venerickými chorobami a zejména AIDS je méně pravděpodobné. Tato část dospělé mužské populace též počítá s tím, že pokud nezletilá otěhotní, bude spíše jen výjimečně řešit svoji situaci sňatkem. Konec konců i proto, že jsou to často ženatí muži, kteří sexuální styk s nezletilými vyhledávají. Včasně poučení nezletilých žen je základní prevencí nežádoucího otěhotnění. Za velmi kritický rok lze považovat období od 15 do 16 let, kdy sexuální styk s nezletilou je již zákonem „dovolen“. Současná nabídka antikoncepčních prostředků je široká a umožňuje účinně se bránit nežádoucímu početí. I když je z hlediska psychologického velmi náročné a svým způsobem specifické (zejména pokud jde o otevřenost, ale na druhé straně takt a jistou šetrnost poučení) působení na nejmladší ženy, které nabývají sexuální zkušenost, je toto působení nutné. Nechtěné těhotenství a jeho řešení buď interrupcí, nebo tím, že žena se stane matkou, by měla být výjimečným jevem. Ani manželství v nejnižší věkové skupině není něčím, co by měla společnost považovat za samozřejmost a projev „svobodné volby“. Pro nezletilce formování jeho vůle k rodičovství a event. manželství v podstatě vždy je jen východiskem, než rozmyslem, ústícím ve „svobodnou volbu“.

Nezletilé svobodné matce vznikají především právní problémy, související s jejím rodičovstvím. Není sporu o tom, že je matkou dítěte a toto mateřství musí být právně konstatováno. Podle platné úpravy svého mateřství jako takového se nemůže matka vzdát. Tj. nepřichází v úvahu ani tzv. utajený porod, bez zápisu biologické matky do matriky. Zápis do matriky musí být vždy proveden. Otcovství k tomuto dítěti může být určeno dvojím způsobem. Buďto dojde k souhlasnému prohlášení matky a otce (před příslušnou matrikou nebo soudem – srov. §§ 52, 53 ZR), nebo určí otcovství

soud – srov. §§ 54 a násl. ZR. Původně spornou otázku, zda souhlasné prohlášení o otcovství může učinit i nezletilý, řešila již před lety judikatura – srov. R 48/1984 – způsobilost nezletilých osob k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů podle ustanovení § 52 odst. 1 zák. o rodině je třeba (ve smyslu ustanovení § 104 zák. o rodině) posuzovat podle ustanovení § 9 OZ.

Otcovství tedy může být určeno souhlasným prohlášením nezletilých rodičů podle ustanovení § 52 odst. 1 zák. o rodině, pokud je takové prohlášení přiměřené rozumové a mravní vyspělosti nezletilce, odpovídající jeho věku a pokud je nezletilý rodič schopen posoudit význam tohoto prohlášení.

Jinou je otázka nesení rodičovských práv a povinností a jejich výkonu. Právo vychovávat dítě, zastupovat je (zákonné zastoupení) a spravovat jeho záležitosti, především majetkové, nemá ten z rodičů, který nemá způsobilost k právním úkonům v plném rozsahu. Nebo-li nezletilý rodič není nositelem těchto rodičovských práv a nemůže je ani vykonávat. Tu se však dostáváme k závažnému problému: V praxi někdy může docházet ke konfliktu ve výkonu rodičovských práv – zákonného zástupce nezletilého rodiče a projevů vůle nezletilého rodiče k jeho vlastnímu dítěti. Konkrétním případem by např. bylo, když by rodič nutil svým příkazem nezletilou matku (svou dceru), aby dítě předala do některého typu náhradní péče – ústavní či jiné, zejména, aby se dítěte „vzdala“. Jiným příkladem by mohla být situace, kdy nezletilá matka by souhlasila s určením otcovství u dítěte zletilým otcem. On sám by potom např. vystavil souhlas s osvojením tohoto dítěte bez zřetele k určitému osvojiteli (srov. § 68 odst. 1 písm. b) ZR) a dítě by předal k osvojení. Je toto možné, nezletilá matka je chráněna, či je třeba ji chránit, tedy přihlídnout k její vůli? Domníváme se, že pouhý formální výklad zákona o rodině tu není možný. *Přesto, že nezletilý rodič není nositelem rodičovských práv, zejména zákonným zástupcem dítěte, není vůči dítěti bezprávný a má k němu dokonce řadu povinností.* Není pochyb o tom, že pokud to je možné, je povinen poskytnout dítěti osobní péči, nesmí dítě opustit aniž by zajistil někoho, kdo by se o dítě postaral. Má k dítěti zákonnou vyživovací povinnost, pokud má předpoklady k jejímu plnění (srov. § 96 ZR). Např. nezletilý rodič by byl vlastníkem majetku vynášejícího takový pravidelný výnos, jenž by umožňoval poskytovat výživné nezletilci.

Na vztah nezletilého rodiče a dítěte nelze podle našeho názoru nahlížet pouze „jednosměrně“ – tj. rodič – dítě, ale též opačným směrem – dítě – rodič. Tu je třeba obrátit se k základním pramenům práva – charakterem ústavního, které vyjadřují principy a podstatu regulace základních lidských práv, k nimž vztah dítěte a rodiče patří nadevší pochybnost.

Právo dítěte na péči vlastních rodičů, pokud je to možné, uvádí čl. 7 Úmluvy o právech dítěte. Lze tedy říci, že nějaký závěr zdůvodňující nepřiznání nezletilému rodiči jeho rodičovských práv striktně jeho nezletilosti, je neudržitelný.

Nezletilá matka potřebuje především pomoc společnosti – především své rodiny a pokud takovou pomoc rodina odmítá, či není schopna ji poskytnout je třeba, aby nastoupila promyšlená a především humánní sociální práce, a to na nejvyšší odborné úrovni.

K tomu, aby řešení, které bude zvoleno, odpovídalo nejlepším zájmům jak budoucí matky, tak i zájmům dítěte, které se má narodit, by měly být vytvořeny objektivní

předpoklady. Každá nezletilá matka by měla mít možnost – pokud se dostane do kóliže ve své vlastní rodině – obrátit se na kvalifikované poradenství a sociální službu. Nikdy by nemělo dojít k tomu, aby na bezbrannou nezletilou byl činěn jakýkoli nátlak v tom smyslu, aby se nezletilá podrobila umělému přerušení těhotenství, event. aby přislíbila, že až se dítě narodí, dá souhlas k osvojení. Ten, kdo vede nezletilou matku k tomu, aby dítě porodila a ponechala si ho, musí současně promyslet a nabídnout konkrétní pomoc obtížného startu takového rodičovství. Možnosti jsou různé – je možné, že vlastní rodina nezletilé matky se nakonec se vzniklou situací smíří a pomůže jí (nemusí to být rodiče nezletilé, ale někdo z dalších příbuzných – prarodič, teta apod.), nebo otec očekávaného dítěte projeví rozhodnost nastalou situací příznivě vyřešit. Pokud však nezletilá matka projeví nízký stupeň zralosti a schopnosti své mateřství realizovat, pak jí rozhodně v humanizované společnosti jen jako krajní řešení má být nabídnuto ponechání dítěte v kojeneckém ústavu. Toto řešení je minimalizovaná pomoc ze strany společnosti, byť hmotné (finanční) náklady jsou značné, ale efekt je, pokud jde o vývoj dítěte, diskutabilní. Zatím nejlepším řešením této situace je umožnit matce spolu s dítětem žít a osobně se o ně starat ve speciálním zařízení pro matky s dítětem. Jde o ideu, která byla v sociální práci prosazována již před léty²⁾.

V praxi se projevila jen v malém rozsahu a teprve v posledních letech se začíná více prosazovat. Tyto domovy mají perspektivní možnosti, zejména pokud by se na ně zaměřila některá humanitární občanská sdružení.

V takovém domově dostane se matce a dítěti pomoci v otázkách životně rozhodujících pro jejich společenskou existenci: v první řadě je matce s dítětem na určitou dobu poskytnuto kvalitní ubytování, dále pak sociální (event. i právní) a zdravotní pomoc a péče. To vše dohromady směřuje k mateřské resocializaci a pozdějšímu zapojení do normálního života v rodinných a širších společenských strukturách.

Výzkum, provedený v zatím ojedinělém domově pro matky s dětmi, provozovaném Magistrátem hl. města Prahy (Uhřetěves), ukázal na některé zajímavé výsledky.³⁾

V tomto ústavu byly umístěny převážně jen matky zletilé a jen málo z nich bylo ve věku 18 let. Převážně šlo o ženy svobodné, pocházející z rodiny, kde se rodiče rozvedli, vlastní matka event. žije s otčímem. Zajímavým údajem je i výsledek resocializace – téměř v polovině případů odchází matka s dítětem do vlastního „sociálního bytu“, dále je velmi zajímavé, že ze 63 zkoumaných matek s dětmi jen 4 děti byly posléze umístěny do kojeneckého ústavu (matka je opustila) a jen dvě byly svěřeny do cizí péče. Jak ukazují tabulky⁴⁾, matky se většinou provdaly, nebo odešly za druhem či ke svým rodičům, přesto, že většinou šlo o matky již zletilé.

Na jednu významnou otázku ve svých závěrech autorka upozorňuje – totiž na to, že je nutné, aby takovýto Domov měl jako kmenového pracovníka kvalifikovaného sociálního pracovníka, který by se plně věnoval sociální práci. Ta by se měla rozvíjet

²⁾ Srov. Radvanová, Neprovdaná matka, Acta Universitatis Carolinae-Juridica, 1971

Radvanová a kol., Žena a právo, Orbis 1970

Šafářová, Neúplné rodiny a domovy pro matky s dětmi, jako instituce pomoci neúplným rodinám (diplomová práce, Filosofická fakulta UK, 1995)

³⁾ Jde o nepublikovanou diplomovou práci Marie Šafářové z Filosofické fakulty UK, Katedra sociální práce.

⁴⁾ Srovn. příloha

zejména ve směru přípravy matek na život mimo domov – především vedením k samostatnosti, nezávislosti a získávání potřebných sociálních dovedností.⁵⁾

Tu bych chtěla podotknout, že zejména pokud jde o nezletilé matky s dítětem, je třeba se jim věnovat podstatně více a též jejich resocializace je svým způsobem složitější. Náročnější jsou i problémy související s právní pomocí těmto matkám.

Je zřejmé, že nebude v budoucnosti v silách státních orgánů, aby jen na nich ležela tíže organizování této formy sociální pomoci matce a dítěti. Měla by tu nastoupit humanitární sdružení, možná by bylo dostačující, kdyby jedna či dvě takové organizace se plně této činnosti věnovaly – specializovaly by se na tento sociální servis. Ve spolupráci se státními orgány, event. i dalšími jinak zaměřenými sdruženími, by mohly promyšleně postupovat tak, aby co největšímu počtu dětí byla zachována vlastní dobrá matka, taková, jež pouze potřebovala překlenout s dítětem těžké životní období a podat pomocnou ruku. Jde o matky, které dítě přijímají, mají k němu vřelý vztah a jsou zde předpoklady, že své schopnosti pečovat o dítě a vychovat je zvládnou a budou dále je rozvíjet. Do určité míry je třeba působit na tyto matky i pokud jde o volbu jejich životního partnera, s nímž event. bude společně dítě vychovávat. Tato otázka by neměla zůstat stranou zájmu sociálního pracovníka, který v domově působí. Měl by mít možnost nabídnout těmto matkám bezplatné poradenství nejen v oblasti péče o dítě, ale též sexuálního a partnerského soužití muže a ženy a vytváření rodinného zázemí pro dítě.

Podle statistických údajů v době nezletilosti uzavírá sňatek nejvíce žen, kterým je na začátku roku, za něž se údaje uvádějí, 17 let. Spolu s údaji o mladší věkové skupině lze říci, že se provdává na šest tisíc žen, které jsou v době sňatku těhotné (jiné důvody v naprosté většině případů k uzavření manželství zde nevedou). Tyto provdané matky nabývají plnou způsobilost k právním úkonům a mají tedy rodičovská práva též v plném rozsahu (srov. § 802).

Z hlediska současného depopulačního trendu v našem státě je třeba této skupině věnovat pozornost. Je možné, že v příštích letech se bude počet těhotenství a sňatků nezletilých žen ještě snižovat. Přesto však zřejmě nebude tato skupina představovat zanedbatelný počet dětí, které by se mohly narodit a společnost by se neměla stavět k tomuto mateřství zcela negativně. O formách pomoci je třeba uvažovat a nezamítat je.

Další otázkou související s otěhotněním nezletilých je umělé přerušování těhotenství (interrupce), upravené zákonem č. 66/1986 Sb. ve znění pozdějších předpisů a příslušnými vyhláškami. Právní řád ČR patří k těm, které uznávají v určité širší přerušování těhotenství a koncipují je jako ryze osobnostní právo, jehož uplatnění je ve výlučné dispozici ženy a to i vdané.⁶⁾

Zákonná úprava řeší též opětovně diskutovaný problém – postup při přerušování těhotenství nezletilé ženy. V zahraničí se – podobně jako u antikoncepce – prosazuje požadavek respektovat vůli vyspělé nezletilé, pokud jde o potřebu souhlasu zákonného zástupce a o důvěrnost ohledně interrupce vůči rodičům dívky. Zákonodárství ČR zvolilo hranici 16 let, uznávanou i v některých jiných zemích. K provedení

⁵⁾ srov. Šafářová, cit. dílo

⁶⁾ Srov. J. Štěpán, Právo a moderní lékařství – str. 130, Panorama, Praha 1989

interrupce u dívky, která dovršila tento věk, není třeba souhlasu zákonného zástupce⁷⁾.

2. Již jsme se úvodem zmínili o výkonu rodičovských práv nezletilé (tj. neprovdané) matky, tj. o tom, že sice není nositelkou, není zákonným zástupcem dítěte, ale že tím není řečeno, že by neměla právo mít dítě u sebe, osobně o ně pečovat atd. a že jí dítě nemůže být bezdůvodně odňato jen proto, že je nezletilá. S tím souvisí i procesní postavení této matky ve věcech výchovy a výživy jejího dítěte.

Dítěti nezletilé matky je soud povinen stanovit zákonného zástupce opatrovníka (tj. podle terminologie běžně používané poručníka) podle § 78 zák. o rodině. Ten je zákonným zástupcem, který dítě zastupuje v řízeních, kde dítě je účastníkem. Obvykle ovšem v takových řízeních (o výchově a výživě) vystupuje ještě kolizní opatrovník (§ 37 odst. 2. ZR). Jak je tomu v těchto případech s nezletilým rodičem – matkou dítěte? Domníváme se – vzhledem k tomu, co již výše bylo uvedeno – že podle § 94 obč. soudního řádu je **nezletilý rodič** tím, o jehož právech nebo povinnostech má být v řízení jednáno. Jeho způsobilost být účastníkem řízení je ovšem nutno posoudit z hlediska § 20 obč. soudního řádu v souvislosti s § 9 OZ. Pochopitelně, že interpretace a aplikace těchto ustanovení v konkrétním případě je třeba dále vykládat ve smyslu Úmluvy o právech dítěte čl. 12. V soudním řízení nelze přece pominout takovou nezletilou matku, která vzhledem ke svému věku a jemu odpovídající rozumové a volní vyspělosti může posoudit zájem svého dítěte, hájit svá práva a práva dítěte nebo naopak vyjádřit se k formě náhradní výchovy, která by pro ně byla vhodná. Navrhovaná novela rodinně právních předpisů dokonce výslovně upravuje souhlas nezletilého rodiče s osvojením jeho dítěte.

Pokud jde o vyživovací povinnost nezletilého rodiče, je třeba vycházet z toho, že zákon nároky či povinnosti související s plněním zákonné vyživovací povinnosti zásadně zletilostí či nezletilostí nepodmiňuje.

V budoucnosti by se event. mohly vyskytnout případy, kdy sám nezletilec by měl vlastní prostředky – např. výnos vlastního majetku, z nichž by mohl být vyživován a byly by natolik dostatečné, aby z nich mohl živit své dítě. Nakládání s těmito prostředky ovšem de lege lata podléhá výkonu poručenské funkce a dozoru soudu.

III. PODROBNĚJI K NĚKTERÝM OTÁZKÁM ŽEN PRODUKTIVNÍHO VĚKU

1. MANŽELSTVÍ

Ohledně manželství vypovídají, pokud jde o evropské poměry, velmi výmluvně *demografické* údaje o sňatečnosti. Po druhé světové válce až do konce šedesátých let byla ve vyspělých zemích vysoká úroveň sňatečnosti. Obvykle více než 90 % mužů i žen uzavřelo alespoň jednou v životě sňatek. Navzdory politickému rozdělení

⁷⁾ V podrobnostech srov. tamtéž str. 134 a násl.

světa rodinné chování pokud jde o sňatečnost – jeho základní rysy byly stejné jak v kapitalistických, tak v bývalých socialistických zemích⁸⁾).

V roce 1973 po zavedení novomanželských půjček byl dosažen v ČR absolutně nejvyšší počet sňatků (99 518) po druhé světové válce.

Šlo o dobu, kdy naopak počátek sedmdesátých let znamenal pro většinu vyspělých zemí konec jednotného rodinného modelu, jehož počátkem byl legální sňatek. Nová manželství mladých lidí byla nahrazována nesezdaným soužitím – „manželstvím na zkoušku“, později se část faktických manželství stala alternativním rodinnou formou.⁹⁾

K prvním signálům ve změně sňatkového chování obyvatelstva dochází počátkem devadesátých let. V r. 1993 se projevilo jako charakteristické snížení intenzity sňatečnosti svobodných na 82 % u mužů a 88 % u žen. Tento pokles se zatím vysvětluje z velké části odkládáním sňatků, neboť průměrný věk při prvním sňatku vzrostl v r. 1993 na 25,4 let u mužů a 23,2 let u žen.

Ovšem i tak je zatím sňatkové chování populace České republiky vzdáleno od vzorů pozorovaných v západoevropských zemích, a to jak z hlediska intenzity (zatím vyšší), tak i časování sňatků (velmi nízký průměrný věk při sňatku).¹⁰⁾

Manželství, pro jehož vznik je stejně tak jako v jiných evropských státech stanovena právní forma (od r. 1992 fakultativní sňatek občanský), práva a povinnosti v oblasti osobní i majetkové a konečně pak způsob zániku (smrt, rozvod) je soukromoprávním vztahem zatím nebývalého společenského rozsahu a významu pro osobní život naprosté většiny národa. Manželství bylo akceptováno jako žádoucí forma rodinného soužití, bylo podporováno legislativou a zdůrazňována jeho stránka stabilizační, zejména vytváření jistějších poměrů pro děti, které se narodí individuální dvojici muže a ženy.

V našem středoevropském pojetí soužití muže a ženy charakterizovaném stránkou citovou, sexuálním a rodičovským chováním, kdy dvojice dospělých současně převážně sama (bez cizí pomoci) vytváří materiální (bytové, finanční – tj. existenční) předpoklady tohoto vztahu, jeví se manželství jako podstatně více žádoucí pro ženu – matku. Jak uvidíme dále, právní problematika určení otcovství je kontinuálně klasicky řešena na našem území téměř dvě stě let – manželskému otci automaticky svědčí domněnka otcovství přímo ze zákona. Vyživovací povinnost, která působí přímo ze zákona a určuje manželům, že mají mít za trvání manželství zásadně stejnou životní úroveň, významně zabezpečuje postavení ženy, která pečuje o dítě a domácnost, ovšem vyrovnává do určité míry nerovnosti, které vznikají v profesním uplatnění, kdy celostátní průměrné příjmy žen ještě nikdy nedostihly stejných hodnot s příjmy mužů. Ani v období bývalého socialistického státu nebylo možné (a ani to nebylo považováno za žádoucí), aby zabezpečování a materiální vyrovnávání životního standardu žen, zejm. matek přebíral na sebe stát. V tržní společnosti toto spíše bude ustupovat – což naznačuje již současná úprava sociálních dávek, jejichž výpočet a vyplácení se odvozuje od životního minima.

⁸⁾ Srov. Populační vývoj České republiky 1994, vyd. Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK, str. 12 a násl.

⁹⁾ Srov. tamtéž

¹⁰⁾ Srov. tamtéž

Tak se dostáváme v našem problému na určité rozcestí – budou ženy i nadále pocítovat potřebu, aby alespoň v době, kdy mají malé děti, byly právně zabezpečeny manželstvím, anebo dají přednost svazku volnějšímu – partnerskému, nesezdanému soužití – kdy event. některá majetková práva by partneři vzájemně upravovali smluvně a samozřejmě, pokud jde o otcovství ke společnému dítěti by též určovali souhlasným prohlášením vždy ad hoc? Odpověď na tuto otázku přinese teprve budoucnost. Současný depopulační trend nelze označit za takový, který by se již nezměnil. V současné době se do určité míry jeví názorové kolísání populace v otázce smyslu rodinného života a rodičovství.

V manželství vznikají tato práva a povinnosti: žít spolu, být si věrni, vzájemně si pomáhat, vytvářet zdravé rodinné prostředí. Dále vzniká i vzájemné zákonné zastupčí právo manželů (srov. §§ 18 a násl. zákona o rodině). Některé, zejména teoretické otázky povahy těchto práv jsou zajímavé – zejména pak v souvislosti s rozvratem a rozvodem manželství. Jde však vesměs o otázky, které v rámci zkoumaného tématu by se jevily jako značné podrobnosti, rozměňující základní problémy.

Teoreticky i prakticky jsou mnohem lépe „uchopitelné“ právní problémy, týkající se majetkových práv manželů. Právní úprava vzájemných majetkových vztahů manželů má v Evropě staletou tradici a základní směry její úpravy se ubírají několika proudy. Odpovídá to vlastně zásadně tomu, za jakou ekonomickou jednotku je rodina považována – jak se hospodářsky chová navenek i uvnitř vůči svým nezaopatřeným rodinným příslušníkům. Postavení manželů je tu obvykle dominantní, i když tomu tak nemusí být v historickém čase vždy.

Manželské majetkové režimy buďto vycházejí ze zákonného společenství manželů, a to různého rozsahu, nebo naopak ze zásadní majetkové oddělenosti. Obvykle však se připouští různé smluvné modifikace toho či onoho základního typu. I zde působí byť někdy poněkud omezená – zásada smluvní autonomie, typická pro soukromoprávní majetkové vztahy.

Těsně, nemodifikovatelné majetkové společenství se prakticky nemůže uplatňovat v kapitalistické společnosti volné soutěže. Vyskytovalo se ve státech s převážně agrární výrobou a ve státech socialistických. V bývalé ČSSR vyvrcholilo úsilí o co nejtěsnější vazbu společného majetku na manželství právní formou bezpodílového spoluvlastnictví manželů v r. 1964, kdy 1. dubna nabyt účinnosti občanský zákoník, upravující bezpodílové spoluvlastnictví manželů v § 143 a násl. Předchozí zákonné majetkové společenství manželů, které připouštělo určitou formu smluvní volnosti (tzv. smluvné modifikace – § 29 zákona č. 265/1949 Sb. o právu rodinném) bylo opuštěno a nahrazeno tehdy novou úpravou, která od svého vzniku dodnes je provázena kritikou části právní teorie, leč v praxi se svým způsobem, ve své době, projevila jako funkční. Tato úprava totiž znamenala značnou výhodu pro toho z manželů, který byl ekonomicky slabší – ať již z objektivních či subjektivních důvodů. Tato úprava v podstatě provedla důsledně zásadu rodinného, resp. manželského společenství – což ve vztahu mezi manžely plně morálně odpovídá principům i potřebám rodiny. Jiná je ovšem otázka majetkových vztahů k osobám třetím, které vlastně vůbec nezajímá a ani zajímat nemůže, čím je individuálně povinen ten který občan (fyzická osoba) vůči členům své rodiny.

Striktní majetkové společenství manželů je intenzivní záštitou a ochranou toho z manželů, který je ekonomicky, společensky „slabší“, bez ohledu na to, z jakých důvodů – nemoc, stáří, péče o děti, péče o osobu druhého manžela a event. další důvody.

Ukázalo se však, že v okamžiku, kdy se začínají jen „pootevírat dveře“ soukromého podnikání, což se stalo v našem státě těsně před r. 1989, nastává průlom do právní úpravy, umožňuje se modifikace, aby soukromé podnikání bylo uvolněno. (Srov. zák. č. 105/1990 Sb., o soukromém podnikání občanů).

Poté, když totalitní režim, socialistická společnost, politicky a právně zanikla po r. 1989, nedala na sebe dlouho čekat i novelizace občanského zákoníku, která mimo jiné přinesla i změny úpravy bezpodílového spoluvlastnictví. Je zřejmé, že v souvislosti s nástupem soukromého podnikání v bývalé podobě nemohlo obstát.

Současná právní úprava majetkových vztahů manželů není bez problémů. Jakmile manželé vnesou do úpravy svých vzájemných majetkových vztahů zákonem dovolené smluvené modifikace, může to v konkrétním případě svým způsobem ochránit druhého manžela před ztrátami utrpenými podnikáním manžela druhého. Na druhé straně ovšem, v případě hospodářských úspěchů manžela – podnikatele – může nastat situace, že druhý manžel, nepodnikatel, pečující o domácnost a společné děti, se na tomto úspěchu nebude nikterak hospodářsky podílet. Řešit toto dilema je velmi obtížné.

Bezpodílové vlastnictví manželů jako zvláštní druh spoluvlastnictví upravují § 143 – § 151 občanského zákoníku.

Uzavřením manželství vzniká bezpodílové spoluvlastnictví mezi manžely vždy. Jde o úpravu kogentní (donucující). Teprve poté, kdy bezpodílové spoluvlastnictví vznikne, připouští zákon (§ 143a), aby manželé za trvání manželství dohodou buď modifikovali jeho rozsah, jeho správu, anebo aby jeho vznik posunuli až ke dni zániku manželství. Uvedená kogentní povaha § 143a však nepřipouští dohodu ohledně majetku, který má být vnesen do manželství jedním z budoucích manželů či oběma ještě před uzavřením manželství (dohody tohoto druhu se někdy nazývají svatebními smlouvami). Pokud by proto manželé takovouto „svatební smlouvu“ ještě před uzavřením manželství uzavřeli, šlo by o právní úkon, který se přičí zákonu, resp. zákon obchází, a který je proto neplatný (§ 39).

Subjekty bezpodílového vlastnictví manželů mohou být pouze manželé, tj. osoby, které uzavřely manželství (§ 1 a násl. zák. č. 94/1963 Sb. ve znění pozdějších předpisů, zejména zák. č. 243/1992 Sb., jímž byl zrovnoprávněn církevní a civilní sňatek). Bezpodílové spoluvlastnictví manželů však vzniká i u manželství neplatného (§ 11 a násl. zák. o rod.). Zdánlivé manželství ovšem tento právní následek nemá. Bezpodílové spoluvlastnictví nevzniká mezi osobami, které spolu žijí, vedou společnou domácnost, poskytují si výživu (byť šlo z hlediska § 116 o blízké osoby), avšak manžely nejsou (druh a družka). Z kogentní povahy § 143 vyplývá, že druh a družka, avšak ani žádné jiné osoby, by mezi sebou nemohly ohledně společného majetku uzavřít nepojmenovanou smlouvu podle § 51, kterou by založily bezpodílové spoluvlastnictví. Tyto osoby mohou založit pouze podílové spoluvlastnictví.

Předmět bezpodílového spoluvlastnictví je vymezen v § 143, ledaže by manželé svou dohodou (§ 143a) vymezili tento předmět jinak.

V případě, že manželé dohodou neurčili něco jiného, platí, že vše, co může být předmětem vlastnictví a co bylo nabyto za trvání manželství některým z manželů, tvoří je-

jich bezpodílové spoluvlastnictví. Výjimku tvoří věci nabyté – byť za trvání manželství – děděním či darem, dále věci prokazatelně sloužící podle své povahy osobní potřebě jednoho z manželů či výkonu jeho povolání (a to i věci značné hodnoty) a konečně věci, vydané podle předpisů o restituci majetku. Posléze uvedené věci, vydané podle předpisů o restituci majetku, nepatří do bezpodílového spoluvlastnictví manželů jen za předpokladu, že byly vydány jednomu z manželů, který je měl ve vlastnictví ještě před uzavřením manželství nebo jemuž byla věc vydána jako právnímu nástupci původního vlastníka.¹¹⁾

Věci nabyté některým z manželů před uzavřením manželství nejsou předmětem bezpodílového spoluvlastnictví. Takové věci tvoří předmět jejich samostatného (výlučného, výhradního) vlastnictví.

Základní předmět bezpodílového spoluvlastnictví manželů tvoří jejich příjem, a to bez ohledu na to, z jakého zdroje tento příjem pochází (z pracovního poměru, podnikatelské činnosti, sociálního zabezpečení, autorské odměny, stipendia aj.). Kromě těchto základních příjmů vzniká bezpodílové spoluvlastnictví manželů i z jiných zdrojů. Především jde o výhry z loterií a sázek, plnění pojistných smluv, pokud bylo realizováno za trvání manželství (není při tom rozhodné, zda pojištěná věc je předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů či nikoliv). Také jiná plnění, která se některému z manželů dostávají z titulu náhrady škody (náhrada věcných škol či ztráty na výděлку, resp. jiné škody), jsou předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů. Pouze náhrada bolestného a náhrada za ztížení společenského uplatnění, jež jsou vázány výhradně na osobu poškozeného, do rámce bezpodílového spoluvlastnictví manželů nespadají.

Výše zmíněné příjmy náležejí do bezpodílového spoluvlastnictví manželů v celém rozsahu až v okamžiku, kdy byly jednomu z manželů vyplaceny. Do bezpodílového spoluvlastnictví manželů tudíž nepatří pouhý nárok na odměnu za práci, či nárok na jiný příjem. Je tomu tak proto, že závazkové (obligační) nároky netvoří předmět vlastnictví a tudíž ani předmět bezpodílového spoluvlastnictví manželů. Kromě hotových peněz mohou být předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů i cenné papíry, které mohou být předmětem vlastnictví (např. akcie, vkladové listy). Peníze a ostatní věci, které náležejí do bezpodílového spoluvlastnictví manželů, jsou v praktickém životě ve stálém oběhu. To, co je za tyto prostředky nově získáno, popř. vyměněno, zůstává nadále předmětem bezpodílového spoluvlastnictví manželů. Protože i výtěžek z peněz a ostatních věcí, jež jsou jinak samostatným majetkem jednoho z manželů, náleží do bezpodílového spoluvlastnictví manželů, patří do něho i věci pořízené z tohoto výtěžku (výnosu). Pokud jde o vlastnictví k věcem či penězům, jež v okamžiku nabytí patřily do bezpodílového spoluvlastnictví manželů a později za trvání manželství dochází k jejich prodeji, výměně za jiné věci, resp. ke koupi nových věcí, zastává soudní judikatura toto stanovisko: Jakmile byla nová věc získána z prostředků, jež třeba jen částečně patřily do bezpodílového spoluvlastnictví manželů, je i nově nabytá věc jako celek předmětem bezpodílového spoluvlastnictví. Z toho vyplývá, že tomu tak není pouze tehdy, jestliže k získání nové věci nebylo ani částečně použito prostředků z bez-

¹¹⁾ Srov. Zákon č. 403/1990 Sb., o zmírnění následků některých majetkových křivd, ve znění pozdějších předpisů, zák. č. 87/1991 Sb., o mimosoudních rehabilitacích, ve znění pozdějších právních předpisů, zákon č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, ve znění pozdějších předpisů.

podílového spoluvlastnictví. V posléze uvedeném případě zůstává nově získaná věc i nadále v samostatném majetku toho z manželů, jemuž původní věc náležela.

Předmět bezpodílového spoluvlastnictví mohou manželé za trvání manželství vymezit jinak dohodou (§ 143a).

Manželé mohou v průběhu manželství v první řadě dohodou zákonem stanovený rozsah bezpodílového společenství rozšířit. Manželé mohou za předmět bezpodílového spoluvlastnictví určit vše, co každý z nich samostatně vlastní včetně toho, co vlastnili již před uzavřením manželství.

Manželé však mají rovněž právo zákonem stanovený rozsah bezpodílového spoluvlastnictví zúžit. V tomto případě manželé bezpodílové spoluvlastnictví sice zachovávají, avšak v omezeném rozsahu. Z toho, co bylo řečeno však vyplývá, že dohodou tohoto druhu nemohou manželé existenci bezpodílového spoluvlastnictví vůbec vyloučit.

Obdobně se mohou manželé dohodnout i o správě společného majetku (§ 143a odst. 2).

Obě výše zmíněné dohody manželů (o rozsahu bezpodílového spoluvlastnictví a jeho správě včetně jejich změn, popř. zrušení) vyžadují ke své platnosti formu notářského zápisu (§ 143a odst. 3). Tyto dohody jsou vůči třetím osobám účinné jen tehdy, jsou-li jim co do obsahu známy (není rozhodné, jak se třetí osoba s dohodou seznámila – např. zda z úředního jednání, od manželů samých atd.; důkaz v tomto směru spočívá na manželích).

Dohodou manželů může být odložen vznik bezpodílového spoluvlastnictví až ke dni zániku manželství (§ 143a odst. 2). Dohodě manželů ponechává zákon v rámci smluvených modifikací možnost „odložení“ vzniku bezpodílového spoluvlastnictví až ke dni zániku manželství. Touto dohodou manželé vyjadřují, že si nepřejí, aby během trvání manželství mezi nimi působila právní úprava bezpodílového spoluvlastnictví. V tomto případě mezi nimi vzniká stejná právní situace, jako by mezi nimi bezpodílové spoluvlastnictví nevzniklo. Každý z nich až do zániku manželství (není rozhodné, kdy zánik nastane, zda smrtí nebo rozvodem), nabývá vlastnictví věcí pouze pro sebe. Teprve při zániku manželství budou do bezpodílového spoluvlastnictví spadat ty věci, které patřily některému z manželů v době zániku manželství a byly nabyty za trvání manželství (§ 143).

Bezpodílové spoluvlastnictví je jako forma majetkového společenství charakterizováno tím, že míra účasti obou manželů na něm není vyjádřena podílem. Proto každý z manželů je úplným vlastníkem každé společné věci, náležející do bezpodílového spoluvlastnictví, přičemž jeho vlastnictví je omezeno stejně úplným vlastnictvím druhého manžela.

Běžné záležitosti, týkající se společné věci, může vyřizovat každý z manželů. V ostatních záležitostech, tj. takových, které již charakter běžných záležitostí nemají, se vyžaduje souhlas obou manželů. Při posouzení, zda jde o běžnou záležitost či nikoliv, je třeba vždy vycházet z okolností a povahy jednotlivého konkrétního případu.

K prvnímu použití majetku v bezpodílovém spoluvlastnictví manželů při zahájení podnikání potřebuje manžel – podnikatel souhlas druhého manžela (není podmínkou, aby byl souhlas udělen písemně). K dalším právním úkonům, souvisejícím s podnikáním, však již souhlas druhého manžela nepotřebuje, a to i kdyby šlo jinak o neběžné záležitosti.

Bezpodílové spoluvlastnictví manželů k určité věci zaniká obvyklými způsoby zániku vlastnického práva, tj. prodejem, darováním, zničením věcí apod. Zánik bezpodílového spoluvlastnictví k určité společné věci však nemá vliv na trvání bezpodílového spoluvlastnictví manželů k ostatním věcem.

U toho je třeba rozeznávat zánik právního vztahu bezpodílového spoluvlastnictví manželů jako celku. V tomto případě zanikne bezpodílové spoluvlastnictví ke všem věcem, které je tvoří. Manželé po tomto zániku již věci do bezpodílového spoluvlastnictví dále nenabývají.

Zrušení společné domácnosti nemá za následek zánik bezpodílového spoluvlastnictví. Pokud manželé, kteří spolu trvale nežijí, nabývají dále věci, patří i takto nabyté věci do bezpodílového spoluvlastnictví (není rozhodující, zda je nabyt pouze jeden z manželů nebo oba společně).

Za trvání manželství může dojít k zániku bezpodílového spoluvlastnictví ze čtyř zákonem taxativně vymezených důvodů:

a) Soud zruší bezpodílové spoluvlastnictví manželů na návrh jednoho z manželů ze závažných důvodů, zejména jestliže by další trvání bezpodílového spoluvlastnictví odporovalo dobrým mravům (srov. i § 3).

Za závažný důvod se podle soudní judikatury např. považuje neehospodárné nakládání majetkem jedním z manželů na úkor druhého manžela, příp. i nezletilých dětí, alkoholismus jednoho z manželů, to, že manžel s rodinou trvale nežije a nezabezpečuje její potřeby atd. Je věcí posouzení konkrétního případu, zda jsou podle § 148 odst. 2 dány závažné důvody pro zrušení bezpodílového spoluvlastnictví či nikoliv. Z obecného hlediska lze říci, že jde o takové důvody, pro které institut bezpodílového spoluvlastnictví neplní svůj účel, kterým je zajištění rovnoprávného postavení obou manželů v majetkové oblasti. Tam, kde by kogentní právní úprava bezpodílového spoluvlastnictví poškozovala v rozporu s dobrými mravy zájmy některého z manželů a tím i jeho majetkové a celkové společenské postavení, je na místě, aby bylo možno další existenci bezpodílového spoluvlastnictví soudním rozhodnutím vyloučit. Rozhodnutí soudu podle § 148 odst. 2 má konstitutivní povahu s účinky ex nunc. Možnost uzavření platné dohody o zániku bezpodílového spoluvlastnictví je vyloučena. Ani soud nemůže v řízení podle § 148 odst. 2 schválit smír. Teprve poté, co soud pravomocně zrušil bezpodílové spoluvlastnictví manželů, lze je následně i vypořádat (§ 149, § 150).

b) Dalším důvodem zrušení bezpodílového spoluvlastnictví soudem je skutečnost, že jeden z manželů získal a má oprávnění k podnikatelské činnosti a druhý manžel, který takové oprávnění nezískal, se domáhá návrhem – žalobou u soudu – zrušení bezpodílového spoluvlastnictví (§ 148a odst. 2).

Z uvedeného výkladu je patrné, že ke zrušení spoluvlastnictví podle § 148 odst. 2 může dojít až poté, kdy bylo podnikatelské oprávnění uděleno jednomu, případně oběma manželům. Rozhodnutí o zrušení bezpodílového spoluvlastnictví nelze vydat předem.

c) Dalším důvodem zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů je uložení trestu propadnutí majetku v trestním řízení. K zániku dochází přímo ze zákona (§ 52 odst. 2 tr. zákona).

d) Zvláštním případem zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů, k němuž dochází též přímo ze zákona, je prohlášení konkursu podle zák. č. 328/1991 Sb., o konkursu a vyrovnání, ve znění zák. č. 122/1993 Sb., zák. č. 42/1994 Sb., zák. č. 74/1994 Sb., zák. č. 117/1994 Sb. a zák. č. 156/1994 Sb.

Vypořádat lze pouze bezpodílové spoluvlastnictví, které zaniklo. Vypořádáním bezpodílového spoluvlastnictví manželů zákon rozumí nejen to, že si manželé mezi sebou rozdělí věci, které spadaly do tohoto spoluvlastnictví, nýbrž že si zároveň vzájemně vypořádají všechny požadavky a dluhy, které vyplývají z bezpodílového spoluvlastnictví podle zásad stanovených v § 150.

Předmětem vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví je vše, co náleželo do tohoto spoluvlastnictví a existovalo v době jeho zániku, tj. zpravidla v den právní moci rozsudku o rozvodu manželství (nikoliv tedy v den faktického rozchodu manželů anebo v den, kdy soud rozhoduje o vypořádání). Tato doba je rozhodná i pro posouzení stavu věci (např. jejího stáří, kvality, míry opotřebení atd.). Při určení den věci je nutno vycházet z cen v době, kdy se provádí vypořádání (§ 154 odst. 1 OSŘ).

Ustanovení § 149 odst. 1 stanoví, že vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví se má provést podle zásad stanovených v § 150. Tyto zásady mají jak kvalitativní obsah, tj. určují, které konkrétní věci se mají dostat právě tomu kterému manželovi, tak kvantitativní význam, tj. určují výši podílů. Respektování těchto zásad je praktické při vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví soudem. Při vypořádání dohodou se lze od těchto zásad odchýlit.

Jde o tyto zásady:

a) Za východisko vypořádání je třeba považovat zásadu stejnosti – rovnosti (parity) podílů. Na základě dalších zásad stanovených v § 150 se však lze od zásady rovnosti podílů odchýlit.

b) Další zásada obsahuje dvě hlediska, která mohou v konkrétním případě ovlivnit výši podílu každého manžela. Je to jednak hledisko péče o rodinu, jednak hledisko zásluhy o nabytí a udržení společných věcí. Přitom platí, že větší zásluhu na nabytí společného majetku nelze jen bez dalšího přičítat tomu manželovi, který k tomu měl lepší předpoklady vzhledem ke svému vzdělání, schopnostem, zaměstnání, zdraví atd. Naproti tomu druhému manželovi nelze přičítat menší zásluhu jen proto, že při péči o rodinu a o děti a při obstarávání společné domácnosti nemohl vůbec či v plné míře využívat svých schopností a možností. Naopak alkoholismus, drogová závislost, závislost na hracích přístrojích (tzv. gamblerství), výkon trestu odnětí svobody či bezdůvodné opuštění domácnosti atd. mohou být vzaty do úvahy a vést ke snížení podílu tomu kterému z manželů.

c) Další významnou zásadou, k níž se při rozhodování o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví přihlíží, jsou potřeby nezletilých dětí. Proto je významné, který z manželů má dítě po zániku manželství ve své výchově a péči. Tato zásada se ovšem neuplatní tam, kde bývalí manželé – rodiče dále vedou společnou domácnost. Při uplatnění této zásady jde o to, aby věci sloužící osobním potřebám nezletilých dětí byly přikázány tomu rodiči, do jehož výchovy a péče je dítě svěřeno (nikoliv však proto, aby se jeho podíl zvětšil o věci sloužící osobním potřebám dětí).

d) Poslední zásada, vyjádřená v § 150, odpovídá tomu, že za trvání manželství podléhají věci manželů různému vlastnickému režimu. Každý z manželů je konkrétně oprávněn požadovat, aby mu bylo uhrazeno to, co ze svého samostatného majetku vynaložil na společný majetek, a naopak je povinen nahradit to, co bylo ze společného majetku vynaloženo na jeho samostatný majetek. Předpokladem zápočtu podle této zásady je existence hodnot, ohledně nichž se má zápočet provést, v době zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů.

Vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů se provádí jako tzv. vypořádání v širším smyslu. To znamená, že obdobně (analogicky) podle § 150 je nutno provést i vypořádání pohledávek a dluhů manželů, pokud vznikly za trvání manželství a bezpodílového spoluvlastnictví. Toto vypořádání se však týká jen vztahu mezi manžely, nikoli jejich vztahu vůči třetím osobám. Třetí osoby nejsou účastníky řízení o vypořádání. Proto jim zůstávají zachována jejich práva a tím event. i všechny případné námitky.

V těchto případech, kdy není možné, aby věci z bezpodílového spoluvlastnictví manželů rozdělení mezi manžely odpovídaly v plné míře výši jejich podílů, je nutno za účelem jejich spravedlivého vyrovnání stanovit, aby jeden z manželů doplatil druhému manželovi potřebnou částku v penězích.

Je třeba rozeznávat tři způsoby vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů:

- a) dohodou bývalých manželů,
- b) rozhodnutím soudu,
- c) uplatněním zákonné domněnky (§ 149 odst. 4).

ad a) Vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví dohodou přichází v úvahu jako nejčastější případ vypořádání mezi manžely. Účastníci této dohody jsou, jak vyplývá z § 149 odst. 1 a 2, manželé.

Po rozvodu manželství vypořádávají své bezpodílové spoluvlastnictví dohodou bývalí manželé.

Pro dohodu o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů, pokud jde o věci movité, nestanoví zákon žádnou formu. Pokud se však taková dohoda týká i nemovitosti, musí mít písemnou formu a nabývá – a to ohledně nemovitostí – účinnosti až vkladem do katastru nemovitostí (§ 149a). Není-li podán návrh na vklad do katastru nemovitostí a vklad proveden, vypořádání v tomto směru není uzavřeno, takže možnost použití § 149 odst. 4 ohledně nemovitosti není vyloučena. Kromě výjimky týkající se nemovitosti lze dohodu o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví uzavřít i konkludentně. Zákon však pamatuje na to, aby při této dohodě byl eventuálně vydán doklad o této dohodě (§ 149 odst. 2). Vydání písemného potvrzení o tom, jakým způsobem se manželé či bývalí manželé vypořádali, se lze – bez udání důvodu – domáhat soudně. Dohodu o vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví lze uzavřít i ve prospěch třetích osob – § 50 (např. děti z manželství).

ad b) Vypořádáním bezpodílového spoluvlastnictví soudním rozhodnutím lze z hlediska jeho použití v jednotlivých případech zániku tohoto spoluvlastnictví považovat za způsob nejobecnější. Je tomu tak proto, že tento způsob bude použit všude tam, kde k dohodě mezi bývalými manžely nedojde. Soud ani tu není vázán návrhy účastníků.

Soudní rozhodnutí má konstitutivní charakter. Reálné rozdělení věcí může soud za účelem spravedlivého vyrovnání zákonných podílů kombinovat s peněžitými částkami.

V případě zániku bezpodílového spoluvlastnictví smrtí jednoho z manželů připraví všechny potřebné podklady pro vynesení usnesení soudu, jakož i návrh na usnesení v rámci své činnosti notář, jenž je k projednání konkrétního dědictví pověřen (§ 175a a násl. OSŘ).

ad c) Poslední způsob vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví manželů, jehož podstata spočívá v uplatnění zákonné domněnky podle § 149 odst. 4, brání trvání nevypořádaného bezpodílového spoluvlastnictví po časově neomezenou dobu (nepřehlednost majetkových vztahů bez úpravy § 149 odst. 4 by se při nevypořádání zvýšila tehdy, jestliže by některý z rozvedených manželů mezi tím uzavřel další manželství). Touto úpravou se v zájmu jistoty a bezpečnosti občanskoprávních vztahů čelí nežádoucím majetkovým situacím mezi bývalými manžely spojeným vzhledem k uplynutí delší doby s obtížným dokazováním potřebných skutečností.

Zákon u tohoto způsobu vypořádání stanoví tříletou lhůtu počítanou od zániku bezpodílového spoluvlastnictví (tj. zpravidla od zániku manželství, srov. však i § 148 odst. 2, § 148a odst. 2, jakož i zvláštní případy zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů ze zákona), k tomu, aby si bývalí manželé své zaniklé bezpodílové spoluvlastnictví buď vypořádali dohodou anebo aby v této lhůtě podali u soudu návrh na zahájení řízení o vypořádání zaniklého bezpodílového spoluvlastnictví (není pak již rozhodující, kdy k vydání soudního rozhodnutí o smíru dojde).

Mají-li právní účinky této tříleté lhůty podle § 149 odst. 4 nastat, musí být splněny tyto podmínky:

- musí existovat nevypořádaný majetek, který tvoří bezpodílové spoluvlastnictví manželů (ať celý či část),
- oba manželé musí být naživu anebo od zániku bezpodílového spoluvlastnictví do úmrtí jednoho z nich musí uplynout tříletá lhůta (došlo-li totiž k zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů smrtí jednoho z nich, resp. jeho prohlášením za mrtvého, provádí se vypořádání bezpodílového spoluvlastnictví, jak bylo uvedeno již výše, v řízení o dědictví – § 175a a násl. OSŘ),
- manželství musí zaniknout rozvodem anebo bezpodílové spoluvlastnictví musí být zrušeno rozhodnutím soudu podle § 148 odst. 2 nebo § 148a odst. 2, či zaniknout vyslovením trestu propadnutí majetku (§ 52 odst. 2 tr. zák.). V případě prohlášení konkurzu, vedoucího k zániku bezpodílového spoluvlastnictví manželů, je použití § 149 odst. 4 z povahy věci vyloučeno, protože zák. č. 328/1991 Sb. ve znění zák. č. 122/1993 Sb. stanoví pro tento případ zvláštní postup vypořádání.

S marným uplynutím uvedené tříleté lhůty spojuje zákon tyto právní účinky:

Ohledně movitých věcí podle § 149 odst. 4 platí nevratitelná právní domněnka, že manželé se vypořádali podle stavu, v jakém každý z nich výlučně jako vlastník užívá věci z bezpodílového spoluvlastnictví pro potřebu svou, své rodiny a své domácnosti. Užívá-li proto určitou movitou věc na konci stanovené tříleté lhůty pouze jeden z manželů (nemusí tak činit po celou tříletou dobu, nýbrž stačí i přiměřeně kratší doba, z níž však lze podle okolností usuzovat na trvalost užívání), přičemž se toto užívání neděje proti vůli druhého manžela, neboli jestliže se na konci tříleté lhůty vytvořil faktický

stav trvalého nerušeného užívání věci jen jedním z manželů, lze uzavřít, že tento manžel užívá věc výlučně jako vlastník pro potřebu svou, své rodiny a své domácnosti.

Nelze-li takovýto závěr o výlučném užívání věci manželem jako vlastníkem učinit (např. věc užívali oba manželé, event. i někdo třetí), stane se movitá věc předmětem podílového spoluvlastnictví, přičemž podíly obou manželů jsou rovné.

Věci nemovitě se stávají bez dalšího předmětem podílového spoluvlastnictví bývalých manželů; i tu jsou podíly bývalých manželů rovné.

Pokud jde o ostatní společná majetková práva a společné majetkové povinnosti bývalých manželů (společné pohledávky a dluhy), platí právní účinek nevratitelné domněnky stanovené v § 149 odst. 4 přiměřeně i na ně. Konkrétně to znamená, že i z těchto majetkových práv a povinností jsou napříště bývalí manželé ve vzájemném vnitřním vztahu oprávnění a zavázání rovným dílem; tím ovšem nejsou nikterak dotčena práva třetích osob.

Teprve vypořádáním bezpodílového spoluvlastnictví zanikají společné majetkové právní vztahy mezi bývalými manžely definitivně. Nelze však vyloučit, že mezi bývalými manžely budou i po vypořádání nadále trvat společné majetkové vztahy (např. podílové spoluvlastnictví).

Pokud zaniklo bezpodílové spoluvlastnictví za trvání manželství, může být obnoveno jen soudním rozhodnutím (§ 151). K zahájení řízení je třeba vždy návrhu jednoho z manželů. Je na soudu, aby po zvážení všech okolností konkrétního případu podanému návrhu – event. i proti vůli druhého manžela – vyhověl, anebo návrh zamítl (§ 151).

Novela občanského zákoníku, připravovaná v letech 1995–96, počítala s novou úpravou soukromoprávních rodinných vztahů. Šlo o podstatnou změnu právní regulace majetkových vztahů manželů. De lege ferenda se uvažovalo o opuštění dosavadní konstrukce bezpodílového spoluvlastnictví manželů a jako základní, nikoli ovšem kogentní právní úpravu volit tzv. zákonné majetkové společenství. Zákonodárce chtěl vycházet z principu majetkového společenství manželů, svým rozsahem širšího, než bylo dosavadní bezpodílové spoluvlastnictví. Toto společenství se totiž nemá omezovat jen na společné vlastnictví k věcem, ale jeho předmětem mají být jak věci, tak i práva, jak aktiva tak i pasiva.

Na druhé straně ovšem návrh zákona připouštěl rozsáhlé možnosti smluvních modifikací, kdy je prakticky možno vyloučit majetkové společenství téměř vůbec až na to, že zákon předpokládá jistou minimální ochranu, pokud jde o obvyklé vybavení společné domácnosti. To by nemělo být ze společného majetku vyloučeno nikdy. Podstatnou změnou dosavadního právního stavu měla být možnost smluvní úpravy jiného rozsahu, správy či vzniku majetkového společenství. Novela předpokládala uzavření této smlouvy již před vznikem manželství.

Samozřejmě, že právní úprava nečinila žádný rozdíl mezi mužem a ženou ani v nově navrhovaném pojetí těchto vztahů. Pokud v konkrétních případech bude žena, starající se o domácnost a děti profesionálně nečinná, bez vlastních příjmů, bude muset bedlivě uvážit jakoukoli smluvní modifikaci svých majetkových vztahů v manželství. V tomto směru jsou pro každou ženu cenné přesné informace o právech a povinnostech, které by zabránily pro budoucnost ztrátě nároků, které by jí jinak byly zákonem zaručeny a kterých by se vlastně dobrovolně, byť z neznalosti, smluvně vzdala.

K novelizaci zatím nedošlo.

Dalším majetkovým právem je bydlení manželů. V detailech jde o právní otázky poměrně velmi složité, zejména v době, kdy dochází k transformaci vlastnických vztahů k nemovitostem, v nichž jsou byty obývané jednotlivci či rodinami. Právních titulů, na základě nichž se realizuje bydlení je řada – např. nájem bytu, vlastnictví domu nebo bytu a další. Důležité je uvědomit si, o který z titulů jde a čím je tedy společné bydlení manželů dáno. I v případech, kdy oběma manželům neplyne právo v bytě či nemovitosti (rodinném domě) bydlet z jejich spoluvlastnictví či jiného společného titulu, jsou vždy oba manželé chráněni předpisy práva rodinného (§ 18 a násl. zákona o rodině), které jim ukládají právo i povinnosti spoluzítí. Tak např. jen jeden z manželů je vlastníkem, tj. výlučným rodinného domku. Druhý manžel má, pokud manželství trvá, právo v tomto době bydlet a nemůže být tohoto práva fakticky či právní cestou zbaven. Mnohem složitější situace však nastává poté, co manželství zaniklo. Zde bezprostředně ovlivňuje další postup to, jaký právní titul vedl k tomu, že manželé byt obývali společně. Zákon se snaží maximálně chránit toho z manželů, který se stará po zániku manželství o nezletilé děti. Tento princip bude zřejmě sledován i pokud jde o budoucí vývoj. Na druhé straně ovšem – vzhledem k tomu, že smluvní volnost i pokud jde o bydlení se spíše bude uvolňovat, je třeba, aby ten z manželů (a bývá to obvykle žena), jehož právní situace pokud jde o další bydlení v dosavadním bytě společně užívaném by se mohla jevit ohroženější, byl toho pamětliv a dobře zvážil jakékoli smluvní projevy.

Konečně je třeba se zmínit o právu dědickém. Již téměř půl století neupravuje občanské právo ani společné závěti manželů, ani svatební smlouvy, jejichž součástí kdysi bývaly i smlouvy dědické. Pozůstalý manžel získal status zákonného dědice v první i druhé dědické skupině. Na druhé straně ovšem nikdy (na rozdíl od některých zahraničních úprav) nezískal status tzv. dědice neopomenutelného (§ 479 obč. zák.). Toto bylo vždy vysvětlováno tím, že po zániku manželství smrtí je pozůstalý manžel zabezpečen svým podílem z bezpodílového spoluvlastnictví a pokud jde o podíl zesnulého manžela zaručuje se mu sice dědění ze zákona (participuje event. s dalšími dědici), ovšem na druhé straně závětí může ho zůstavitel zcela z dědění vyřadit.

Je otázkou – a v praxi opět by se tato problematika mohla více týkat pozůstalých žen (už i proto, že jejich průměrný věk je delší než průměrný věk mužů), zda by přece jen neměl být i pozůstalý manžel zařazen mezi dědice neopomenutelné a to alespoň pokud jde o ono „obvyklé vybavení společné domácnosti“. Zejména ten z manželů, který se stará o domácnost a pečuje o děti, což bývá obvykle žena a event. nerozvážně přistoupil na dohodu značně zužující společné jmění manželů, by při dědění mohl vyjít naprázdno, když by zůstavitel pořídil o svém majetku závěť.

Tyto uvedené úvahy de lege ferenda ukazují na složitost problému rovnoprávnosti ve vztahu k realitě manželského a rodinného soužití a majetkových poměrů je provádějících. Tyto právní otázky jsou všude v evropských právních řádech složité a velmi citlivé. Zabývá se jimi rozsáhlá soudní praxe a často hluboce ovlivňují lidské chování tam, kde by měly převažovat především osobní vztahy, bezkonfliktnost a soulad rodinné intimity. To však právo samo o sobě nikdy nemůže ani vyřešit ani zaručit.

Osobně majetkovým právem je zákonná vyživovací povinnost. Všechny druhy vyživovací povinnosti se tak či onak dotýkají právního postavení. Ani tady zákon až na

jednu výjimku nečiní rozdíl mezi mužem a ženou. Jen příspěvek pro matku neprovdanou za otce dítěte (tj. úhrada nákladů spojených s těhotenstvím a se slehnutím a výživné pro ni po dobu jednoho roku) se týká jen ženy (podrobněji bude o této problematice pojednáno dále).

Za trvání manželství tomu z manželů, který buďto vůbec není schopen sám si obstarat prostředky pro svou existenci, anebo si je nedovede obstarat v potřebné míře, vzniká právní nárok na to, aby ho zabezpečil jeho manžel. Zákon k tomu výslovně stanoví, že životní úroveň manželů má být zásadně stejná. Jde tedy o vzájemnou, zákonnou vyživovací povinnost. Většinou, jak v průběhu let ukázaly různé výzkumy, o domácnost a děti pečují především v převážné míře ženy. V naprosté většině, pokud není jeden z manželů výdělečně činný, jde o ženu. Ale též v ostatních případech, kdy oba manželé jsou výdělečně činní, péči o děti a domácnost se věnuje převážně žena. Tato činnost – byť někdy opovrhovaná – je společensky záslužná a život rodiny je zatím bez ní nepředstavitelný. Jaká je hodnota (ekonomická) této práce, postačí porovnání s obdobnými placenými službami, které provozují různé firmy (hlídání dětí, domácí péče o nemocné, úklidové práce, event. kuchařské práce). Jestliže oba manželé mají průměrný příjem ze své pracovní (či podnikatelské) činnosti a jeden z nich, zpravidla žena, kromě toho zabezpečuje svou práci chod domácnosti a péči o děti, pak je hodnotově její přínos (ekonomický) pro rodinu mnohem vyšší, než přínos manželův. Toto zjištění u mnoha žen dnes vede k nespokojenosti a k tomu, že požadují, aby se manžel na práci v domácnosti podílel v adekvátním rozsahu. Existuje okruh žen, které sice odmítají zásadně péči o domácnost a děti, ale odmítají péči o manžela, pokud on sám není ochoten k určité vstřícnosti a reciprocitě. Uvědomují si totiž, že za „služebné“ práce by muž musel mimo rodinu zaplatit značnou sumu peněz. Jestliže nadto jde o manžela, který tráví větší část svého volného času „s kamarády“ v restauracích, či jinými zábavami, event. nějakými svými „koníčky“, které nepředstavují žádný přínos pro rodinu, pak se toto chování stává zdrojem manželského nesouladu a ženy odmítají běžné potřeby (praní, žehlení, vaření) pro manžela zabezpečovat.

V praxi se obvykle obracely na soud o stanovení výživného provdané ženy, které manžel opustil (odešel ze společné domácnosti), ale nerozvedl se a ony samy buď pro nemoc, invaliditu či stáří nebyly schopny výdělečné činnosti, event. prostředky ze sociálního zabezpečení či nemocenského pojištění byly nedostatečné. Také se však vyskytovaly a vyskytují takové případy, kdy ženám znemožňuje výdělečnou činnost péče o dítě útlého věku nebo o dítě dlouhodobě nemocné či invalidní. V tržní společnosti budou ovšem k těmto případům bezesporu přibývat ještě další – zejména takové, které souvisejí s nezaměstnaností žen. Na druhé straně je ovšem třeba upozornit na to, že se budou též vyskytovat případy, kdy jeden z manželů má vlastní majetek, který poskytuje pravidelný výnos. Tu by zřejmě bylo možno poukazovat na to, že v takovém případě vyživovací povinnost druhého manžela nepřichází v úvahu. Péče o společnou domácnost a společné dítě manželů, pokud se jí věnuje jen jeden z manželů, je ovšem něčím, čeho se druhému manželu dostává navíc, jde o služby, které by eventuálně jinak musel zaplatit.

I v případě soudního řízení o určení výživného pro manžela za trvání manželství může být na místě použití odst. 2 § 96 zák. o rodině, kdy soud výživné nepřizná přesto, že nárok existuje, protože by to odporovalo dobrým mravům (např. manželka

bezdůvodně opustila manžela a společnou domácnost a posléze se ocitla bez prostředků a možnosti si je opatřit).

V případě vyživovací povinnosti bude její „majetková“ stránka v tržní společnosti podstatně více vystupovat do popředí. Tu je ovšem třeba upozornit, že na rozdíl od smluvních modifikací, které se předpokládají pro individuální úpravu společných majetkových vztahů manželů, pokud jde o dohody ohledně výživného, je smluvní autonomie značně omezená. Je tomu tak proto, že základem tohoto vztahu je speciální osobní vztah – manželství. Práva a povinnosti vznikají jeho subjektům přímo ze zákona a oni jimi mohou nakládat jen takovým způsobem, který zákon dovoluje. Ostatní je zakázáno. Tedy např. nemohou se práv plynoucích z vyživovací povinnosti vzdát.

Rozvod manželství je společenským jevem k němuž dochází téměř výlučně v období produktivního věku ženy.

Rozvod manželství znamená v naší úpravě jedině možný způsob zrušení manželství za života manželů.

Rozvodovost se stala vážným společenským problémem bývalé totalitní společnosti, ale ani v současné době nelze konstatovat, že manželské vztahy jsou stabilnější. Situace se v podstatě nezměnila, o čemž vypovídají statistické údaje z posledních let.

„Absolutní počet rozvodů se v celém poválečném období v České republice zvyšoval a dosáhl maxima v r. 1990 (32 055 rozvodů). Tento nárůst nelze zdůvodnit vzestupem počtu sňatků (ten se naopak v předcházejících letech snižoval), ani pomalým růstem absolutního počtu existujících manželství. Příčiny lze hledat nejen v hodnotové orientaci lidí, ale i ve vnějších podmínkách života a v poměrně snadné dostupnosti rozvodu. Významnou roli také hraje nízký věk snoubenců v době prvního sňatku, časté uzavírání manželství z důvodu těhotenství partnerky a rostoucí počet a podíl existujících druhých a dalších manželství. Pokles počtu rozvodů na počátku 90. let vedl k optimistickým úvahám o nově nastupujícím trendu stabilizace rodin a tím snižování úrovně rozvodovosti, v nových podmínkách, avšak již v r. 1993 došlo k opětovnému zvýšení počtu rozvodů, a to na úroveň srovnatelnou s roky 1985 – 1989. Hrubá míra rozvodovosti dosáhla maxima v roce 1990, kdy počet překročila hranici 3 rozvodů na 1 000 obyvatel (předtím 1987 a 1989). Vzhledem k téměř konstantnímu počtu obyvatel v letech 1990 – 1993 pak hodnoty hrubé míry rozvodovosti byly určovány počtem realizovaných rozvodů.¹²⁾

Index rozvodovosti (tj. počet rozvodů porovnaných s počtem sňatků v daném roce) činil v roce 1990 na 100 sňatků 35 rozvodů a v roce 1993 se tento počet zvýšil na 46 rozvodů.

Podrobnější informaci o postoji žen k rozvratu a posléze k rozvodu jejich manželství podávají údaje o zahájení řízení o rozvod. Právní úprava od r. 1950 totiž neumožňuje podávání společného návrhu na rozvod manželství. Proto je rozvod typickým sporným řízením, kde jedna strana je navrhovatelem, druhá pak odpůrcem. Procesní předpisy však již v padesátých letech umožňovaly vyslovení souhlasu s rozvodem, což

¹²⁾ Srov. Populační vývoj ČR 1994 – Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK, str. 19

pak znamenalo některé další procesní následky. Konsensuální rozvod však až do současné doby právní úprava nepřipustila. Návrhy de lege ferenda jsou však v této době již v souvislosti s připravovanou novelizací rodinného práva podány. Po několik desítek let jsou tudíž sledovány údaje o tom, kdo je navrhovatelem rozvodu. Jako zcela jednoznačný se ukázal posléze se stabilizující trend převažující iniciativy žen, pokud jde o zahájení rozvodového řízení. V posledních letech a v současné době jsou navrhovatelkami rozvodu zhruba ze dvou třetin ženy. Tuto rozvodovou „aktivitu“ žen však nelze přeceňovat, neboť většina rozvedených manželství (okolo 90 %) je nakonec ukončena se souhlasem obou partnerů.¹³⁾

K tomu by bylo možno uvést i některé údaje z minulosti. V roce 1964 z celkového počtu 16 802 rozvodů (uvedený údaj je za celou bývalou republiku, tj. včetně Slovenska) podaly návrh na rozvod v 9 125 případech ženy. Z toho výdělečně činných bylo 7 983, v domácnosti 951, ostatních 191. V roce 1969 z celkem 23 936 rozvodů byla žena navrhovatelkou v 13 284 případech, z toho v 11 742 případech šlo o ženu výdělečně činnou, 1 512 bylo v domácnosti, ostatních 28 (srov. Radvanová a kol. – Žena a právo, Orbis 1971, str. 83).

Je otázkou nakolik jde o to, že skutečnost, kdo návrh na rozvod sepiše (sám či pomocí zmocněného právního zástupce – advokáta) a předloží soudu je pouze formální záležitostí, nebo zda přece jen příčiny vedoucí k rozvratu manželství, či jiné okolnosti – psychika ženy, chování mužů apod. – neovlivňují rozvodové chování žen více, resp. jejich vůli dosavadní právní stav ukončit. Přitom jsou velké skupiny žen, jejichž naděje na to, že uzavřou další, nové manželství, je minimální. O tom svědčí údaje o neúplných rodinách, vytvářených po rozvodu jedním z rodičů a dítětem. Zřejmě je k této „iniciativě“ častěji vede způsob života rodiny, kdy se žena cítí využívána a přitom více manželem zrazována, když on svůj volný čas a často i finanční prostředky využívá pro své záliby, dokonce i k zaplacení erotických služeb. Klienti erotických salonů jsou v naprosté většině muži a to muži ženatí. Také násilí v rodině, opilství, hrubého napadání členů rodiny, někdy dokonce i se zbraní v ruce se dopouštějí především muži, jakožto fyzicky silnější osoby. V mnohých případech nesplňují muži ženskou představu o psychickém citovém vztahu, jehož projevy ženy předpokládají i v manželství a spojují jej se svým erotickým životem. Značná část mužů tuto potřebu nemá, zejména sexuální styky omezují především na jejich fyziologickou stránku.

Dlouhodobě nejčastěji uváděnou příčinou rozvratu manželství se stoupající tendencí je rozdílnost povah a názorů. V roce 1991 bylo z této příčiny rozvedeno 40 % manželství, v roce 1992 již 43 %. Druhou nejčastěji uvedenou příčinou je pak nevěra – ze strany muže 15 % případů, ze strany žen 13 %. Tato příčina rozvodu má klesající zastoupení, dříve byla uváděna v pětině případů. Jako třetí nejčastěji zastoupený důvod rozvodu je udáván alkoholismus mužů (10 %). Nezájem o rodinu je také především záležitostí mužů (8 % případů v r. 1991).¹⁴⁾

Teorii a do určité míry i praxi, alespoň první roky poté co zákon o rodině nabyl účinnosti, byl pocíťován nedostatek výslovné ochrany toho z manželů, který se odůvodněně rozvodu svého manželství brání. Vina na rozvratu a rozvodu manželství již

¹³⁾ Srov. str. 22 tamtéž

¹⁴⁾ Srov. Populační vývoj ČR 1994 – str. 22, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK

nadále není upravena a ani jiný právní důvod pro zamítnutí návrhu na rozvod manželství není v zákoně obsažen. Postupně bylo zjednodušeno i rozvodové řízení, takže posléze, když docházelo k porovnávání našich rozvodových předpisů se zahraničními, zejména z vyspělých demokracií (např. Francie, SRN, Rakousko a další) shledávala zejména teorie určitou „chudost“ naší úpravy. K tomu přistupuje dále i poměrně slabá ochrana zájmů nezletilého dítěte v souvislosti s rozvodem manželství.

Právní ochrana toho z manželů, který se oprávněně rozvodu brání, je nejen problémem existenčním – tj. problémem většinou žen, které jsou zabezpečeny především svým manželstvím. Ukazuje se, že takových rozvádějících se žen je menšina (podle toho, co uvádí statistika o počtu žen – navrhovatelek rozvodu). Ochrana toho z manželů, který se oprávněně rozvodu brání (např. manžela nevinného), pokud je v zákoně výslovně stanovena, vyjadřuje i morální stránku tohoto problému, kterou znalo již římské právo „*nemo audiatur turpitudine sua allegans*“ (nebude vyhověno tomu, kdo poukazuje na vlastní hanebné chování).

Zřejmě se však bude opakovat přístup známý již z předchozí kodifikace, který je obvykle vyjadřován poukazem na požadavek „nekomplikovat rozvodové předpisy, lidé se rozejdou tak jako tak“. De lege ferenda se uvažuje v současné době jen o event. materiální kompenzaci „minulého“ manžela, ponecháním výživného po dobu tří let po rozvodu na úrovni výživného manžela nerozvedeného. Přístup zákonodárce se v tomto směru, bude-li tato úprava přijata, jeví jako spíše hokynářský, než vyjadřující obecně morální principy demokratické společnosti.

Pokud jde o rozhodování o právech a povinnostech rodičů a jejich výkonu po dobu po rozvodu, dostáváme se tu k jedné velmi významné otázce, kde realita postavení ženy – matky, rozvádějící se manželky dosti specificky vyniká.

„Počet rozvádějících se manželství s nezletilými dětmi vzrostl v České republice od roku 1960 téměř třikrát a v letech 1991 – 1993 bylo z úhrnu rozvádějících se manželství 72 % s nezletilými dětmi. Přes polovinu rozvádějících se manželství s nezletilými dětmi představovaly rodiny s jedním dítětem a jejich zastoupení se ve sledovaném období plynule zvyšovalo. V porovnání s počátkem 60. let však zastoupení rozvádějících se manželství s jedním dítětem zůstávalo téměř konstantní. Podíl zaničujících rodin se dvěma nezletilými dětmi se pohyboval kolem 38 %, jejich zastoupení se od 60. let zvýšilo nejvíce. Naopak s úbytkem počtu dětí v rodinách klesá i podíl rozvádějících se manželství se třemi i více dětmi. V letech 1991 – 1993 připadalo na každé rozvádějící se manželství v průměru 1,5 dítěte mladšího 18 let. Podíl rozvádějících se manželství bez nezletilých dětí se v průběhu času příliš neměnil a ve sledovaném období představovala tato manželství kolem 28 % všech rozvádějících se manželství.“¹⁵⁾

V praxi soudů převažuje, že dítě je po rozvodu svěřeno matce. Tu někdy je tato praxe populisticky napadána argumenty, že značná část soudců jsou ženy, a že především feminizace soudů je příčinou uvedených výsledných soudních rozhodnutí. Tato argumentace je naprosto neopodstatněná, je totiž jen výsledkem konkrétních reálných skutečností, z nichž rozhodování soudů musí vycházet.

¹⁵⁾ Srov. Populační vývoj ČR 1994, str. 21, Vyd. Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK

Přitom právě v těchto případech jde o děti nejútlejšího věku, těsně svými potřebami a péčí spjatých především s matkou. Protože zákon požaduje, aby při rozhodování či schválení dohody rodičů, kterému z nich bude svěřeno dítě do výchovy, byl především chráněn zájem dítěte, ovlivňuje právě útlý věk dítěte rozhodnutí soudu. Dále však je možno poukázat i na to, že nejen v této skupině rozvodů, ale též v dalších skupinách, kdy jsou děti starší, většinou k rozvodu manželé přistupují již svým způsobem „dohodnutí“. Některé důvody, které vedly k rozvratu manželství a byly na straně muže (zejména alkoholismus) a vyskytují se čteněji naopak nedovolují soudu, aby takovému člověku dítě svěřil (alkoholik, násilník apod.). Samozřejmě, že pak opticky, formálně, zejména pak z údajů o některých rodinách, se jeví, že svěřování dítěte do péče matky je stereotypem, který vychází z vůle soudu. Při bližším zkoumání vidíme, že je tomu jinak – naopak volní projev soudce je ovlivněn skutečnostmi, které je povinen mít při svém rozhodování na zřeteli.

Poslední otázka, kterou při rozvodu lze označit za problém týkající se spíše ženy (i když i zde zákon vychází plně ze zásady rovnoprávnosti), je *vzájemná vyživovací povinnost bývalých manželů po rozvodu jejich manželství*. Zákon tuto vyživovací povinnost (nazývá ji příspěvkem na výživu rozvedeného manžela) upravuje pro takového rozvedeného manžela, který není schopen sám se živit. Důvody, které k tomuto existenčnímu stavu vedou, jsou v praxi různé – může to být věk, nemoc, invalidita, ale také péče o dítě (útlého věku, invalidní) či nezaměstnanost.

Svého času byla vedena diskuse o rozsahu této vyživovací povinnosti, protože zákon ji původně omezoval jen na výživu nutnou. Později novela zákona o rodině v r. 1983 rozšířila vyživovací povinnost po rozvodu na „přiměřenou výživu“. S tímto zabezpečením rozvedeného manžela se počítá i de lege ferenda a novinkou by měla být zákonná možnost vypořádat se, pokud jde o výživné, do budoucnosti jednorázovým odstupným.

Informovanost, zejména žen, o výživném po rozvodu by opět měla být velmi dobrá, zejména tam, kde manželé přistoupí k rozvodu po vzájemné dohodě (pokud bude taková úprava přijata). Tu by potřebný manžel měl vždy dobře uvážit veškerý obsah dohody, včetně výživného po rozvodu.

2. ALTERNATIVNÍ FORMY RODINNÉHO SOUŽITÍ

I v druhé polovině tohoto století zůstává rodina v mnohém ohledu základním elementem v kterékoli společnosti. Rodinné hodnoty jsou však ovlivňovány mnoha faktory – politickým a regionálním kontextem (počítaje v to zejména přežívající tradicionalismus), pracovním zařazením zejména žen, modelem sexuálního vztahu, způsobem trávení volného času apod. Hodnoty jsou integrální součástí všech aspektů lidského života, jak na úrovni individuální, tak na úrovni sociální. Hodnoty prostupují sociálními strukturami, institucemi, organizacemi a povoláními. Žádná lidská bytost nemá právo nutiti své vlastní individuální hodnoty druhým, což je důvodem nejvášnivějších sporů o otázkách hodnot a víry.

Ani rodinné hodnoty nezůstaly ušetřeny těchto sporů. Tu však nejde o pouhé akademické debaty na úrovni teoretické, ale většinou již o reakce na existující skutečnost – velmi rychlé proměny a změny „rodinného chování“, které se naprosto reálně pro-

jevují v takových ukazatelích, jakými jsou sňatečnost, rozvodovost, ale zejména též porodnost a s ní související populační vývoj národů event. konkrétních geopolitických celků.

V Evropě se poměrně rychle rozšířil názor, který považuje rodinu za institut zastaralý, odporující individualistickému pojetí existence člověka, jeho individuální odpovědnost za sebe sama a pragmatickému poslání jeho jsoucnosti. Tento životní postoj motivuje k životu mimo rodinu, samostatně a bez dětí. Pokud přesto tito lidé z různých, obvykle velmi konkrétních a pragmatických důvodů manželství uzavírají, charakterizují je sami pro sebe především jako „partnerství“, sjednané mužem a ženou jako „partnery“ podle jejich vlastních specifikací, bez vztahu k tradičním rodinným hodnotám, založeným na sexualitě, stálosti a výchově dětí. Tyto postoje ovlivňuje především rozvoj blahobytu ve státě (lidé jsou oprošťováni od běžných materiálních starostí) a zejména emancipací žen, které neakceptují ztrátu své profese a jejího vykonávání ani poté, kdy uzavřou manželství a mají děti. Jednotlivci v tradičních demokratických státech jsou stále více samostatní ve svém jednání a jsou méně ovlivňováni rodičovskými autoritami či náboženským přesvědčením, které mnohde tradicionálně hluboce chápání rodinných hodnot ovlivňovalo.

Naopak tradiční pohled na rodinu, založenou manželstvím, v ní vidí základ struktury ostatních širších společenských vztahů. Především rodina, která člověka od narození usměrňuje, předvádí mu vzory chování a uvádí ho do širších společenských struktur, je pevným bodem, jistotou, o kterou se člověk opírá ve všech stádiích svého života, tedy poté, kdy rodinu, z níž pochází, opouští a zakládá svou vlastní rodinu. Ale i zastánci tohoto názoru nemohou nevidět vývoj, který probíhá a úroveň interpersonální a sdílené odpovědnosti ve vztahu k rodině se vyvíjí pod vlivem kritických diskusí a sociálních změn.

Je zajímavým zjištěním, že v období totalitní společnosti byla rodina, a to zejména manželská, jak už bylo zmíněno, značně podpořena a vzdor stoupající rozvodovosti manželství bylo stále populární a všeobecně přijímáno jako žádoucí forma soužití muže a ženy.

Již na počátku posttotalitního období dochází k určitému pohybu, který zřejmě bude pokračovat a který bychom mohli označit za odklon od manželství a jinému způsobu života. Bude zřejmě přibývat žen a mužů, kteří nezaloží trvale ani společnou domácnost s partnerem, kterého by pro to zvolili. Bude ale také přibývat partnerských soužití bez manželství (u nás dosud nazývané soužitím druhá a družky), které by se jevilo navenek jako vztah relativně trvalý, osob společně hospodařících v jedné domácnosti a event. pečujících o společné děti, či dítě (dětí) druhého partnera. Další alternativou rodinného soužití je soužití jen jednoho z rodičů ve společné domácnosti s dítětem (nazývané někdy rodina neúplná) či rodina monoparentální.

Postupným vývojem se poměry, pokud jde o alternativní formy rodinného soužití, mění poměrně pomalu. V úplných rodinách se závislými dětmi žila více jak polovina populace, přitom však postupně se snižoval význam úplných rodin s dětmi na celkovém počtu domácností (toto ovlivnilo pokles plodnosti obyvatelstva). Naopak počet neúplných rodin se postupně zvyšuje – např. více jak na dvojnásobek vzrostl za posledních 20 let počet neúplných rodin s dvěma dětmi jako výraz častějšího rozpadu úplných rodin s dvěma dětmi.

Pro problematiku postavení ženy je pak především zajímavý ukazatel složení neúplných rodinných domácností se závislými dětmi podle věku osoby v čele (v tis.):¹⁶⁾

Sčítání	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60+nezj.	celkem
1980 M	0,9	0,9	2,4	3,1	3,3	6,2	4,0	2,8	22,7
Ž	24,6	24,6	29,5	33,8	31,2	35,7	15,4	10,9	181,1
1991 M	0,4	1,4	2,2	3,0	5,4	11,6	3,5	2,7	30,2
Ž	4,1	24,3	30,8	33,5	45,6	63,3	10,8	11,5	223,9

Pokud jde o tzv. nesezdaná soužití, jsou k dispozici poměrně podrobné údaje. Jejich shrnutí uvádí:

Faktická manželství podle věku a rodinného stavu v roce 1991:

Věk	MUŽI				ŽENY			
	svobod	ženatí	rozv.	ovdov.	svobod	vdané	rozv.	ovdov.
Absolutní počty								
15-19	460	2	8	0	1902	11	46	1
20-24	3466	49	519	3	4540	117	1805	81
25-29	4238	100	2764	18	2635	155	4877	364
30-34	3582	147	5531	75	1560	156	7009	845
35-39	3575	173	8855	176	1370	171	9045	1645
40-44	2984	173	10110	329	1145	166	8880	2194
45-49	1920	117	7392	330	701	125	6103	2196
50-54	1441	99	4949	485	494	97	3440	2312
55-59	1192	98	3767	743	348	55	2317	2662
60-64	971	93	2850	1146	285	62	1540	2877
65-69	684	67	1960	1454	226	46	933	3023
70	625	97	1591	3183	224	41	539	3282
+ nezj	11	0	6	2	11	0	3	2
Celk.	25149	1215	50302	7944	15441	1202	46537	21484
Do 34 let v %	46,7	24,5	17,5	1,2	68,9	36,5	29,5	6,0

¹⁶⁾ Populační vývoj 1994 – Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK v Praze.

MUŽI

ŽENY	svobodní		ženatí		rozvedení + ovdovělí + neudáno		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
svobodné	8349	9,8	247	0,3	6845	8,1	15441	18,2
vdané	333	0,4	187	0,2	682	0,8	1202	1,4
rozv. + ovd. + neodáno	16467	19,4	781	0,9	51043	60,1	68291	80,4
celkem	25149	29,6	1215	1,4	58570	69,0	84934	100,0

Konečně pro úplnost je třeba uvést, že v České republice se zvyšuje i podíl osob žijících osaměle, bez partnera a dětí. Tradičně zde mělo v této skupině vždy vyšší zastoupení starší obyvatelstvo, a to především ženy – vdovy. Podrobnější studium údajů získaných při sčítání lidu dochází k poznatku, že se zvyšuje kategorie této specifické skupiny domácností. Dřívější vyhraněnost v kategorii starších osob, zvláště ovdovělých žen se snižuje a zároveň svou váhu zvyšuje především kategorie rozvedených osob.¹⁸⁾

Nejvíce praktických právních problémů může nastat ženě při soužití druhá a družky, zejména pak žijí-li v této společné domácnosti děti. V oblasti majetkové, bytové a vyživovací povinnosti nevznikají pochopitelně ženě – družce taková práva, jako manželce. Pokud by si chtěla zajistit jistotu ve svém právním postavení v těchto otázkách, musela by postupovat smluvní cestou. Dohodnout lze podílové spoluvlastnictví (§ 137 a násl. OZ), společný nájem bytu (§ 700 OZ), event. zajistit rentu smlouvou o důchodu podle § 842 a násl. občanského zákoníka. Zejména ovšem společné bydlení může s sebou nést určité právní problémy pro toho z partnerů, který by chtěl mít jistotu, že nemůže být svým partnerem z bytu „vyhnán“. Na to musí pamatovat zejména ženy s dětmi, které se k partnerovi přistěhují a opustí svůj, dosud právem obývaný byt. Partner by si měl – pokud to přichází v úvahu a je to možné, zajistit alespoň podnájem např. v domku svého druhá apod. Nepříznivá bytová situace velmi ovlivňuje mobilitu lidí, protože mít právně zajištěno vlastní bydlení je pro každého, zejména pak pro ženu s dítětem základní, životně rozhodující předpoklad slušné lidské existence.

Pokud jde o dědění, je s ním již několik desítek let v těchto faktických vztazích v občanském právu počítáno. Zákonnými dědici jsou mimo jiné také osoby, které žily se zůstavitelem ve společné domácnosti po dobu nejméně jednoho roku před jeho smrtí a které z toho důvodu pečovaly o společnou domácnost nebo byly odkázány vý-

¹⁷⁾ tamtéž¹⁸⁾ Srov. tamtéž

živou na zůstavitele (§ 474 OZ). Jde ovšem o druhou dědickou skupinu, která přichází v úvahu až poté, jestliže v první skupině nedědí některý z potomků zůstavitelových – tj. nejen dítě, ale též vnuk či pravnuček, který by event. mohl v této skupině být jediným dědicem. Zákon ovšem nevylučuje, aby zůstavitel pořídil o svém majetku pro případ smrti závěti, např. i ve prospěch svého partnera (druha). I pro tento případ ovšem platí ustanovení § 479 OZ o tzv. neopomenutelných dědících, kteří vždy mají v rozsahu stanoveném zákonem v dědění přednost.

Přes současnou právní diversifikaci postavení v manželství či v partnerském soužití mimo manželství (druh, družka) bude zřejmě trend narůstání počtu alternativních forem rodinného soužití pokračovat a budou v České republice objektivně působit stejné vlivy, jako v jiných částech Evropy. K dalším změnám dojde, až se zlepší bytová situace a trh s byty uvolní mobilitu lidí, taktéž samo bohatnutí společnosti zapůsobí na rodinné chování. Přitom nemusí jít o to, na co poukazují kritici sociální politiky, praktikované v některých tzv. sociálně-tržních státech – totiž na to, že stát poměrně masivně podporuje finančně zejména rodinu s dětmi, bez ohledu na to, zda rodiče jsou manžely, zda jde o osamělou matku či otce apod. Naopak – depopulační trend, ke kterému nyní dochází, ovlivní ony ženy, které realizovaly mateřství spíše z prestižních důvodů – aby se nelišily od „žádoucího modelu ženy – matky a úspěšné pracovnice“. Tyto ženy volí ve svobodné společnosti svobodnější a individuálnější způsob života, než který jim nabízí manželská rodina, pokud se dokáží samy dobře majetkově a výdělečně zabezpečit. Diskuse o rodinných hodnotách se bude v naší společnosti dále rozvíjet a slovo mladých žen, v jejichž rukou je osud další generace v příštím tisíciletí, bude hodně znamenat.

3. MATEŘSTVÍ

Individuální mateřství je jedinečným fenoménem, který se všemi jej provázejícími atributy zásadním způsobem odlišuje ženu od muže v jeho základní lidské roli, zachování lidského rodu, jeho reprodukci. Všechny problémy lidské společnosti existují jen pokud existuje tato společnost sama – dokud díky lidské matce reprodukuje potomstvo. Otcovství není vázáno na individualitu zplodění. V podstatě ho omezuje jen požadavek monogamního manželství a rozmnožování skrze tuto právní, řízenou formu reprodukčního chování lidí. Samy možnosti plození jsou ovšem rozsáhlé, jak ukazují zkušenosti arteficiálního oplodňování a do určité míry díky technickému pokroku nejsou omezeny na krátký okamžik pohlavního spojení (kopulace). Získané sperma lze po dlouhou dobu uchovávat zmrazené (stejně jako zmrazená, oplodněná embrya). Teoreticky tedy, kdyby šlo jen o samotný jev biologického rozmnožování lidstva, postačil by mnohem menší počet mužů k tomu, aby reprodukce byla zajištěna.

Rodičovství však je současně jevem kulturním – společenským vztahem, má různé stránky – psychické, hospodářské, sociálněprávní –, bez jejichž naplnění není vývoj lidského jedince od novorozence po dospělého člověka představitelný.

Objektivně ovšem, pokud hledíme na reprodukci lidského rodu, její fungování jako na základ celé další problematiky existence lidstva či existence různých částí jeho geopolitických kultur, je žena se svými biologicky omezenými schopnostmi porodit jen určitý počet dětí, v podstatě nezastupitelná.

Tento prastarý problém provází lidský rod po celou dobu jeho existence. V současné době lidstvo dosáhlo největšího počtu obyvatel, přičemž populační problémy se diametrálně liší na území jednotlivých kontinentů. Zatímco na územích těch kontinentů, kde se nacházejí státy s málo vyvinutou průmyslovou produkcí a specifickou, kulturní a náboženskou tradicí, neustále přibývá obyvatel (Indie, Jižní Amerika, Čína, Afrika, atd.), naopak ve vysoce civilizovaných, průmyslově rozvinutých zemích, v podstatě tzv. zemích bohatých, je zatím trvalý depopulační trend. Jak již bylo zmíněno, Česká republika k těmto zemím patří v posledních letech. Různé údaje – jak o počtu narozených dětí, tak i o počtu potratů – vypovídají o tom, že ženy mnohem důsledněji přistupují samy k rozhodování o svém mateřství. V posledních letech totiž nejen poklesl počet narozených dětí, ale současně došlo i k poklesu umělých přerušování těhotenství.

Počty a složení interrupcí podle rodinného stavu žen

Rodin. stav	Počty				Složení v %			
	1990	1991	1992	1993	1990	1991	1992	1993
Vdané	79377	76283	66939	47308	74,1	74,0	71,6	68,1
Svob.	17844	17263	17533	15042	16,7	16,7	18,8	21,7
Rozv.	9015	8778	8195	6505	8,4	8,5	8,8	9,4
Ovdov.	894	800	768	543	0,8	0,8	0,8	0,8
Celkem	107130	103124	93435	69398	100,0	100,0	100,0	100,0

Počty a složení interrupcí podle úrovně vzdělání žen¹⁹⁾

Úroveň dosaž. vzděl.	Počty				Složení v %			
	1990	1991	1992	1993	1990	1991	1992	1993
Zákl.	28913	24647	21094	14937	27,0	23,9	22,6	21,5
Stř. bez mat.	34183	35322	33301	25144	31,9	34,3	35,6	36,3
Stř. s mat.	37786	37057	33657	25208	35,3	35,9	36,0	36,3
Vys.	6248	6098	5383	4109	5,8	5,9	5,8	5,9
Celkem	107130	103124	93435	69398	100,0	100,0	100,0	100,0

V letech 1990 – 1993 byla svého času čekávána nová demografická „vlna“, protože do reprodukčního věku vstoupily silné populační ročníky z let 1970 – 1973, kdy došlo k populačnímu „boomu“ na našem území. Tyto roky máme již za sebou, a můžeme

¹⁹⁾ Srov. tamtéž

exaktně konstatovat, že nejen k nové demografické vlně nedošlo, ale naopak jsme svědkem poklesu narozených o 7 %. Na tomto poklesu se kvantitativně podílelo hlavně snížení počtu narozených prvních a druhých dětí.²⁰⁾

Do popředí zájmu se v posledních letech dostala opět legitimita narozených dětí, neboť pokles úrovně plodnosti vdaných žen a vzestup úrovně plodnosti nevdaných žen se projevil ve zvyšujícím se podílu dětí narozených mimo manželství. Tento podíl přesáhl v roce 1992 hranici 10 %. V porovnání s rokem 1990 (8,6 %) se jeho hodnota zvýšila do roku 1993 téměř o polovinu na 12,7 %. Je možné, že se na zvýšení mimomanželské plodnosti začala významněji podílet i nejmladší věková skupina žen 15 – 19 letých. Vezmeme-li v úvahu, že této věkové skupiny se výraznější pokles intenzity plodnosti zatím nedotkl, může mít stabilita četnosti předmanželských koncepcí souvislost se zvyšováním úrovně mimomanželské plodnosti. Kromě růstu počtu svobodných matek lze zároveň předpokládat, že se bude intenzivněji zvyšovat počet dětí narozených v neformálních svazcích. Podle odhadu pro rok 1993 zůstala nejvyšší úroveň mimomanželské plodnosti ve věkové kategorii 25 – 29 letých žen, avšak k nejrychlejšímu růstu došlo ve věkové skupině 20 – 29 letých žen. Plodnost nevdaných žen se tak stává významnou součástí snižující se úhrnné plodnosti.

Míry plodnosti vdaných a ostatních žen (na 1000 žen ve věkové skupině)²¹⁾

Věková skupina	Vdané ženy			Ostatní ženy		
	1990	1991	1993 odhad	1990	1991	1993 odhad
15–19	507,2	514,5	508	8,6	11,0	12
20–24	263,5	259,4	236	27,6	30,1	33
25–29	120,6	114,7	108	34,1	38,6	40
30–34	39,8	38,4	39	25,0	25,4	25
35–39	11,3	11,2	11	11,0	10,8	11
40–44	1,6	1,7	1	2,0	2,2	2
45–49	0	0,1	0	0,0	0,0	0
15–49	68,3	67,0	61,8	13,2	14,5	16,3

Nyní již jen stručně k tomu, co specifického v právní úpravě by se mělo projevit ohledně vzniku právního vztahu matky a dítěte.

Její právní postavení je dáno v podstatě automaticky tím, že dítě porodí. Tato skutečnost, předpokládaná jako natolik notoricky známá a pravdě odpovídající, nebyla za-

²⁰⁾ Srov. tamtéž str. 30

²¹⁾ Srov. tamtéž

tím ani výslovně v zákoně vyjádřena. Nový pohled na danou právní problematiku vrhá ovšem nová možnost, jak může k těhotenství a porodu dítěte dojít – že totiž bude ženě implantováno do dělohy oplozené vajíčko (fertilizace in vitro), které ovšem vyprodukovala jiná žena. Znamená to tedy, že geneticky je matkou dítěte žena jiná. Ta, která absoluuje těhotenství a porod funguje vlastně jako živý lidský inkubátor sloužící vývoji embrya v lidského jedince. Koho, kterou ženu v tomto případě považovat za matku si položila již dříve právní teorie, ale i nepravníci (Komise paní Warnockové, Bendova komise v SRN a další). Výsledky diskusí vyzněly vesměs ve prospěch tzv. matky biologické, tj. té, která dítě porodila. I nově připravovaná úprava rodinně právních vztahů uvažuje takto výslovně tuto otázku upravit.

S právním postavením ženy – matky dítěte, jejím mateřstvím, velmi úzce souvisí i právní problematika otcovství k dítěti.

V naší současné úpravě (§ 51 a násl. zákona o rodině) předchází velmi stabilizovaný, klasický přístup již od platnosti obecného občanského zákoníka – právní systém tří domněnek otcovství, tj. domněnky otcovství manžela matky, dále muže, který s matkou souhlasně prohlásí své otcovství a konečně otcovství muže, který souložil s matkou v tzv. rozhodné době a soud na základě toho jeho otcovství určil za předpokladu, že se žalovanému nepodařilo uvést závažné důvody, které jeho otcovství vylučují.

Všechny domněnky jsou předpokládány jako vyvratitelné důkazem opaku, prokázaném před soudem v řízení o popření otcovství.

Snaha zákonodárce po celá léta se projevuje v tom, aby maximálně bylo umožněno rodičům dítěte se jimi stát i po stránce právní. Pokud v paternitních sporech je třeba provádět speciální dokazování, má dnešní soud značné možnosti opatřit vysoce odborné znalecké posudky (např. hematologický posudek zkouškou HLA systému nebo DNA diagram). Tím se samozřejmě značně snižuje možnost nepravdivé výpovědi matky dítěte a klivého nařčení otce.

V současné době je de lege ferenda v návrhu nové právní úpravy vyhověno připomínkám, které směřují k odstranění určité nerovnoprávnosti muže a ženy při třetí domněnce otcovství. Návrh novely totiž přiznává žalobní právo (podat návrh na určení otcovství) i domnělému otci. Teoreticky – pokud by objektivní důkazy prokázaly jeho otcovství (tj. nebylo by zřejmé možné jen jeho vyloučení jako otce), tak by soud žalobce za otce určit musel, a to i proti vůli matky. Ve všech případech bude se však soud muset vyrovnat s problémem dokazování skutkového základu třetí domněnky, totiž, že došlo k souloži mezi žalobcem a matkou dítěte. Lze si totiž představit, že tam, kde žalobu podá domnělý otec, půjde ze strany matky o hluboký nesouhlas s jeho otcovstvím a její ochota před soudem podat potřebné důkazy bude nulová.

Rodičovská práva a povinnosti nesou zásadně oba rodiče zcela rovnoprávně, není tu žádných výjimek, ať jde o děti narozené z manželství či mimo manželství rodičů.

Tu v podstatě žádných problémů není, nastávají event. jenom tehdy, když rodiče spolu nežijí – o tom již byl podán výklad v souvislosti s rozvedením. Obdobně pak může taková – věcně stejná – situace nastat v případech, kdy rodiče spolu nežijí z jiných důvodů (nejdou rozvedeni, ale fakticky se rozešli, nikdy spolu nežili apod.). Na to pamatuje § 50 zák. o rodině, přičemž rozhodování, pokud jde o výkon rodičovských

práv, je stejné jako pro dobu po rozvodu, stejně je tomu pokud jde o vyživovací povinnost.

Potřeby matky dítěte, které se zvyšují v souvislosti s těhotenstvím, slehnutím a osobní péčí o novorozence a dítě útlého věku vůbec, jsou zabezpečeny matce provdané jejími nároky z vyživovací povinnosti mezi manžely. Jinak je tomu v případě, že matka za otce dítěte provdaná není.

Již zákon o právu rodinném č. 265/1949 Sb., upravoval nároky matky za otce dítěte neprovdané (§ 76, 77), vzniklé v souvislosti s jejím mateřstvím. Tehdy obsahem nároku byla úhrada nákladů spojených s těhotenstvím, se slehnutím a dále pak nákladů na úhradu osobních potřeb, čímž se rozuměla výživa. Zákon pak omezil toto výživné na dobu tří měsíců. Výslovně však dále bylo upraveno, že z důvodů zvláštního zřetele hodných mohl soud povinnost otce dítěte poskytovat výživné matce jejich společného dítěte rozšířit i nad tuto dobu. Konečně zákon upravoval ještě nárok na úhradu nezbytných jiných výdajů nebo mimořádné majetkové újmy, které vznikly matce bez její viny těhotenstvím nebo slehnutím. Muselo jít o výdaje nebo újmy, které vznikly bez viny matky. Výdaje, které těhotenstvím nebo slehnutím vznikly, musely být přímým důsledkem těhotenství nebo slehnutí (např. onemocnění následkem těhotenství nebo porodu) nebo muselo jít o mimořádné majetkové újmy, které matce vznikly jako důsledek těhotenství nebo slehnutí (např. úplná nebo částečná ztráta pracovní způsobilosti). Zákon ukládal otci, aby přispěl matce dítěte na úhradu uvedených nákladů, resp. majetkové újmy. Otci nebyla uložena povinnost zaplatit za všech okolností celé uvedené náklady nebo újmy. Zákon v tomto směru stanovil, že se tak má stát „jak slušnost žádá“. Tím se rozumělo, že poměr jakým mají oba na úhradu nákladů resp. újmy přispět, má určit soud podle volného uvážení, aby to odpovídalo nejen výdělečným a majetkovým možnostem obou účastníků, ale i zvláštním okolnostem případu. Nárok se promlčoval do tří let ode dne slehnutí. Slehnutím se rozumí nejen porod, ale i jiné ukončení těhotenství.

Dále mohl soud, jak stanovil zákon, uložit „prozatímním opatřením“ (§ 77 zák. o právu rodinném) tomu, jehož otcovství je pravděpodobné, aby potřebnou částku poskytl předem. K zahájení tohoto řízení bylo zapotřebí návrhu těhotné ženy.

Současná úprava nároků matky dítěte vůči otci dítěte, za něhož není provdaná, se v některých směrech od dřívější úpravy liší. Důvody toho, proč rodinné právo téměř půl století tyto nároky upravuje, zůstaly stejné, ačkoliv v průběhu let se podstatně zlepšilo zajištění neprovdané matky ze strany sociálního zabezpečení i nemocenského pojištění, přesto zákonodárce setrval na názoru, že matka dítěte v souvislosti s těhotenstvím a porodem má zvýšené nároky a výdaje a v tomto směru vyžaduje i zvýšenou ochranu. Právní ochrana matky, jejíž nároky zákon stanoví a umožňuje jejich uplatnění, ve svých důsledcích znamená i zlepšení sociální situace narozeného dítěte, protože matka je méně ohrožena propadem ve svém sociálním postavení a tím se zlepšují její možnosti osobně o dítě pečovat.

Zákon o rodině nároky matky neprovdané za otce dítěte do určité míry zjednodušil, resp. zůžil. Naopak dobu trvání nároku na výživné podstatně prodloužil, a to na jeden rok. Ale též pokud jde o rozsah tohoto příspěvku na výživu lze konstatovat rozdíl ve prospěch matky dítěte. Rozsah příspěvku je stanoven tak, že žalovaný otec dítěte je povinnen přispět přiměřeně na úhradu výživy, tj. tak, aby hmotné zajištění mat-

ky se v podstatě přibližovalo stavu, jaký má těhotná matka v manželství – pochopitelně vždy v konkrétním případě s přihlédnutím ke schopnostem a možnostem povinného a odůvodněným potřebám oprávněné matky. Zákon ovšem použil pojem „přiměřeně“, proto rozdíl mezi zajišťováním ženy provdané a neprovdané za otce dítěte existuje. To proto, že jen provdaná žena má nárok na to, aby životní úroveň její a jejího manžela byla zásadně stejná.

Zákon o rodině nemá ustanovení obdobné tomu, které uváděl zákon o právu rodinném, že totiž je možno přiznat i náhradu mimořádných nákladů, spojených s těhotenstvím a slehnutím matky.

O tento příspěvek podle § 95 zák. o rodině může tedy u soudu žalovat jen žena, která za otce provdána není, může žádat úhradu nákladů spojených s těhotenstvím (zejména na ošacení, dopravu, event. i některé léčebné úkony, které nehradí pojišťovna) a výživné po dobu jednoho roku.

Přitom je nerozhodné, zda na příspěvek je po dobu těhotenství a po porodu odkázána, že pobírá sociální nebo jiné dávky (státní podporu, nemocenské, mateřský příspěvek). Pokud jde o výklad pojmu náklady spojené s těhotenstvím a porodem je třeba upozornit na to, že náklady na pořízení výbavičky (kočárku a dalších potřeb) pro dítě pod tento pojem nespádají, ale je k nim třeba přihlédnout při vyměřování výživného pro dítě (srov. R 25/67).

Ve druhém odstavci § 95 zákona o rodině je upraven zvláštní případ předběžného opatření. Na rozdíl od odstavce prvního, jehož obsah, jsme uvedli výše, je zde povinným muž, jehož otcovství je pravděpodobné. Zjišťuje se tedy pouze, zda žena, která návrh podala, je těhotná, zda došlo mezi ní a označeným otcem k pohlavnímu styku a zda od tohoto styku uplynula doba odpovídající stupni jejího těhotenství. Žena v tomto případě žádá o poskytnutí celkové částky, která by zajistila úhradu nákladů spojených s těhotenstvím a slehnutím a výživou ženy po dobu jednoho roku, jakož i výživou dítěte po dobu 26 týdnů. V tomto případě tedy spadá pod výživné pro dítě i úhrada potřebné výbavičky pro dítě.

Nárok podle § 95 odst. 2 nemůže uplatnit matka již narozeného dítěte, ale jenom žena v těhotenství. Narození dítěte pak samozřejmě nebrání věcnému vyřízení návrhu, pokud byl učiněn před slehnutím. Podmínkou nároku není potřebnost ženy očekávající narození dítěte.

Z různých praktických hledisek je třeba rozeznávat, obrátí-li se na soud těhotná žena a žádá o přiznání potřebné částky na pravděpodobném otci, anebo jde-li o matku již narozeného dítěte, která uplatňuje své nároky proti otci dítěte. Tak např. v prvním případě lze přiznat těhotné ženě jednorázové plnění, ale podle okolností případu, není vyloučeno, aby bylo určeno výživné v částkách opětujiících se. V případě druhém jde vždy o částky opětujiícího se plnění, kdy je v budoucnosti umožněno změnit soudní rozhodnutí, dojde-li ke změně poměrů podle ust. § 99 odst. 2 zákona o rodině (tj. musí jít o změnu podstatnou ať již na straně osoby povinné či osoby oprávněné).

V souvislosti s přibývajícím počtem nesezdaných soužití mohou vznikat různé situace, pokud jde o náklady na zajištění potřeb ženy – matky v náročném období těhotenství, slehnutí, šestinedělí a dalšího období útlého věku dítěte. Lze předpokládat, že v relativně stabilizovaných vztazích partnerů, kteří ač nejsou manžely, mají společné dítě, o které se starají ve společné domácnosti, fakticky uhrazují své potřeby společně,

pomáhají si a v podstatě vedou stejný život, jako by byli manželé, toto ustanovení většinou nebude frekventovat. Jde totiž o ustanovení, vyjadřující konflikt vztahů muže a ženy, kteří spolu přivedli na svět dítě a nejsou schopni se dohodnout na základních otázkách hmotného zajištění jeho existence a zajištění hmotných předpokladů plnění potřebné péče ze strany matky.

Toto ustanovení se bude tedy uplatňovat (stejně jako dosud) v případech, kdy k rodičovství došlo ve vztazích spíše nestabilních či takových, které se rozpadly, ačkoliv až do okamžiku otěhotnění ženy partnerský vztah fungoval.

Pokud matka hodlá své nároky vůči otci, za něhož není provdaná uplatnit, musí tak učinit do tří let ode dne slehnutí. Tato lhůta je promlčecí, hmotněprávní, proto podléhá obecnému režimu, upravujícímu běh promlčecí lhůty. Upozorňujeme na to proto, že zejména v souvislosti s tím, jak proměnlivé faktické partnerské soužití může někdy být – např. partneři, kteří se před narozením dítěte rozešli, po jeho narození opět obnoví společnou domácnost a otec bude zajišťovat výživu matky i dítěte, ale např. nevyrovná ostatní náklady. Posléze se domácnost a soužití opět rozpadne, apod. V takových a podobných případech je v zájmu matky i dítěte, aby měla přehled o tom, jak oba partneři přispívali na společný život rodiny, aby event. včas uplatnila nároky, které jí vznikly a nebyly splněny.

I na tomto příkladě se ukazuje, že neformální rodinné soužití tj. bez manželství si-cce nabývá na oblíbenosti, ale může přinášet v soukromoprávní majetkové sféře řadu problémů, jejichž řešení mnohdy může končit až před soudem.

Nakonec bych chtěla upozornit na významnou skutečnost, která rodinné chování, především žen, značně pozměňuje ve srovnání s dobou v první polovině tohoto století.

Sledované údaje prokazují, že na jedné straně se prodloužilo životní období žen, kdy mohou otěhotnět a porodit dítě (poklesl věk pohlavní zralosti a klimakterium nastává o několik let později). Teoreticky by tedy mohly ženy rodit cca od 13 let do 50 – 51 let, téměř tedy čtyři desítky let. Skutečnost je ale taková, že porod prvního dítěte je situován před třicátý rok věku ženy a pokud vůbec ještě následuje druhý porod, dochází k němu u nás v posledních desetiletích do třicátého roku věku ženy. Jak tomu bude v budoucnosti můžeme jen odhadnout.

Je možné, že ženy budou chtít mít děti ve věku pozdějším (což by byla značná nevýhoda pro tyto děti, podle našeho názoru), anebo budou situovat narození dětí spíše mezi 20 – 30 rokem věku, jako je tomu tradičně doposud. Jedno se však zdá v našich poměrech téměř jisté – že totiž je nenávratně historií, kdy ženy porodily během dvaceti let své plodnosti v průměru 8 – 12 dětí, někdy i více, tedy rodily průběžně po celé své fertilní období. Dále pak je třeba konstatovat, že mateřství již není takovou samozřejmostí, která k ženě patří bez dalšího. Tento trend bude mít pochopitelně další společenské důsledky, v soukromém právu se bude snižovat frekvence vzájemných a společenských vztahů, mající základ ve vztazích osobních (příbuzenských, manželských a obdobných) a bude čím dále více vynikat stránka majetková, provázená rozšiřováním autonomie chování. Jaké další důsledky pro ženu a event. její mateřství tento vývoj s sebou přinese, to je těžké dnes odhadovat.

POSTAVENÍ ŽENY V PRACOVNÍM PRÁVU

I. ZAMĚSTNANOST ŽEN

Ženy mají velice důležitou úlohu v ekonomickém, politickém, sociálním a kulturním životě společnosti. V současné době tvoří asi třetinu všech pracujících na světě. Počet ekonomicky činných žen je vysoký ve všech vyspělých zemích a je příznačný zejména pro země střední a východní Evropy. Zapojení žen do práce a jejich zaměstnanost je jedním z prvků zvyšování ekonomické výkonnosti a růstu na podnikové, národní i mezinárodní úrovni.

Česká republika patří tradičně k zemím s velmi vysokým počtem ekonomicky činných žen. V posledních letech připadalo na každých 100 zaměstnanců 46 žen. Vysoký počet zaměstnaných žen je typický i pro řadu dalších zemí. Např. v roce 1991 činil podíl žen na celkovém počtu pracujících osob ve Francii 44,1 %, v Itálii 37,1 %, v bývalé NDR 47,8 %, v SRN 40,8 %, v Rakousku 41,1 %, v Nizozemsku 39,7 %. V roce 1992 tento podíl činil v Kanadě 45 %, v USA 45,1 % a v Japonsku 40,7 %. V Ruské federaci tvořily ženy v roce 1989 48,5 % všech pracujících.¹⁾

Pokud srovnáme počty zaměstnaných žen, je nutno si uvědomit následující významnou skutečnost. V zemích západní Evropy i v některých dalších průmyslově vyspělých zemích pracuje značná část zaměstnaných žen pouze na kratší úvazek, např. v Nizozemsku je to cca 60 % všech zaměstnaných žen, v Norsku, Švédsku, Dánsku a Velké Británii cca 40 %. V České republice pracuje na kratší úvazek pouze cca 9 % zaměstnaných žen; jde především o matky malých dětí. Zatím u nás není obvyklé, aby na kratší úvazek pracovaly i ženy střední a starší generace. Pokud na kratší úvazek pracují, je tomu tak zejména ze zdravotních důvodů.

Vysoká zaměstnanost žen je důsledkem celého komplexu objektivních a subjektivních příčin. Je dána nejen potřebami hospodářského rozvoje společnosti, ale také zejména zvyšováním vzdělanosti a kvalifikace žen, jejich snahou po uplatnění tohoto vzdělání, snahou o zapojení do politického a veřejného života a v neposlední řadě i snahou o zabezpečení vyšší životní úrovně rodiny druhým příjmem.

Ekonomicky a politicky vyspělou společnost si v současné době již nelze bez úplné ekonomické a právní rovnoprávnosti žen vůbec představit. Realizace rovnoprávnosti žen s muži vyžaduje vytvoření vhodných podmínek v oblasti ekonomické, politické a právní. Jedná se zde především o zajištění realizace důležitých sociálních práv a rov-

¹⁾ Statistická ročenka ČR, Český spisovatel, Praha 1994, str. 453

ného postavení žen a mužů pokud jde např. o právo na vzdělání a získání kvalifikace, přístup k výkonu povolání a funkcí atd.

Má-li být rovnoprávnost žen s muži skutečně realizována, je nezbytné vytvořit ženám v rodině, v práci i ve veřejné činnosti v podstatě stejné podmínky, jaké mají muži. Uskutečnění plné rovnoprávnosti žen s muži však kromě toho vyžaduje, aby některé pracovní podmínky byly pro ženy upraveny diferencovaně. V čl. 29 odst. 1 Listiny základních práv a svobod je zakotveno právo žen, mladistvých a osob zdravotně postižených na zvýšenou ochranu zdraví při práci a na zvláštní pracovní podmínky. Toto ustanovení rozvádějí a konkretizují právní předpisy, zejména zákoník práce. Právo ženy na zvláštní pracovní podmínky je jedním z nejdůležitějších sociálních práv.²⁾

II. SOCIÁLNĚ-PRÁVNÍ ZÁRUKY ZAMĚSTNANÝCH ŽEN V MEZINÁRODNÍCH DOKUMENTECH

Záruky sociálních práv zaměstnaných žen zakotvují i významné mezinárodní dokumenty. Připomeňme si alespoň některé z nich.

Důležité dokumenty, týkající se práce žen, přijala Mezinárodní organizace práce (MOP), což vyplývá již z jejího poslání a cílů. Jak je stanoveno v ústavě MOP, k hlavním úkolům této organizace patří vypracovávat mezinárodní úmluvy a doporučení v oblasti pracovního a sociálního zákonodárství a zabývat se studiem podmínek právního, hospodářského a sociálního postavení pracujících v celosvětovém měřítku. Za všechny dokumenty, týkající se ochrany žen, jmenujme alespoň úmluvu o ochraně mateřství č. 103 z roku 1952.

Pokud je některá úmluva MOP ratifikována a zveřejněna, stává se součástí našeho právního řádu. V totalitním režimu se úmluvy MOP – byť i ratifikované – neuveřejňovaly ve Sbírce zákonů, nebyly promítnuty do vnitrostátního zákonodárství. Proto bylo nutné transformovat je po roce 1990 do právních předpisů. Úmluvy MOP byly zohledněny především v ustanoveních zákonů, jimiž byl novelizován zákoník práce.

Dalším významným mezinárodním dokumentem, týkajícím se mimo jiné též práce žen, je Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech, který spolu s Mezinárodním paktem o občanských a politických právech schválilo Valné shromáždění OSN v roce 1966. Oba pakty pak náš stát ratifikoval a byly publikovány ve Sbírce zákonů pod č. 120/1976 Sb. Tehdy se však tato skutečnost v praxi téměř nepromítla. Dnes jsou podle čl. 2 Listiny základních práv a svobod součástí našeho právního řádu.

Mezi sociální práva zakotvená v Mezinárodním paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech patří též:

- rovné právo mužů a žen při používání všech hospodářských, sociálních a kulturních práv uvedených ve zmíněném paktu,
- spravedlivá mzda a stejná odměna za práci stejné hodnoty bez jakéhokoliv rozlišování,

²⁾ Pod. též: M. Bělina a kol.: Pracovní právo, Všehrd, Praha 1994, str. 218 a násl. (autorka kap. V. Štangová)

- bezpečné a zdravotně nezávadné pracovní podmínky,
- stejná příležitost pro všechny dosáhnout v zaměstnání povýšení na odpovídající úroveň, přičemž nebudou uplatňována jiná kritéria než délka zaměstnání a schopnosti,
- právo pracujících matek na mateřskou dovolenou s odpovídajícími požitky ze sociálního pojištění.

Obdobný výčet sociálních práv realizujících se v pracovněprávních vztazích jako výše zmíněný Mezinárodní pakt – ovšem v konkrétnější formě a širším rozsahu – obsahuje i Evropská sociální charta z roku 1961. Pokud jde o postavení žen, je nutné uvést zejména právo pracovníc na zvláštní ochranu při práci v případě mateřství a ostatních pracovníc v případech, které to vyžadují.

Řadu ustanovení, týkajících se zejména sociálních práv a zájmů zaměstnaných osob, tj. např. zlepšení pracovních a životních podmínek pracovníků, sociální ochrany, přípravy k povolání, dále rovnosti žen s muži, ochrany zdraví a bezpečnosti při práci atd., obsahuje Sociální charta Evropského společenství z roku 1989. V Sociální chartě ES je zdůrazněno, že ES sleduje nejen cíle ekonomické, ale i cíle v oblasti sociální. Sociální charta ES je deklarací představitelů členských států ES, ale bez přímé právní závaznosti. Nejde v ní o normy přímo aplikovatelné, ale o úkoly vyplývající z členství v ES – promítat přijaté normy do vnitrostátního zákonodárství, popř. do kolektivních smluv.

Mezinárodněprávní úpravy výrazně ovlivňují i obsah norem práva vnitrostátního. Pronikání mezinárodního práva do právních úprav vnitrostátních v oblasti pracovního a sociálního zákonodárství je důsledkem snah upravovat základní sociální práva a jejich záruky na širší než národní bázi a tyto právní úpravy unifikovat. Rozvoj pracovního práva se uskutečňuje paralelně v různých zemích. Rozvíjení hospodářských vztahů mezi státy, zejména mezinárodního obchodu i jiné účasti zahraničních firem na činnosti podniků domácích, migrace obyvatelstva z jednoho státu do druhého a snaha zachovat jim získané nároky, jakož i snaha pracovníků samotných uplatňovat společně svá práva a usilovat o jejich rozšiřování vede k přijímání mezinárodních právních norem s cílem zajišťovat lepší pracovní podmínky pracovníků a vyšší standard sociálních práv. Ostatně na pracovní právo lze hledět jako na jeden ze základních prvků ekonomického a etického řádu společné civilizace národů dnešních dnů.³⁾

Česká právní úprava dává mezinárodním smlouvám prioritu dokonce bezvýjimečnou, neboť v článku 2 Listiny základních práv a svobod, která je součástí ústavního pořádku ČR, je zakotveno, že mezinárodní smlouvy o lidských právech a základních svobodách Českou republikou ratifikované a vyhlášené jsou na jejím území obecně závazné a mají přednost před zákonem.

III. EVROPSKÁ SOCIÁLNÍ POLITIKA A ZAMĚSTNÁVÁNÍ ŽEN

Strategie sjednocování postupů Evropské Unie v oblasti sociální politiky je vytyčena v Bílé knize o cestě vpřed pro Unii. Jejím základem je zásada, že Evropa –

³⁾ Pod. též: G. M. Camerlynck, G. Lyon Caen, J. Pélissier: *Droit du travail*, Dalloz, Paris 1984, str. 50

má-li se úspěšně vyrovnat s problémy, před nimiž stojí – potřebuje sociální politiku širou založenou, novátorskou a orientovanou na dlouhodobou perspektivu.

Problematicke zaměstnávání žen je věnována zejména V. kapitola nazvaná „Rovné příležitosti pro muže i ženy“. Pozornost je zaměřena především na desegregaci trhu práce a zvýšení významu práce žen, na sladění pracovní činnosti se životem v domácnosti a rodině a na rozšíření účasti žen na rozhodování.

Připomeňme si alespoň hlavní myšlenky, úkoly a vývojové tendence z oblasti zaměstnávání žen, obsažené v Bílé knize.

Evropská unie se již dávno přihlásila k zásadě rovných příležitostí pro muže i ženy (článek 119 Římské smlouvy). Dnes se všeobecně uznává, že právní rámec, v němž se na evropské úrovni odráží sociální politika, byl katalyzátorem rozsáhlých změn v členských státech. Vytváření právní úpravy a její výklad (obvykle v rozhodnutích soudů) rovněž přispěly k rozvoji rovných příležitostí. Stále však trvá potřeba pevného právního rámce a důsledné aplikace právní úpravy rovnosti v celé Unii. Hospodářský kontext opatření souvisejících s rovností se v posledních letech výrazně změnil. To se musí odrazit na formulaci dalších kroků, které Evropa v této oblasti podnikne. Navzdory vyšším mírám nezaměstnanosti žen (12 % u žen, 9 % u mužů) a souběžně s nimi se zvýšila míra pracovního zapojení žen. Přitom zkušenost řady zemí ukazuje, že tato zvýšená aktivita žen není automaticky spjata s růstem počtu vedlejších zaměstnání. Problémy spojené s hledáním práce neodradily ženy od zvýšené ekonomické aktivity, včetně podnikatelské. Adaptabilita a tvůrčí schopnosti žen jsou silou, jíž by se v úsilí o růst a konkurenceschopnost mělo v EU využít. Příspěvek žen k oživení ekonomiky je jedním z důvodů, proč je v problému rovnosti třeba vidět klíčový prvek, k němuž je při všech zásadních politických opatřeních nutno přihlédnout. Úsilí Evropy při formulování opatření a praktických kroků, které posilují práva žen a maximalizují jejich potenciální přínos, se musí zdvojnásobit. Základem zde musí být vyhodnocení ekonomicky rovných příležitostí, zejména nákladů vyplývajících z jejího ignorování. Ženy nepředstavují homogenní skupinu. Velká část diskriminace vychází sice ze stejných historických a kulturních kořenů a dotýká se všech žen, politická opatření se však musí zaměřit i na rozmanité potřeby a rozmanitá očekávání např. žen invalidních, starých, migrujících či patřících k národnostním menšinám, mladých žen či žen žijících na venkově nebo v centrech měst.

Pro co největší zvýšení pracovních šancí žen je třeba rovněž zajistit reálné možnosti, pokud jde o vzdělání, přípravu na povolání a přístup k celoživotnímu zvyšování kvalifikace. Kromě toho by se měla věnovat větší pozornost výhodám, které přinášejí začleňování konkrétních sociálních cílů do strategických podnikatelských plánů. Sociální partneři by se měli podílet na formulaci opatření ve prospěch pozitivních kroků v rámci veřejného i soukromého sektoru tím, že podpoří využívání auditů rovnosti v podnicích, že budou využívat pružných ukazatelů a zveřejňovat dosažené výsledky; budou poskytovat praktické rady zaměstnavatelům, zejména malým a středním podnikům, zjišťovat náklady a přínosy pozitivních kroků a opatření „na pomoc rodinám“ a informovat o nejlepších postupech evropských podniků.

Rostoucí účast žen na hospodářském životě byla jedním z nejvýraznějších rysů minulých desetiletí. Ukázalo se, že je v zájmu celé společnosti lépe navzájem propojit pracovní život a život v rodině. Měnící se demografické tendence vedou k tomu, že od-

povědnost za starší rodinné příslušníky nabývá v sociální oblasti na významu, přestože v mnoha členských státech je hlavním problémem pracujících rodičů stále ještě péče o děti. Je zapotřebí nových společenských infrastruktur na pomoc domácnostem a rodinám a i nadále je třeba se vyrovnávat s tím, jak pomoci rodinám nést náklady.

Pokrok v novém chápání odpovědnosti v rodině může postupně ulehčovat břímě žen a umožňovat, aby muži hráli v širším rozsahu svou společenskou roli. Je však zapotřebí větší solidarity mezi muži a ženami, mají-li muži převzít větší odpovědnost za roli pečovatele a nemá-li flexibilita zaměstnání vyústit v tlak na ženy, aby se znovu zařadily mezi ty, kdo nepobírají plat, nebo aby přijaly placenou domácí práci, která je izoluje od okolí. Této solidaritě napomůže realizace ustanovení obsažených v doporučení Rady o péči o děti z r. 1992. Vyzývají, aby se v celé Unii zakotvila stejná možnost otců a matek vybírat si pracovní volno. Pozitivních kroků je rovněž zapotřebí, aby se napomohlo procesu změn a zavedla se rovnější dělba rodičovské odpovědnosti; i o tom se hovoří v doporučení o péči o děti.

Rovnosti žen a mužů se nedocílí, nepodaří-li se mnohem rychleji zapojovat ženy do rozhodování ve všech oblastech života společnosti. Posun směrem k rovným příležitostem dívek a žen ve vzdělání se stal základem pokroku v nadcházejícím desetiletí. Komise se domnívá, že nyní je zapotřebí přejít do další etapy zaměřené na rovné zacházení a rovné příležitosti nejen na trhu práce, ale v celé společnosti. Zkušenosti ukazují, že formálně rovné příležitosti samy o sobě nevedou ani k rovnému zacházení se ženami, ani k jejich náležitému zastoupení v rozhodovací oblasti. Je třeba pečlivěji zkoumat skryté institucionální a kulturní bariéry, které brzdí či znemožňují poměrné zastoupení žen v orgánech veřejné moci a v politických orgánech, včetně organizací sociálních partnerů. Evropská unie by měla být příkladem přijímání konkrétních opatření pro zvýšení úlohy žen ve svých vlastních institucích a měla by pomáhat členským státům a dalším evropským institucím v pokroku v tomto směru.⁴⁾

IV. ZVLÁŠTNÍ PRACOVNÍ PODMÍNKY ŽEN

1. POJEM ZVLÁŠTNÍCH PRACOVNÍCH PODMÍNEK ŽEN

Vysoký stupeň zapojení žen do pracovního procesu má řadu rysů pozitivních, ale působí i četné problémy, vyplývající především z toho, že žena má také velice důležitou nezastupitelnou funkci – funkci mateřskou. Fyziologické zvláštnosti ženského organismu a plnění mateřského poslání vyžadují, aby ženám byla v pracovních vztazích poskytována zvýšená ochrana.

Zákoník práce upravuje pracovní podmínky žen s ohledem na dva důležité faktory: – faktor biologický, vycházející ze skutečnosti, že fyziologické zvláštnosti ženského organismu činí ženy citlivější vůči určitým druhům prací i určitým druhům pracovišť; jde např. o práce, které jsou pro ženy fyzicky nepřiměřené, o pracoviště příliš hlučná, prašná, pracoviště pod zemí atd. – faktor společenský, zohledňující zejména skutečnost, že na ženách stále ještě spočívá

⁴⁾ Srov.: Bílá kniha – Cesta vpřed pro Unii, ÚMV, Praha 1994, str. 33–35

převážná část péče o děti a domácnost, což velmi zatěžuje jejich organismus jak po stránce fyzické, tak i psychické; zapojení do pracovního procesu by mohlo být překážkou plnění jejich mateřského poslání atd.

Oba uvedené faktory se projevují nejvýrazněji u těhotných žen a matek malých dětí. Proto je právní úprava provedena diferencovaně, a to jednak pro ženy obecně, jednak pro těhotné ženy a matky malých dětí, kterým je v pracovněprávních vztazích poskytována zvýšená ochrana. Toto pojetí právní úpravy vychází z Listiny základních práv a svobod, jejíž článek 32 odst. 2 stanoví, že ženě v těhotenství je zaručena zvláštní péče, ochrana v pracovních vztazích a odpovídající pracovní podmínky.

Zvláštní pracovní podmínky žen lze vymezit tak, že se jedná o soubor práv žen a soubor povinností, příp. právem doporučených plnění organizací i dalších orgánů, jehož účelem je umožnit ženám plnění pracovních úkolů v pracovněprávních vztazích, aniž by to bylo na újmu jejich zdravotního stavu a plnění dalších společenských funkcí, zejména mateřského poslání.⁵⁾

2. ZÁKAZY NĚKTERÝCH PRACÍ A PŘEVEDENÍ NA JINOU PRÁCI

Fyziologické zvláštnosti ženského organismu a plnění společenských funkcí žen nedovolují, aby ženy vykonávaly všechny práce a pracovaly na všech pracovištích. Výkon některých prací, popř. výkon práce na některých pracovištích by mohl mít nepříznivý vliv na jejich zdravotní stav, těhotenství nebo mateřství. V souladu s výše uvedenou koncepcí zvláštních pracovních podmínek žen jde o práce:

a) zakázané všem ženám

- práce stanovené přímo v § 150 odst. 1 zákoníku práce (dále ZP): (práce pod zemí při těžbě nerostů nebo při ražení tunelů a štol; z tohoto zákazu jsou pro některé práce stanoveny výjimky),
- práce a pracoviště uvedené ve vyhlášce Ministerstva zdravotnictví (§ 150 odst. 2 ZP),

b) zakázané navíc těhotným ženám a matkám do konce devátého měsíce po porodu

- práce a pracoviště uvedené ve vyhlášce Ministerstva zdravotnictví,
- práce, které v konkrétním případě podle lékařského posudku ohrožují těhotenství ženy nebo zdraví matky do konce devátého měsíce po porodu,
- práce přesčas – týká se těhotných žen a všech žen, které pečují o dítě mladší než 1 rok.

Pokud zaměstnankyně koná práci těhotným ženám zakázanou a otěhotní, je zaměstnavatel podle § 153 ZP povinen ji dočasně převést na jinou vhodnou práci. Dosahuje-li zaměstnankyně po převedení na jinou práci bez svého zavinění nižšího výdělku, náleží jí z prostředků nemocenského pojištění vyrovnávací příspěvek v těhotenství a mateřství. Tato obligatorní dávka nemocenského pojištění vyrovnává hmotnou újmu vzniklou v důsledku převedení na jinou práci bez zavinění zaměstnankyně. Je poskytována těhotným ženám až do nástupu na mateřskou dovolenou a po návra-

⁵⁾ Pod. též: M. Kalenská a kol.: Čs. pracovní právo, Panorama, Praha 1988, str. 247 (autorka kap. M. Kalenská)

tu z mateřské dovolené až do 9. měsíce po porodu. Na dávku mají nárok i ženy, které byly převedeny na jinou práci z důvodů subjektivních, tj. ze zdravotních příčin tkvících v jejich osobě, jestliže vykonávaly práce, které podle lékařského posudku ohrožovaly jejich těhotenství. To platí obdobně o matce do konce devátého měsíce po porodu.

Vyrovňovací příspěvek v těhotenství a mateřství slučuje aspekt zdravotnický s aspektem ekonomickým, neboť jeho poskytování sleduje zdravý vývoj ženy a dítěte a současně zajišťuje ženě, aby převedení na jinou práci pro ni neznamenal pokles jejího dosavadního příjmu a aby se proto tomuto převedení nebránila.

Pro účely vyrovňovacího příspěvku v těhotenství a mateřství se pojem převedení na jinou práci vykládá velmi široce. Jako převedení na jinou práci se posuzuje i situace, kdy nedochází ke změně druhu práce, ale dochází k takové úpravě pracovních podmínek, které spočívá:

- ve snížení normovaného výkonu práce (jde např. o snížení počtu obsluhovaných strojů, snížení rychlosti obsluhovaných strojů, nižší pracovní tempo),
- v tom, že těhotná žena nebo matka do konce devátého měsíce po porodu je zproštěna výkonu některých pracovních činností z okruhu prací, které dosud vykonávala,
- v přeložení těhotné ženy nebo matky do konce devátého měsíce po porodu na jiné pracoviště (pracovní místo) z důvodu, že její dosavadní pracoviště (pracovní místo) patří mezi taková, která jsou zakázána těhotným ženám a matkám do konce devátého měsíce po porodu, nebo že dojíždění na dosavadní pracoviště (pracovní místo) ohrožuje podle lékařského posudku těhotenství ženy nebo její zdraví nebo mateřské poslání,
- v tom, že těhotná žena nebo matka do konce devátého měsíce po porodu je zproštěna výkonu noční práce.

3. MATEŘSKÁ DOVOLENÁ A HMOTNÉ ZABEZPEČENÍ POSKYTOVANÉ BĚHEM JEJÍHO ČERPÁNÍ

Těhotenství, porod a mateřství patří mezi důležité sociální události, při nichž žena potřebuje intenzivní pomoc společnosti. Je nutno jí zajistit především lékařskou péči, pracovní volno a hmotné zabezpečení během tohoto volna. Délka poskytovaného pracovního volna závisí na mnoha faktorech – např. na ekonomických možnostech společnosti, na situaci v populačním vývoji, na tradici atd. Za minimální dobu pracovního volna se všeobecně považuje 12 týdnů, což je doba stanovená jako minimální úmluvami Mezinárodní organizace práce.

V České republice náleží ženě v souvislosti s pokročilým těhotenstvím, porodem a péčí o narozené dítě omluvené pracovní volno bez nároku na náhradu mzdy – mateřská dovolená. Poskytování mateřské dovolené je upraveno v §§ 157 – 160 zákoníku práce. Její délka činí 28 týdnů. Osamělým ženám a ženám, které zároveň porodily 2 nebo více dětí, tedy měly tzv. vícedětný nebo vícečetný porod, je mateřská dovolená poskytována po dobu 37 týdnů.

Mateřská dovolená se poskytuje zpravidla od počátku šestého týdne před očekávaným dnem porodu, který stanoví lékař, nejdříve však od počátku osmého týdne před tímto dnem. V některých případech je mateřská dovolená krácena – a to tehdy, jestli-

že se matka přestala o dítě starat a bylo nutno ho svěřit do jiné péče, dále jestliže se dítě narodí mrtvé nebo zemře v době mateřské dovolené. Mateřská dovolená však musí být poskytnuta ženě, která porodila dítě, nejméně po dobu 14 týdnů a nesmí skončit před uplynutím šesti týdnů po porodu. V některých případech může žena mateřskou dovolenou přerušit (§ 159 odst. 1 ZP).

V pracovním právu i v právu sociálního zabezpečení České republiky se výrazně projevuje tendence upravit obdobně právní postavení biologické matky a ženy, která převzala dítě do své trvalé péče. V souladu s tímto trendem je upraveno rovněž poskytování mateřské dovolené. Další významnou tendencí v pracovním právu i v právu sociálního zabezpečení je upravit výhodněji právní postavení žen osamělých, které se nacházejí v obtížnější sociální situaci, než ženy žijící v úplné rodině.

Mateřská dovolená náleží i ženě, která dítě neporodila, ale převzala do své trvalé péče nahrazující péči mateřskou, dítě, jež jí bylo svěřeno rozhodnutím příslušných orgánů k pozdějšímu osvojení nebo do pěstounské péče nebo dítě, jehož matka zemřela. V těchto případech náleží mateřská dovolená ode dne, kdy žena převzala dítě do své péče po dobu 22 týdnů. Pokud žena převzala dvě či více dětí nebo jde-li o ženu osamělou, poskytuje se jí mateřská dovolená po dobu 31 týdnů, nejdéle však do dne, kdy dítě dosáhne věku osmi měsíců.

Po dobu mateřské dovolené nemá žena nárok na mzdu, ale při splnění podmínek stanovených zákonem č. 88/1968 Sb., o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a přídávkách na děti z nemocenského pojištění, v platném znění, má nárok na peněžitou pomoc v mateřství. Je to obligatorní dávka nemocenského pojištění, jejímž účelem je hmotné zabezpečení žen, které z důvodu pokročilého těhotenství, porodu a péče o narozené dítě nemohou pracovat a nemají proto nárok na mzdu. Peněžitá pomoc v mateřství je nejstarší a nejdůležitější dávkou poskytovanou ženám v souvislosti s těhotenstvím a mateřstvím. Plní především funkci ekonomickou, protože je ženám poskytována místo mzdy.

Nárok na peněžitou pomoc v mateřství má zaměstnankyně, která je účastna nemocenského pojištění a v době nástupu na mateřskou dovolenou, tj. počátkem šestého týdne před očekávaným nebo skutečným dnem porodu toto pojištění trvá nebo dosud neuplynula ochranná lhůta, která činí šest měsíců po skončení zaměstnání, nebo zaměstnankyně dosud pobírá nemocenské ze svého dřívějšího zaměstnání. Zaměstnankyně musí splňovat tzv. čekací dobu, tj. musí být účastna nemocenského pojištění alespoň 270 dnů v posledních dvou letech před porodem.

Dávka se poskytuje, jestliže těhotenství skončilo porodem. Za porod je považováno takové ukončení těhotenství, při kterém bylo do matriky narozených zapsáno dítě. Nárok na dávku nevzniká, jestliže těhotenství skončilo potratem. Zaměstnankyně v době, kdy pobírá peněžitou pomoc v mateřství nepracuje a nemá proto nárok na mzdu ani na jiný výdělek.

Výše peněžité pomoci v mateřství je stanovena procentní sazbou, která činí 69 % denního vyměřovacího základu zaměstnankyně. Ten je v současné době limitován částkou 270 Kč.

V souladu s ust. § 12 a) zákona č. 88/1968 Sb. v platném znění je možno poskytovat peněžitou pomoc i mužům, kteří se ocitli ve složité životní situaci. Jde o zaměstnance osamělé, kteří nežijí s družkou, jestliže pečují o dítě na základě rozhodnutí pří-

slušného orgánu nebo o dítě, jehož matka zemřela. Dávka se poskytuje ode dne převzetí dítěte po dobu, po kterou se zaměstnanec o dítě stará, nejdéle však po dobu 31 týdnů. Dávka náleží také zaměstnanci, který pečuje o dítě, jestliže se jeho manželce peněžitá pomoc v mateřství neposkytuje a sama nemůže nebo nesmí podle lékařského posudku o dítě pečovat pro závažné dlouhodobé onemocnění. V těchto případech se peněžitá pomoc poskytuje po dobu 22 týdnů, nejdéle však do osmi měsíců věku dítěte.

Podmínky vzniku nároku na dávku u mužů jsou obdobné jako u žen, tj. účast na nemocenském pojištění, čekací doba 270 dnů a ztráta výdělků.

Hmotné zabezpečení žen po dobu mateřské dovolené se tedy poskytuje z prostředků nemocenského pojištění. Podobně i ve většině vyspělých zemí jsou ženy v těchto a podobných sociálních situacích zpravidla zabezpečovány z celospolečenských fondů. Podniky tak nemusí nést rozsáhlé sociální náklady poskytované bezekvivalentně, tj. nikoli za vykonanou práci a nebrání se z tohoto důvodu přijímání mladých žen do práce.

Po skončení mateřské dovolené má zaměstnankyně nárok na zařazení na svou původní práci a pracoviště (§ 147 ZP). Není-li to možné proto, že tato práce odpadla nebo pracoviště bylo zrušeno, musí ji zaměstnavatel zařadit na jinou práci odpovídající pracovní smlouvě.

Podle úmluv Mezinárodní organizace práce č. 102 a 103 o minimálních normách sociálního zabezpečení a o ochraně mateřství má být poskytována mateřská dovolená nejméně po dobu 12 týdnů. V podstatě ve všech evropských zemích je nyní poskytována v rozsahu větším. Mateřská dovolená je většinou poskytována v jednotné délce na každé narozené dítě (např. v SRN, Itálii, Belgii, atd.). Ve Francii je v úpravě délky mateřské dovolené zohledněn populační aspekt – při narození prvních dvou dětí je poskytována po dobu 14 týdnů a od třetího dítěte po dobu 26 týdnů.

Pokud jde o výši dávky poskytované v průběhu mateřské dovolené, v některých zemích dnes činí celých 100 % výdělku dosahovaného před nástupem na mateřskou dovolenou (např. v SRN, Nizozemsku, Rakousku), většinou je však – podobně jako v ČR – poskytována v určité procentní sazbě z dosavadního výdělku (např. v Belgii, Francii, Itálii, atd.). V Belgii je po dobu prvních 30 dnů mateřské dovolené procentní sazba vyšší, od 31. dne je nižší. Ve většině zemí Evropské unie se procentní sazba z dosahovaného výdělku pohybuje kolem 80 %.

4. DALŠÍ MATEŘSKÁ DOVOLENÁ A HMOTNÉ ZABEZPEČENÍ POSKYTOVANÉ BĚHEM JEJÍHO ČERPÁNÍ

Po vyčerpání mateřské dovolené má zaměstnankyně v souladu s ust. § 157 odst. 2 ZP nárok na další mateřskou dovolenou. Během ní má žena možnost celodenně pečovat o dítě, což velmi přispívá k jeho harmonickému fyzickému i psychickému vývoji. Zaměstnavatel je povinen poskytnout ji ženě v rozsahu, v jakém o ni požádá (zpravidla však vždy nejméně na dobu jednoho měsíce), a to až do tří let věku dítěte. Další mateřská dovolená je poskytována i ženě, která převzala do své trvalé péče nahrazující péči mateřskou dítě, jež jí bylo svěřeno rozhodnutím příslušných orgánů k pozdějšímu osvojení nebo do pěstounské péče nebo dítě, jehož matka zemřela.

Během další mateřské dovolené nemá žena nárok na mzdu ani na peněžitou pomoc v mateřství, ale při splnění podmínek stanovených zákonem č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, má nárok na rodičovský příspěvek.

Rodičovský příspěvek je peněžitá opakující se obligatorní státní dávka, jejímž účelem je zlepšit podmínky rodin pečujících o malé děti. Je určen ke krytí nákladů rodiče, který zůstane v domácnosti, aby mohl osobně celodenně pečovat o dítě. Rodičovský příspěvek nahradil v roce 1990 mateřský příspěvek, zavedený do našeho právního řádu v roce 1969, který byl – s výjimkami stanovenými zákonem – poskytován pouze ženám.

Základní podmínkou vzniku nároku na rodičovský příspěvek je, že rodič osobně celodenně a řádně pečuje alespoň o jedno dítě ve věku do tří let nebo do sedmi let, jde-li o dítě, které je dlouhodobě zdravotně postižené nebo dlouhodobě těžce zdravotně postižené.

Pojem „rodič“ je pro účely rodičovského příspěvku vymezen dosti široce. Rodičem se rozumí nejen matka nebo otec dítěte, ale též osoba, která převzala dítě do trvalé péče, nahrazující péči rodičů. Za dítě převzaté do trvalé péče nahrazující péči rodičů se považuje dítě osvojené, dítě, jež bylo převzato do této péče na základě rozhodnutí příslušného orgánu, dítě, jehož rodič zemřel a dítě manžela.

Vzhledem k tomu, že rodičovský příspěvek je dávkou státní sociální podpory, musí mít rodič, který o dávku žádá, i dítě trvalý pobyt na území České republiky.

Jak bylo uvedeno výše, rodičovský příspěvek je dávka, která má umožnit rodiči věnovat se celodenní osobní péči o dítě. Proto je zákonem stanovena podmínka, že rodič v době péče o dítě není výdělečně činný a nemá tedy nárok na příjem z takové činnosti ani na dávky, které takový příjem nahrazují. I v ČR se však projevuje trend charakteristický pro některé evropské země, v nichž je dávka analogická rodičovskému příspěvku poskytována i rodičům, kteří pracují na kratší úvazek. V souladu s tímto trendem právní úprava umožňuje, aby rodičovský příspěvek pobíral i rodič, který sice příjem z výdělečné činnosti má, ale tato činnost je vykonávána pouze v omezeném rozsahu tak, aby i přes takovouto výdělečnou činnost měl rodič dost času věnovat se péči o dítě. Podmínky pro omezenou výdělečnou činnost jsou stanoveny odchylem pro závislou činnost a pro případy, kdy rodič koná výdělečnou činnost jako osoba samostatně výdělečně činná. Jde-li o závislou činnost, bude rodič pobírat rodičovský příspěvek v případě, že bude zaměstnán nejvýše dvě hodiny denně nebo v případě, že čistý příjem ze závislé činnosti nepřesáhne částku životního minima na osobní potřeby tohoto rodiče. Je-li rodič osobou samostatně výdělečně činnou, náleží rodičovský příspěvek jen za kalendářní měsíce, v nichž nevzniká povinnost platit zálohu na pojistné na důchodové zabezpečení.

Podmínka osobní celodenní péče o dítě se považuje za splněnou, pokud dítě není umístěno v jeslích, mateřské škole nebo jiném obdobném zařízení pro děti předškolního věku. Podmínka osobní celodenní péče o dítě se považuje za splněnou též, je-li rodičem žák nebo student soustavně se připravující na budoucí povolání s výjimkou studentů vojenských vysokých škol a studentů škol v zahraničí, pokud nejsou po dobu studia výdělečně činní a pokud dítě není umístěno v jeslích (mateřské škole), popř. v obdobném zařízení.

Za umístění dítěte v jeslích, mateřské škole nebo jiném obdobném zařízení pro děti předškolního věku se nepovažuje pravidelná návštěva léčebně rehabilitačního zařízení,

kteřá nepřevyšuje čtyři hodiny denně, a jde-li o dítě dlouhodobě zdravotně postižené nebo dlouhodobě těžce zdravotně postižené, ani pravidelná návštěva jeslí, mateřské školy nebo jiného obdobného zařízení pro děti předškolního věku, pokud nepřevyšuje čtyři hodiny denně.

Výše rodičovského příspěvku vychází z částky životního minima na osobní potřeby rodiče. Za kalendářní měsíc činí výše rodičovského příspěvku součin částky na osobní potřeby rodiče, který má na rodičovský příspěvek nárok a koeficientu 1,10. Od 1. října 1996 je rodičovský příspěvek poskytován zásadně ve výši 2112 Kč za kalendářní měsíc. Pokud je rodičem nezaopatřené dítě (zpravidla student střední nebo vysoké školy), poskytuje se dávka ve výši 2233 Kč měsíčně. Vzhledem k tomu, že výše dávky je odvozena od částek životního minima, bude se současně s každou valorizací životního minima zvyšovat i tato dávka.

Od 1. října 1995 je rodičovský příspěvek poskytován na základě zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře. Patří mezi tzv. dávky netestované, tj. ty, jejichž poskytování není závislé na příjmech příjemce dávky. Právní úprava byla v podstatě převzata ze zákona č. 382/1990 Sb., o rodičovském příspěvku, v platném znění. Došlo však k významné změně spočívající v tom, že doba poskytování rodičovského příspěvku byla prodloužena ze tří na čtyři roky. Tato změna je samozřejmě pozitivní, protože umožňuje rodičům, aby o dítě déle celodenně pečovali, a to až do doby, kdy dosáhne věku čtyř let. Přesto však tato úprava způsobuje v praxi určité pochybnosti i problémy. Došlo totiž k odlišnostem v pracovněprávních předpisech a v předpisech sociálního zabezpečení. Nová právní úprava rodičovského příspěvku je někdy v praxi mylně vykládána tak, že mateřská dovolená byla prodloužena do čtyř let věku dítěte. Zákoník práce však nic takového nestanoví. Jak bylo konstatováno výše, podle ust. § 157 odst. 2 ZP je další mateřská dovolená poskytována do tří let věku dítěte. Obdobně zůstává nezměněna i úprava obsažená v ust. § 127 odst. 2 zákoníku práce, pokud by pobíral rodičovský příspěvek muž. Jde o důležitou osobní překážku v práci, při které zaměstnavatel omluví nepřítomnost muže v práci po dobu, po kterou se mu rodičovský příspěvek poskytuje, nejdéle však do tří let věku dítěte. Rovněž ust. § 48 odst. 1 písm. d), podle něhož platí zákaz výpovědi v době, kdy je zaměstnankyně těhotná nebo kdy zaměstnankyně nebo osamělý zaměstnanec trvale pečuje alespoň o jedno dítě mladší než tři roky, zůstalo beze změny.

Bude-li chtít žena (popř. i muž) poté, co její dítě dovršilo věku tří let, dále o ně celodenně pečovat a pobírat rodičovský příspěvek, bude záležet především na dohodě mezi ní a jejím zaměstnavatelem, jak budou řešit otázku dalšího vývoje jejich pracovního poměru. Zda ženě bude poskytnuto pracovní volno bez nároku na náhradu mzdy, nebo zda pracovní poměr ukončí.

Rodičovská dovolená v některých evropských zemích

Obdobný právní institut jako je další mateřská dovolená existuje téměř ve všech evropských zemích. Vzhledem k tomu, že v souladu s platnou právní úpravou řady zemí může tuto dovolenou čerpat nejen matka, ale i otec dítěte, začíná se pro tento institut vžívat název rodičovská dovolená, příp. dovolená na výchovu. Tento název je výstižnější než mateřská dovolená. Rodičovská dovolená umožňuje jednomu z ro-

dičů, aby převzal celodenní péči o malé dítě, což je velmi důležité nejen pro fyzický vývoj dítěte, ale i pro vývoj psychický a pro formování jeho charakteru.

Během rodičovské dovolené matka, příp. otec dítěte zpravidla nepracují a nemají nárok na mzdu ani na náhradu mzdy. Při splnění podmínek stanovených právními předpisy však mají nárok na dávku, která se nazývá buď mateřský příspěvek, rodičovský příspěvek nebo příspěvek na výchovu (nadále budeme používat název rodičovský příspěvek). V současné době je tento příspěvek poskytován v řadě zemí. V jeho koncepci existují některé rysy společné – je to např. snaha zapojit do péče o malé dítě nejen matku, ale i otce, snaha umožnit případně matce či otci dítěte v určitém omezeném rozsahu výdělečnou činnost při současném pobírání rodičovského příspěvku, dále též snaha o postupný přechod na princip univerzality pokud jde o osobní rozsah rodičovského příspěvku, atd. Přes určité společné vývojové tendence jsou podmínky pro poskytování a podpůrná doba rodičovského příspěvku v jednotlivých zemích odlišné, právní úpravy reflektují specifické podmínky dané země.

Rodičovská dovolená, kterou mohla čerpat jak matka, tak i otec dítěte, byla poskytována nejprve ve Švédsku, a to již od roku 1974. Nyní je poskytována např. i ve Finsku, Norsku, Francii, Itálii, Belgii, SRN, atd. V některých zemích (zejména ve Švédsku) dochází ke stírání rozdílů mezi mateřskou (či v těchto případech otcovskou) dovolenou a rodičovskou dovolenou, protože je možno ji čerpat prakticky již od narození dítěte.

Jednou ze základních podmínek poskytování rodičovského příspěvku bylo v minulosti zejména splnění čekací doby, tedy požadavek existence předchozího zaměstnání, popř. pojistného poměru. V posledních letech se ovšem začíná od této podmínky v některých zemích upouštět a rodičovský příspěvek je poskytován na principu univerzality. Platí to hlavně pro skandinávské země.

Typickou podmínkou pro poskytování rodičovského příspěvku byl dříve požadavek celodenní péče o dítě. V současné době je však v některých zemích umožněno rodiči, který pečuje o dítě, aby pobíral rodičovský příspěvek a současně pracoval na kratší úvazek. Např. v SRN může rodič pobírající rodičovský příspěvek pracovat nejvýše 19 hodin týdně. Ve Francii může být dávka vyplacena v poloviční výši, začne-li osoba pečující o dítě pracovat na kratší úvazek, ale až od druhého roku věku dítěte.

Někde má právní úprava rodičovského příspěvku výrazně propopulační charakter. Platí to především o Francii, kde je tato dávka poskytována až na třetí a každé další dítě v rodině.

Délka poskytování hmotného zabezpečení během rodičovské dovolené a výše tohoto zabezpečení jsou v jednotlivých zemích upraveny dosti odlišně.

Ve Švédsku, kde má rodičovská dovolená dlouhou tradici, je její čerpání upraveno pružně. Rodiče se dohodnou, kdo z nich bude o dítě pečovat. V péči o dítě se mohou střídat, podle potřeby mohou dovolenou přerušovat a její stanovenou délku mohou čerpat až do doby, kdy dítě dosáhne určitého věku – v současné době do čtyř let věku dítěte.

V řadě zemí je délka rodičovské dovolené stanovena do tří let věku dítěte (např. ve Francii, Maďarsku atd.). Kratší rodičovská dovolená je např. v SRN (do 18 měsíců věku dítěte).

Výše rodičovského příspěvku je v některých zemích nezávislá na příjmu rodiny a je stanovena pevnou částkou (např. ve Francii), v jiných je na výši příjmu závislá. Někde

dochází ke kombinaci obou těchto přístupů – v prvním období pobírání dávky je její výše na příjmu rodiny nezávislá a pak se v závislosti na tomto příjmu mění – tak je tomu např. v SRN.⁶⁾

5. DALŠÍ OPRÁVNĚNÍ ŽEN ZEJMÉNA Z DŮVODU PÉČE O DÍTĚ

Práce přesčas, pracovní cesty a přeložení by mohly činit těhotným ženám a ženám, které pečují o malé děti, značné obtíže, mohly by pro ně být nejen fyzickou a psychickou zátěží, ale i příčinou problémů při výchově dětí. Proto zákoník práce stanoví *absolutní zákaz práce přesčas těhotných žen a žen, které pečují o dítě mladší než jeden rok* (§ 156 odst. 3 ZP). Těhotné ženy a ženy pečující o dítě do věku osmi let smějí být vysílány na pracovní cestu mimo obvod svého pracoviště nebo bydliště jen se svým souhlasem; přeložit je může zaměstnavatel jen na jejich žádost. Stejná právní úprava platí i pro osamělou ženu, která pečuje o dítě, a to až do doby, kdy dítě dosáhne věku 15 let.

V době těhotenství, a hlavně pak v době, kdy žena pečuje o malé dítě, zpravidla nemůže pracovat na plný pracovní úvazek. V souladu s § 156 ZP je zaměstnavatel povinen přihlížet při zařazování pracovníků do směn též k potřebám žen pečujících o děti. Požádá-li žena pečující o dítě mladší než 15 let nebo těhotná žena o kratší pracovní dobu nebo o jinou vhodnou úpravu týdenní pracovní doby, je zaměstnavatel povinen vyhovět její žádosti, nebrání-li tomu vážné provozní důvody (§ 86 ZP). Zaměstnavatel přitom postupuje v součinnosti s příslušným odborovým orgánem.

Matce, která své dítě kojí, je zaměstnavatel povinen poskytnout kromě přestávek v práci zvláštní *přestávky ke kojení*. Započítávají se do pracovní doby a poskytuje se za ně náhrada mzdy ve výši průměrného výdělku. Mohou být spojovány a poskytovány ženě vždy na začátku nebo na konci směny. Toto ustanovení zákoníku práce je možno charakterizovat jako poněkud archaické, v praxi je v současné době využíváno minimálně.

V souladu s ust. § 149 ZP jsou zaměstnavatelé povinni zřizovat, udržovat a zlepšovat hygienická a jiná zařízení pro ženy.

6. OCHRANA PRACOVNÍHO POMĚRU TĚHOTNÝCH ŽEN A ŽEN PEČUJÍCÍCH O DĚTI

Ve snaze zabránit obcházení zvláštních pracovních podmínek těhotných žen a žen pečujících o děti poskytuje zákoník práce těmto ženám zvýšenou ochranu proti rozvázání pracovního poměru ze strany zaměstnavatele.

Výpověď může zaměstnavatel rozvázat pracovní poměr s těhotnou zaměstnankyní a zaměstnankyní nebo osamělým zaměstnancem trvale pečujícím o dítě mladší než tři roky jen zcela výjimečně v případech uvedených v § 46 odst. 1 písm. a) a b) zákoníku práce, tj. ruší-li se nebo přemísťuje-li se zaměstnavatel nebo jeho část nebo zaniká-li zaměstnavatel nebo převádí-li se část zaměstnavatele do jiného zaměstnavatele a přijímající zaměstnavatel nemá možnost zaměstnance zaměstnat podle pracovní smlouvy.

⁶⁾ Pod. též: I. Tomeš a kol.: Právo sociálního zabezpečení, Všehrd, Praha 1993, str. 145–146 (autorka kap. V. Štangová)

Okamžitě zrušit pracovní poměr s těmito zaměstnanci nelze. Jestliže těhotná zaměstnankyně nebo zaměstnankyně či osamělý zaměstnanec, pokud trvale pečují o dítě mladší než tři roky, splňují některý z důvodů pro okamžité zrušení pracovního poměru uvedených v § 53 zákoníku práce, může jim dát zaměstnavatel z tohoto důvodu – s výjimkou zaměstnankyně na mateřské dovolené – výpověď.

Kromě výše uvedených případů, stanovených zákoníkem práce, nelze dát těmto zaměstnancům výpověď. V souladu s ust. § 48 odst. 1 písm. d) se totiž těhotné zaměstnankyně a zaměstnankyně nebo osamělí zaměstnanci trvale pečující alespoň o jedno dítě mladší než tři roky nacházejí v tzv. ochranné době. Výpověď daná zaměstnanci v ochranné době by byla neplatná. Byla-li dána výpověď zaměstnanci před počátkem ochranné doby tak, že by výpovědní doba měla uplynout v této době, je výpověď sice platná, ochranná doba se však do výpovědní doby nezapočítává. Pracovní poměr v tomto případě skončí teprve uplynutím zbývajících částí výpovědní doby po skončení ochranné doby, ledaže zaměstnanec prohlásí, že na prodloužení pracovního poměru netrvá.

7. VÝZNAM ZVLÁŠTNÍCH PRACOVNÍCH PODMÍNEK ŽEN

Je nepochybné, že zvláštní úprava pracovních podmínek žen vytváří další předpoklady pro důslednější uplatňování rovnoprávnosti žen v pracovněprávních vztazích. Umožňuje ženám – vzhledem k fyziologickým zvláštnostem jejich organismu a jejich společenským funkcím – seberealizaci a sociální integraci s muži, včetně zapojení se do pracovního procesu, a předchází tak jejich sociální desintegraci.

Zákoník práce upravuje pracovní podmínky žen, které jsou v pracovním poměru, a s určitými výjimkami – pokud zvláštní předpisy nestanoví jinak – též pracovní podmínky vědeckých a uměleckých aspirantek, členek výrobních družstev a jednotných zemědělských družstev, dále i žen, které jsou do pracovního procesu zapojeny na základě dohod o pracích konaných mimo pracovní poměr; obdobná úprava platí např. i pro vojákyně z povolání. Právní úprava pracovních podmínek žen se tedy vztahuje na převážnou většinu žen zapojených do pracovního procesu. Její správná aplikace v praxi nepochybně přispívá k řešení závažných otázek spadajících do komplexu problémů spojených se zaměstnaností žen.

V této souvislosti bychom ovšem chtěli upozornit na to, že názor na právní úpravu postavení žen v pracovněprávních vztazích může být i odlišný. V některých průmyslově vyspělých zemích se začínají projevovat tendence, kdy ženy odmítají výhody v pracovním procesu, a to zejména z obavy, aby se zaměstnavatelé nebránili přijímání žen do práce.

Některé feministické organizace – zejména v USA – požadují absolutní rovnost mužů i žen ve všech oblastech života, tedy i v pracovním procesu. Odmítají jakékoli zvýhodňování žen v pracovněprávních vztazích, a dokonce mnohdy požadují, aby ženy vykonávaly všechna zaměstnání, tedy i ta, která jsou vzhledem k velké fyzické namáhavosti tradičně považována za povolání „výlučně mužská“, zcela nevhodná pro ženy. Tyto názory – byť pojímané ze zcela jiného zorného úhlu – do určité míry připomínají snahy z padesátých let, kdy pod vlivem komunistické ideologie bylo prosazováno, aby ženy pracovaly např. jako horničky, zedničky, traktoristky atd. Velmi brzy se ovšem ukázalo, že tyto práce jsou pro ženy zcela nevhodné.

8. POSTAVENÍ OSAMĚLÝCH MUŽŮ V PRACOVNĚPRÁVNÍCH VZTAZÍCH

Některá ustanovení zákoníku práce týkající se zvláštních pracovních podmínek žen, která směřují zejména k prohloubení péče o dítě, a kde tedy jde o faktor společenský, nikoli biologický, se vztahují i na osamělé zaměstnance – muže (§ 270 ZP). Osamělý muž je svobodný, ovdovělý, rozvedený nebo z jiných vážných důvodů osamělý muž, který nežije s družkou.

Osamělý muž, který pečuje o děti, se zpravidla dostává do složitých životních situací. Proto je mu v pracovním právu i v právu sociálního zabezpečení poskytována zvýšená ochrana. V pracovním právu jde zejména o zajištění stability pracovního poměru. V oblasti sociálního zabezpečení je pro osamělé muže u některých dávek stanovena delší podpůrná doba, příp. jsou stanoveny snazší podmínky pro vznik nároku na dávku.

Jak bylo konstatováno výše, výpovědi může zaměstnavatel rozvázat pracovní poměr s osamělým zaměstnancem, trvale pečujícím o dítě mladší než tři roky, jen zcela výjimečně.

Při výpovědi osamělému zaměstnanci (i osamělé zaměstnankyni) – trvale pečujícímu o dítě mladší než 15 let – z důvodu nadbytečnosti, tj. podle ust. § 46 odst. 1 písm.c) ZP, je zaměstnavatel povinen zajistit tomuto zaměstnanci nové vhodné zaměstnání, a to podle potřeby i s pomocí svého nadřízeného orgánu. V tomto případě výpovědní doba skončí teprve tehdy, až zaměstnavatel tuto povinnost splní, pokud se nedohodnou se zaměstnancem jinak.

Osamělí zaměstnanci pečující o dítě, které nedosáhlo věku 15 let, smějí být vysíláni na pracovní cestu mimo obvod svého pracoviště nebo bydliště jen se svým souhlasem; přeložit je může zaměstnavatel jen na jejich žádost. Osamělí zaměstnanci, kteří trvale pečují o dítě mladší než 1 rok, smějí být zaměstnáváni prací přesčas jen se svým souhlasem; zaměstnávat je noční prací lze jen na jejich žádost.

Požádá-li osamělý muž, pečující o dítě mladší než 15 let, o kratší pracovní dobu nebo o jinou vhodnou úpravu stanovené týdenní pracovní doby, je zaměstnavatel povinen vyhovět jeho žádosti, nebrání-li tomu vážné provozní důvody.

9. NOVELA ZÁKONÍKU PRÁCE Z ROKU 1994 A ZAMĚSTNÁVÁNÍ ŽEN

Stejně tak jako celý náš právní řád, prochází i pracovní právo v posledních letech velmi dynamickým vývojem. Význam tohoto právního odvětví je nepochybný, a to nejen z hlediska občanů, protože upravuje pracovní vztahy a tím se dotýká jejich bezprostředních zájmů, ale i z hlediska celospolečenského, protože v období přechodu na tržní ekonomiku je pracovní právo důležitým nástrojem pro realizaci ekonomické a sociální reformy.

V uplynulém období došlo u nás k zásadním změnám právních vztahů v oblasti ekonomického systému. Všechny tyto změny si vynucovaly též odpovídající úpravu pracovněprávních vztahů, a to takovým způsobem, aby tyto vztahy nadále nejen nebránily novým trendům hospodářského vývoje, zejména transformaci ekonomiky, ale aby naopak přispěly k vytvoření podmínek pro jejich úspěšnou realizaci. Z těchto dů-

vodů bylo po roce 1989 přijato již několik novel zákoníku práce. Jejich hlavním cílem bylo přizpůsobit pracovněprávní úpravu změnám, ke kterým došlo v ekonomickém systému v souvislosti s postupným přechodem na tržní ekonomiku. Stejný cíl jako předchozí novely sleduje i v pořadí sedmá nejrozsáhlejší novela zákoníku práce z roku 1994. Její předložení bylo součástí Programového prohlášení vlády České republiky. Za třicetiletou historii zákoníku práce jde celkově již o novelu sedmnáctou. (Po roce 1994 došlo k dalším dílčím změnám zákoníku práce.)

Nejvýznamnější, výše zmíněná novela byla schválena Parlamentem ČR dne 23. 3. 1994 jako zákon č. 74/1994 Sb., kterým se mění a doplňuje zákoník práce č. 65/1965 Sb., ve znění pozdějších předpisů, a některé další zákony. Novela zákoníku práce nabyla účinnosti dnem 1. 6. 1994. Stejným dnem nabylo účinnosti i nařízení vlády č. 108/1994 Sb., kterým se provádí zákoník práce a některé další zákony (dále prováděcí vládní nařízení). Novela ZP přinesla významné změny terminologické, dále změny související s novým státoprávním uspořádáním a zejména řadu důležitých věcných změn.⁷⁾

Tato rozsáhlá novela zákoníku práce přinesla i některé významné změny, týkající se zaměstnávání žen a proto jí věnujeme pozornost.

Jde zejména o nové pojetí noční práce. Až do konce května 1994 byla v České republice noční práce pro ženy obecně zakázána, z tohoto zákazu ovšem byly stanoveny četné výjimky. Pro těhotné ženy a ženy pečující o děti do jednoho roku věku však platil absolutní zákaz noční práce.

Novela zákoníku práce přinesla zcela novou koncepci noční práce žen, která vychází z Úmluvy MOP č. 171 o noční práci. Jak uvádí důvodová zpráva k novele zákoníku práce, zákaz noční práce, ačkoli byl prezentován jako projev péče o ženy, začínal být pocítován jako diskriminace žen, jako dosti závažná překážka zaměstnávání žen. Novelou zákoníku práce byl dosavadní zákaz noční práce žen zrušen. Při noční práci nadále není rozlišováno mezi mužem a ženou.

V souvislosti s novým pojetím noční práce byly stanoveny zaměstnavatelům některé nové povinnosti. Např. podle ust. § 153 odst. 1 a 2 ZP je zaměstnavatel povinen vyhovět žádosti těhotné ženy a matky do konce 9. měsíce po porodu, která pracuje v noci, o zařazení na denní práci. Obdobně stanoví tuto povinnost § 37 odst. 1 písm. f) ZP.

Nové pojetí právní úpravy noční práce žen vyvolávalo diskuse ještě před schválením novely zákoníku práce Parlamentem, zejména pokud jde o noční práci těhotných žen a matek nejmenších dětí. Ozývaly se názory, že noční práce není pro ženy vhodná. Jedná se o opatření dosti diskutabilní. Podle našeho názoru zde jde zejména o to, jak bude nová právní úprava aplikována v praxi. Nejsou zřejmě bezdůvodné obavy, aby někteří zaměstnavatelé nenutili těhotné ženy pracovat v noci a nehrozili zrušením pracovního poměru, pokud žena nebude chtít pracovat v noci.

V některých průmyslově vyspělých zemích, např. v Rakousku, zákaz noční práce těhotných žen nadále platí.

Další významná změna, která byla předmětem rozsáhlých diskusí již v době přípravy novely zákoníku práce, sice svým charakterem do pracovních podmínek žen přímo

⁷⁾ Pod. též: V. Štangová: Vznik, změny a skončení pracovního poměru ve světle novely zákoníku práce, Právo a zaměstnání č. 1/1995, str. 3 a násl.

nespadá, ale – jak ukazují zkušenosti z praxe – nová právní úprava je aplikována zejména při zaměstnávání žen, a proto považujeme za vhodné se o ní zmínit. Jde o novou právní úpravu pracovního poměru na dobu určitou.

Jedním z hlavních cílů novely zákoníku práce bylo posílení smluvní volnosti při uzavírání pracovních smluv. S tím úzce souvisí nová právní úprava pracovního poměru na dobu určitou.

Právní úprava pracovního poměru na dobu určitou, platná do 31. května 1994, omezovala maximální délku tohoto pracovního poměru na dobu tří let, stanovila možnost jeho opakovaného uzavření pouze za podmínek stanovených právním předpisem a zakazovala uzavírání pracovního poměru na dobu určitou s některými zaměstnanci. Tato omezení byla typická pro direktivní řízení pracovněprávních vztahů.

Novelou zákoníku práce byla právní úprava pracovního poměru na dobu určitou velmi liberalizována, v dosavadní právní úpravě došlo k zásadním věcným změnám.

Bylo zrušeno dosavadní omezení trvání pracovního poměru na dobu určitou a zrušena byla i ustanovení omezující opětovné sjednání tohoto pracovního poměru. Záleží tedy pouze na dohodě zaměstnavatele a zaměstnance, na jak dlouhou dobu pracovní poměr na dobu určitou uzavřou a kolikrát tento pracovní poměr uzavřou.

Nadále však zůstává v platnosti zákaz uzavírat pracovní poměr na dobu určitou s některými vybranými skupinami zaměstnanců. Jde o zaměstnance, kteří se z různých společensky uznaných důvodů nacházejí ve složitější sociální situaci než zaměstnanci ostatní a jejichž uplatnění na trhu práce je proto obtížnější. Právní úprava chránící zájmy těchto osob byla převzata z předchozího prováděcího vládního nařízení zákoníku práce a byla zakotvena přímo do zákoníku práce. V souladu s ust. § 30 odst. 2 ZP nelze sjednávat pracovní poměr na dobu určitou s:

- absolventy středních a vysokých škol, odborných učilišť a učilišť,
- mladistvými (tj. zaměstnanci, kteří jsou mladší než 18 let),
- zaměstnanci, o nichž to stanoví kolektivní smlouva,
- osobami se změněnou pracovní schopností a osobami se změněnou pracovní schopností s těžším zdravotním postižením.

Může však nastat situace, že některý ze zaměstnanců, s nímž podle § 30 odst. 2 ZP nelze uzavřít pracovní poměr na dobu určitou, si sám přeje takovýto pracovní poměr uzavřít. Na tyto případy pamatuje zákoník práce v ust. § 30 odst. 3, podle něhož zákaz uzavřít pracovní poměr na dobu určitou neplatí v případech, kdy fyzická osoba zaměstnavatele o sjednání pracovního poměru na dobu určitou písemně požádá.

Jak se ukazuje v praxi, někteří zaměstnavatelé, zejména zaměstnavatelé – fyzické osoby, využívají možnosti uzavírat opakovaně pracovní poměry na dobu určitou v míře více než hojně. Stává se, že jsou se zaměstnanci opakovaně uzavírány krátkodobé pracovní poměry na dobu určitou, zpravidla na dobu dvou nebo tří měsíců. Takovéto pracovní poměry jsou uzavírány zejména se ženami, a to hlavně se ženami ve fertilním věku. Je evidentní, že se touto formou zaměstnavatelé brání zaměstnávání těhotných žen a matek malých dětí. Nejsou výjimečné případy, kdy se zaměstnankyní je v období jednoho roku šestkrát uzavřena pracovní smlouva, ačkoli stále vykonává stejný druh práce, pracuje na stejném místě a za stejných podmínek.

Pro zaměstnance je opakované uzavírání krátkodobých pracovních poměrů na dobu určitou velmi problematické, a to především proto, že nemají žádnou jistotu, zda

s nimi bude pracovní poměr opětovně uzavřen. U pracovních poměrů na dobu určitou totiž neplatí žádná ochranná doba, pracovní poměr končí ve sjednaný den bez ohledu na to, v jaké sociální situaci se zaměstnanec právě nachází. Jde nepochybně o problém, který si zaslouží pozornost.

V. VÝVOJOVÉ TENDENCE POPULAČNÍHO VÝVOJE

1. POSTAVENÍ ŽENY V PRACOVNÍM PRÁVU A POPULAČNÍ VÝVOJ

Je nepochybné, že postavení ženy v pracovněprávních vztazích je velmi důležité též s ohledem na plnění její základní společenské funkce – funkce mateřské. Otázka problémů, které před ženou vyvstávají v zaměstnání v souvislosti s jejím těhotenstvím a mateřstvím i otázka ztráty příjmu z její výdělečné činnosti, patří často mezi ty, které rodiny prioritně zvažují při plánování rodičovství, a to jak při rozhodování, kdy chtějí mít první dítě, tak i při rozhodování, zda chtějí mít jedno, dvě či více dětí. Vývoj porodnosti významně ovlivňuje demografický vývoj, je jeho nedílnou složkou. Vývoj populace a rozvoj společnosti velice úzce souvisejí, existují mezi nimi četné zpětné vazby.

V České republice došlo v posledních letech – obdobně jako i v řadě dalších evropských zemí – k velmi důležitým změnám v populačním vývoji. Protože tyto otázky velmi úzce souvisejí s postavením ženy v pracovním právu, budeme věnovat pozornost alespoň vývojovým trendům populačního vývoje.

Populační vývoj každé země je v jistém smyslu ukazatelem změn, které se uskutečňují v rámci jeho ekonomického, sociálního, politického a v širokém pojetí ekologického (přírodního okolí). Jsou ovšem také příčiny, které jsou zakomponovány v tomto populačním vývoji samotném a které jsou v podstatě výsledkem změn minulých podmínek, event. změn v biologické nebo lépe bio-sociální podstatě demografického reprodukčního procesu. Velmi dobře je to patrné na věkové struktuře České republiky, kde je možno zřetelně rozeznat podmínky populačního vývoje během posledních sta let a zároveň cyklický vliv různých nepravidelností i odchylné postavení mužů i žen v reprodukčním procesu.

Populační vývoj se skládá ze dvou hlavních složek – demografické reprodukce a migrací. Přes podobnost jejich zjišťování jde o dva zcela rozdílné typy procesů, které se řídí zcela jinými pravidelnostmi. Zatímco demografická reprodukce je vázána na vlastní bio-sociální proces rození a vymírání, doplněný dalšími vztahy mezi pohlavími při tomto procesu (snátečnost a rozvodovost, resp. nesezdaná soužití, mimomanželské počety a narození, potratovost atd.) a problematikou demografického stárnutí, migrace jsou podmíněny plně sociálně a jejich příčiny spočívají především v systému osídlení a ve změnách ekonomických nebo politických podmínek určitých míst nebo regionů.

Populace České republiky se v posledních sedmi letech nachází v období důležité ekonomické, politické a sociální transformace charakteristické obnovením demokracie a tržního hospodářství. Je logické, že tyto veskrze pozitivní a většinou obyvatelstva

dlouho očekávané změny se musí projevit také v populačním vývoji.⁸⁾ Probíhající transformace ekonomických a sociálních struktur přinášejí mimo jiné také zásadní změny reprodukčního chování obyvatelstva.

V roce 1994 byl na území České republiky poprvé od konce 1. světové války zaznamenán nižší roční úhrn živě narozených (106 000 dětí), než činil počet zemřelých (116 000 osob). Hodnotíme-li tuto skutečnost, nelze přehlédnout, že vzniklý rozdíl mezi počtem narozených a počtem zemřelých představuje pouze malý zlomek obyvatelstva celého státu, a není proto nutné přičítat mu z kvantitativního hlediska zásadní význam. Je-li však něco opravdu podstatné, pak je to sama o sobě skutečnost, že k úbytku obyvatelstva přirozenou cestou vůbec došlo. Jde totiž o nepřehlédnutelný signál zásadních změn v dosavadní intenzitě dílčích reprodukčních procesů, plodnosti a úmrtnosti. Jeho význam umocňuje skutečnost, že k reprodukční ztrátě došlo v době, kdy do věku tradičně nejvyšší plodnosti (20–24 let) postupně přicházejí početně nejsilnější ročníky žen narozených v první polovině 70. let a kdy rovněž významně klesá úmrtnost.

Porovnáním základních údajů lze zjistit, že rozhodující úlohu při vzniku reprodukční ztráty v roce 1994 sehrál prudký pokles počtu narozených dětí. Jelikož se tak stalo za současného zvýšení počtu žen v nejvíce exponovaných věkových skupinách, pak počet narozených mohl poklesnout pouze v důsledku výrazného snížení plodnosti těchto žen.

V rozmezí let 1990–1994 se úhrnná plodnost (tj. počet živě narozených dětí na 1 ženu) snížila z 1,89 na přibližně 1,44 živě narozeného dítěte, připadajícího na jednu ženu za celé její reprodukční období (věkový interval 15–49 let). Přitom jen poslední zaznamenaný meziroční pokles úhrnné plodnosti z 1,67 v roce 1993 na odhadovaných 1,44 v roce 1994 „stál“ Českou republiku podle orientačních propočtů přibližně 17 000 nenarozených dětí.

Hluboký pokles úhrnné plodnosti je z formálního hlediska důsledkem zlomu v reprodukčním chování generací žen nově vstupujících do věku nejvyšší plodnosti. Mladé ženy totiž začaly ve změněných podmínkách hromadně odkládat vstup do manželství, a tím i narození prvního dítěte, do vyššího věku. Přitom tento odklad není a ani logicky nemůže být kompenzován plodností žen ve vyšším věku, neboť ty svou roli většinou již splnily v souladu s předchozím reprodukčním modelem.

Příčin popsaného zlomu v reprodukčním chování žen je několik. Patří k nim především změna hodnotové orientace mladých lidí, která souvisí s daleko širší možností osobního uplatnění v nových podmínkách. Rodina a děti ztrácejí své přední postavení v hodnotovém žebříčku nastupujících generací na úkor osobní spotřeby, vzdělání, zaměstnání, kariéry, osobního úspěchu a dalších možností. Do určité míry přispívají k současnému poklesu porodnosti i nepříznivé ekonomické podmínky založení rodiny – zejména pro většinu mladých lidí ekonomicky nedostupné odpovídající bydlení, vysoké životní náklady rodin s dětmi atd.

V roce 1990 byla v České republice úhrnná plodnost 1,89 a v roce 1994 1,44. V roce 1990 byla úhrnná plodnost v Dánsku 1,67, v Itálii 1,29, v Německu 1,45, v Nizozemsku 1,62 a v Rakousku 1,45.⁹⁾

⁸⁾ Srov.: Z. Pavlík a kol.: *Populační vývoj České republiky 1994*, UK, Praha 1995, str. 5 (autor úvodu Z. Pavlík)

⁹⁾ Pod. též: B. Burcin, T. Kučera: *Aktuální stav a perspektivy populačního vývoje České republiky do roku 2020*, UK, Praha 1995, str. 6–8

Jak bylo konstatováno výše, v České republice došlo k výraznému poklesu porodnosti. Koeficient porodnosti, tj. počet narozených dětí na 1 000 obyvatel, činil u nás v roce 1975 19,1, v roce 1980 14,9, v roce 1989 12,4, v roce 1991 12,6, v roce 1992 11,8 a v roce 1993 11,7.¹⁰⁾

2. PROCES STÁRNUTÍ OBYVATELSTVA

Pro současné období je charakteristický nejen v České republice, ale téměř ve všech průmyslově vyspělých zemích, proces stárnutí obyvatelstva.

V letech 1990–1993 se zvýšil nejvyšší průměrný věk mužů v České republice o 1,74 roku z 67,54 na 69,28 let. Na tomto zlepšení se podstatnou měrou podílel hlavně pokles úmrtnosti mužů v důchodovém věku. Současně s ním začal i dlouho očekávaný pokles úmrtnosti mužů v rizikovém intervalu 40–53 let a menším dílem přispělo i další snížení kojenecké úmrtnosti. U ženské části populace se za stejné období zvýšil nejvyšší průměrný věk „pouze“ o jednu třetinu roku, ze 76,01 na 76,35 let. Podstatně menší prodloužení života u žen než u mužů vedlo ke zmenšení tradičně vysokého rozdílu mezi nadějí dožití při narození mužů a žen v naší populaci.

Příznivý vývoj úmrtnosti za posledních pět let se připisuje především rozsáhlejší prevenci v rámci péče o vlastní zdraví, kvalitnější lékařské péči a všeobecné dostupnosti a aplikaci účinnějších léčiv.

V zemích západní Evropy je proces stárnutí obyvatelstva ještě výraznější než u nás: Je tomu tak zejména proto, že nejvyšší průměrný věk žen i mužů je vyšší než v České republice. Jestliže v roce 1990 byl nejvyšší průměrný věk v České republice 76 let u žen a 67,5 let u mužů, pak v témže roce byl v Dánsku nejvyšší průměrný věk 77,8 let u žen a 72,4 u mužů, v Itálii tyto hodnoty činily 80,2 let u žen a 73,5 let u mužů, v Německu 79,3 let u žen a 72,9 let u mužů, v Nizozemsku 80 let u žen a 74 let u mužů a v Rakousku 79,4 let u žen a 72,9 let u mužů.

Proces rychlého stárnutí obyvatelstva je příznačný např. pro Rakousko. Hovoří se dokonce o drastických změnách, které se očekávají ve věkovém složení obyvatelstva po roce 2000. Očekává se, že v průběhu příštích třiceti let se počet výdělečně činných osob (tj. osob mezi 15–60 lety věku) sníží o 1 milion a současně se zvýší počet osob starších 60 let o 700 000. Tato změna se výrazně projeví především ve financování starobních důchodů. Očekávané snížení počtu dětí o 460 000 státní pokladnu „odbremení“ jen částečně, protože výdaje na staré lidi jsou dva- až třikrát vyšší než výdaje na děti.¹¹⁾ Na tyto zásadní změny je nutno se připravovat již nyní, a to jak v oblasti sociálního zabezpečení, protože dojde ke značnému zvýšení sociálních výdajů, tak i v oblasti pracovního práva, neboť výrazný úbytek osob v produktivním věku a další problémy spojené se stárnutím obyvatelstva se nepochybně projeví i zde.

V Rakousku se v posledních letech objevuje i další zajímavý demografický fenomén. Asi třetina žen ve věku mezi 30 – 40 lety je svobodná a bezdětná. Začíná se objevovat názor, že by tato skutečnost měla být zohledněna nejen v důchodovém pojištění, kde

¹⁰⁾ Srov.: Zdravotnictví 1991 ve statistických údajích, Ústav zdravotních informací a statistiky, Praha 1992, str. 8

¹¹⁾ Pod. též: T. Tomandl: Súčasný stav a ďalší vývoj zákonodárstva v Rakúsku, Právny obzor č. 9/1992, str. 828–829

jsou zatím určitá zvýhodnění poskytována všem ženám, bez ohledu na to, zda skutečně o rodinu a děti pečovaly, ale zřejmě i v pracovním právu.

Stárnutí obyvatelstva patří ve vyspělém světě mezi zákonité vývojové procesy a je součástí, či přesněji důsledkem toho, co bývá v demografické literatuře označováno termínem druhý demografický přechod. Tomuto procesu se nevyhnula žádná ze západoevropských zemí a je již delší dobu zřejmé, že se mu nevyhne ani Česká republika. Navíc je pravděpodobné, že jeho průběh bude v našich podmínkách ještě intenzivnější než ve většině zemí, kde sledovaný proces započal podstatně dříve. V našich podmínkách totiž patrně dojde nejen k současnému poklesu úmrtnosti ve vyšším věku a rychlému a pravděpodobně hlubokému poklesu plodnosti, ale také k souběžnému vstupu relativně silných generací do důchodového věku.¹²⁾

Tyto vývojové trendy v populačním vývoji by měly být zohledněny při přípravě nových právních úprav jak v oblasti pracovního práva, tak i práva sociálního zabezpečení.

VI. CHARAKTERISTICKÉ RYSY ZAMĚŠTNANOSTI ŽEN

1. NEZAMĚŠTNANOST ŽEN

Hluboké politické a ekonomické změny uskutečňované v České republice i v ostatních zemích střední a východní Evropy mají kromě řady aspektů pozitivních i některé aspekty negativní. Ve společnosti se objevují některé nové jevy – např. nezaměstnanost.

Nezaměstnanost u nás neexistovala více než 40 let – nebo přesněji řečeno existovala tzv. latentní nezaměstnanost. Naši občané tedy nemají s nezaměstnaností prakticky žádné osobní zkušenosti, což je velmi důležitý psychologický moment. Hrozba nezaměstnanosti je vážným problémem. Právě pracovní právo je velmi důležitým nástrojem k řešení problémů spojených s nezaměstnaností. Právní normou stěžejního významu je u nás v této oblasti zákon č. 1/1991 Sb., o zaměstnanosti, v platném znění. Tento zákon reflektuje novou situaci v oblasti zaměstnanosti způsobenou ekonomickou transformací. Současná právní úprava vychází ze zaměření státu na aktivní politiku zaměstnanosti a vytvoření trhu práce jako součásti procesu utváření celého tržního hospodářství.

Zákon o zaměstnanosti přináší též nové pojetí práva na zaměstnání. Právem na zaměstnání se rozumí právo občanů, kteří chtějí a mohou pracovat a o práci se skutečně ucházejí:

- a) na zprostředkování pracovního uplatnění ve vhodném zaměstnání,
- b) na rekvalifikaci nezbytnou k pracovnímu uplatnění,
- c) na hmotné zabezpečení před nástupem do zaměstnání a v případě ztráty zaměstnání.

Jak vyplývá z výše uvedeného, právo na zaměstnání je tedy jednak objektivně podmíněno možností občana pracovat, jednak je subjektivně určeno jeho zájmem o práci.

¹²⁾ Pod. též: B. Burcin, T. Kučera: cit. op., str. 19

Tato nová koncepce práva na zaměstnání nahradila právo na práci, které v totalitním systému zahrnovalo právo a současně i povinnost pracovat.

Výše citovaný zákon zakotvuje též zásady činnosti Ministerstva práce a sociálních věcí a úřadů práce v oblasti zaměstnanosti. Stanoví rovněž podmínky pro poskytování hmotného zabezpečení v nezaměstnanosti.

Hmotné zabezpečení přísluší uchazeči o zaměstnání po dobu prvních tří měsíců ve výši 60 % průměrného čistého měsíčního výdělku, dosaženého v posledním zaměstnání. Po dobu dalších tří měsíců pak činí výše hmotného zabezpečení 50 % shora uvedeného výdělku. Při rekvalifikaci přísluší hmotné zabezpečení ve výši 70 % průměrného čistého měsíčního výdělku až do ukončení rekvalifikace. S výjimkou rekvalifikace tedy náleží hmotné zabezpečení v nezaměstnanosti nejdéle po dobu šesti měsíců.

Česká republika patří k zemím s nejnižší nezaměstnaností. V podstatě se dá říci, že v současné době u nás nezaměstnanost nepředstavuje závažnější problém. V letech 1993 a 1994 se míra nezaměstnanosti v České republice pohybovala kolem 3 %.

Přesto však lze v oblasti nezaměstnanosti zaznamenat určité vývojové tendence. Jde zejména o existenci regionální nezaměstnanosti – např. na severní Moravě je nezaměstnanost podstatně vyšší než v Praze, což souvisí především s restrukturalizací průmyslu a postupným utlumováním těžby uhlí.

Dalším jevem dlouhodobějšího rázu v oblasti nezaměstnanosti je skutečnost, že nezaměstnanost žen je trvale vyšší než nezaměstnanost mužů. Nejobtížněji se na trhu práce uplatňují mladé ženy s vysokoškolským vzděláním a ženy starší 50 let. Tento vývojový trend je příznačný pro všechny země střední a východní Evropy s výjimkou Maďarska. Např. v prosinci 1993 až únoru 1994 činila míra nezaměstnanosti v České republice celkově 3,9 % a to 3,2 u mužů a 4,7 % u žen.¹³⁾ Vzhledem k tomu, že jde o jev trvalejšího rázu, který bude patrně pokračovat i nadále, je nutno mu věnovat pozornost.

Hovoří-li se o třech různých typech nezaměstnanosti – cyklické, strukturální a technologické, pak ženy jsou nejvíce postihovány tzv. nezaměstnaností technologickou. Problém technologické nezaměstnanosti je stejně starý jako sama průmyslová společnost, která se neustále – i když ne vždy hladce – měnila tím, že absorbovala pokrok techniky. Teď však, jak se zdá, prochází tento problém řádovou změnou. To znamená, že by víc pracovních míst likvidoval než vytvářel: situace – pokud jde o zaměstnanost – je např. v průměru příznivější v podnicích, které zavedly mikroelektroniku než v těch, které ji nezavedly.¹⁴⁾

Proč jsou ženy postihovány nejvíce právě technologickou nezaměstnaností? Je tomu tak zejména proto, že práce žen je v mnoha oblastech modernizována a postupně nahrazována novými metodami. Platí to např. o tradiční oblasti ženské práce – administrativě, kde díky zavádění počítačů došlo ke snížení potřeby počtu pracovních sil. V této souvislosti je nutno poznamenat, že pro totalitní systém byla typická přebujelá administrativa. V posledních letech, v souvislosti s přechodem k tržní ekonomice, byl počet zaměstnanců pracujících v administrativě snížen.

Nejdůležitější příčinou vyšší nezaměstnanosti žen a jejich obtížnějšího uplatňování na trhu práce je ovšem nechuť a obava zaměstnavatelů zaměstnávat matky malých dě-

¹³⁾ Srov.: Statistická ročenka ČR, cit. op., str. 198

¹⁴⁾ Pod též: Bílá kniha – Růst, konkurenceschopnost, zaměstnanost, ÚMV, Praha 1994, str. 11

tí. Tato nechuť samozřejmě pramení především ze skutečnosti, že častá nemocnost dětí je důvodem absence jejich matek, což vede k problémům na pracovišti. Obavy zaměstnavatelů – zejména drobných podnikatelů – je v tomto směru možno chápat.

2. POSTAVENÍ OSAMĚLÝCH ŽEN V PRACOVNĚPRÁVNÍCH VZTAZÍCH

Pro zaměstnanost žen v České republice je charakteristický mimo jiné i další fenomén, který souvisí s vysokou rozvodovostí – a to vysoký počet osamělých žen. Jak už bylo zmíněno výše, složitější sociální situace osamělých žen i osamělých mužů je zohledněna jak v předpisech práva pracovního, tak i v předpisech práva sociálního zabezpečení. Vzhledem k tomu, že při rozvodu manželství jsou děti častěji svěřovány do výchovy matek než otců, týká se problém „osamělosti“ zejména žen.

Česká republika zaujímá v dosažené úrovni rozvodovosti jedno z předních míst v Evropě. Absolutní počet rozvodů se v celém poválečném období u nás zvyšoval a dosáhl maxima v roce 1990, kdy bylo rozvedeno 32 055 manželství. Příčiny lze hledat nejen v hodnotové orientaci lidí, ale i ve vnějších podmínkách života a v poměrně snadné dostupnosti rozvodu. Významnou roli zde hrál i nízký věk snoubenců v době prvního sňatku, časté uzavírání manželství z důvodu těhotenství partnerky a rostoucí počet druhých a dalších manželství. Pokles počtu rozvodů na počátku 90. let vedl k optimistickým úvahám o nově nastupujícím trendu stabilizace rodin, a tím snižování úrovně rozvodovosti v nových podmínkách, avšak již v roce 1993 došlo k opětovnému zvýšení počtu rozvodů, a to na úroveň srovnatelnou s roky 1985 – 1989.

Rozvodem sice končí manželství, ale nikoli rodičovství. Jedním z hlavních negativních důsledků rostoucí intezity rozvodovosti je vzrůstající počet neúplných rodin, tj. rodin, kde chybí jeden z rodičů, ale žijí v nich nezletilé děti. Počet rozvádějících se manželství s nezletilými dětmi vzrostl v České republice od roku 1960 téměř třikrát a v letech 1991 – 1993 bylo z úhrnu rozvádějících se manželství 72 % s nezletilými dětmi.¹⁵⁾ Vysoká rozvodovost nepřináší jen závažné ekonomické a výchovné problémy, ale je i vysokou psychickou zátěží jak pro rozvádějící se manžele, tak pro jejich děti.

Ačkoli právní úprava zohledňuje složitější postavení osamělých žen i mužů v pracovněprávních vztazích, bývá jejich zapojení do práce často spojováno s nejrůznějšími problémy, a to i ze strany zaměstnavatelů, kteří se – a mnohdy i oprávněně – obávají, že osamělí zaměstnanci budou mít častěji absenci než zaměstnanci ostatní, protože v případě onemocnění dítěte se zpravidla nemají v péči o ně s kým střídat.

Jak ukazují zkušenosti z praxe, jsou osamělé ženy z obavy před ztrátou zaměstnání často ochotné tolerovat porušování pracovněprávních předpisů ze strany zaměstnavatele.

¹⁵⁾ Pod. též: Z. Pavlík a kol.: Populační vývoj České republiky 1994, cit. op., str. 19–20

VII. HODNOCENÍ PLATNÉ PRÁVNÍ ÚPRAVY POSTAVENÍ ŽEN V PRACOVNÍM PRÁVU A PERSPEKTIVY JEJÍHO DALŠÍHO VÝVOJE

V souvislosti s přechodem od centralistického a plánovitého řízení národního hospodářství k tržní ekonomice vystupuje do popředí úloha práva, a současně i naléhavá potřeba nových právních úprav, které by nejen umožnily fungování nových ekonomických vztahů, ale zároveň přispěly i k řešení sociálních problémů, které všechny tyto rozsáhlé společensko-ekonomické změny přinášejí. Dílčí změny právní úpravy byly již uskutečněny novelou zákoníku práce z roku 1994, o které jsme se výše zmínili.

Nepochybně je nutné se zamyslet i nad dalšími změnami právní úpravy zaměstnávání žen. Tato otázka je v současné době předmětem zvýšeného zájmu nejen u nás, a to zejména v souvislosti s přípravou nových pracovněprávních úprav, ale prakticky i ve všech členských zemích OSN, a to především v souvislosti s akcemi, které probíhaly v rámci Mezinárodního roku rodiny, vyhlášeného Valným shromážděním OSN na rok 1994. Jedním z problémů, na který se v průběhu roku 1994 zaměřovala pozornost uskutečňovaných akcí, bylo i vzdělání a zaměstnávání žen.

Hodnotíme-li postavení žen v pracovněprávních vztazích, je možno konstatovat, že naše platná právní úprava je v zásadě v souladu s dokumenty MOP. V některých směrech je dokonce pojata až příliš ochrannářsky, a právě to by v budoucnu mohlo odrážet zaměstnavatele od zaměstnávání žen, především žen pečujících o malé děti. Nechuť a obavy zaměstnavatelů zaměstnávat matky malých dětí samozřejmě pramení i ze skutečnosti, že častá nemocnost dětí způsobuje absence jejich matek na pracovišti, což vede k narušování plynulosti pracovního procesu. Z hlediska zaměstnavatelů, zejména drobných podnikatelů, je možné tyto obavy chápat.

Takové pojetí ochrany žen v pracovněprávních vztazích, jaké obsahuje zákoník práce, bylo možné pouze v době přezaměstnanosti, kdy zapojování žen do práce zpravidla nepůsobilo závažnější problémy. V tržní ekonomice se ovšem přílišná právní ochrana žen může stát překážkou jejich zaměstnávání, případně může vést k tomu, že ženy by byly přijímány převážně na finančně nebo i jinak neatraktivní práce. V souvislosti s nadstandardní ochranou žen v pracovněprávních vztazích se dokonce hovoří o jejich diskriminaci, kdy opatření původně směřující k ochraně žen se mohou obrátit v jejich neprospěch, zejména pokud jde o nechuť zaměstnavatelů přijímat je do práce.

Je nepochybné, že v měnících se podmínkách práce je nutné změnit některá ustanovení zákoníku práce, která se týkají pouze žen a zejména je nutné posílit v oblasti pracovních podmínek žen smluvní princip. Do budoucna by měli mít zaměstnavatelé a zaměstnankyně větší prostor pro individuální sjednávání podmínek v pracovní smlouvě. Větší prostor než doposud by měl být v této oblasti vytvořen i pro kolektivní vyjednávání.

Otázkou je, v jaké míře změnit platnou právní úpravu pracovních podmínek žen a do jaké míry posílit smluvní princip. Vyskytují se dokonce názory, podle nichž by právní úprava pracovních podmínek žen neměla existovat vůbec. Domníváme se, že s těmito názory nelze souhlasit. Máme za to, že existenci této právní úpravy vyžadují

nejen fyziologické zvláštnosti ženského organismu a plnění mateřského poslání, ale i důvody další, např. pravděpodobnost toho, že v příštích letech poroste nezaměstnanost žen – což je typické pro všechny země střední a východní Evropy s výjimkou Maďarska – a to by mělo za následek snižování životní úrovně žen i jejich rodin. Jak ukazují zkušenosti z praxe, ženy se častěji než muži stávají objektem porušování pracovníprávních předpisů. Z těchto i dalších důvodů je – jak se domníváme – určitý stupeň ochrany práce žen nutný.

V této souvislosti bychom chtěli připomenout názory některých feministických organizací – zejména v USA – které požadují absolutní rovnost mužů i žen ve všech oblastech života, tedy i v pracovním procesu. Tyto názory jsou velice problematické.

Domníváme se, že by v budoucnu neměly být pracovní podmínky pro ženy obecně upraveny kogentním způsobem, ale relativně kogentním způsobem. Zákoník práce by měl poskytovat ženám minimální záruky v souladu s Listinou základních práv a svobod a konvencemi Mezinárodní organizace práce. Další pracovní podmínky by byly sjednány mezi zaměstnavatelem a zaměstnankyní v pracovní smlouvě, příp. též v rámci kolektivního vyjednávání. V tomto směru je možno zvážit i rozdílné postavení velkých a malých podniků.

Podle našeho názoru by zvýšená ochrana v pracovníprávních vztazích měla být poskytována – byť v jiné podobě, než je tomu doposud – i nadále těhotným ženám a matkám malých dětí. K tomuto názoru nás vede několik skutečností, zejména pak to, že tyto ženy získávají obtížné zaměstnání. Ekonomická aktivita žen pečujících o malé děti je značně problematická jak z hlediska zaměstnavatelů, tak i z hlediska žen a zejména jejich dětí. Jak ukázaly četné lékařské, psychologické a pedagogické výzkumy, pro harmonický psychický a fyzický rozvoj dítěte do tří let věku je nejvhodnější péče rodiny, zejména matky. Převážná část mladých rodin však nemůže žít pouze z příjmů otce. A zde právě nastupuje významný úkol pro stát, který by měl pomocí dávek poskytovaných v rámci systému sociálního zabezpečení pomoci řešit nepříznivou sociální situaci rodin s dětmi – samozřejmě z hlediska jejich sociální potřeby, měl by pomoci mladým rodinám překlenout sociálně tíživé období.

Vyšší stupeň ochrany těhotných žen a matek než ostatních žen v pracovních vztazích je vhodné zachovat i z hlediska zdravotního stavu žen a dětí. V posledních letech značně stoupá počet rizikových těhotenství. V České republice činí počet rizikových těhotenství cca 20 %. Ve velkých městských aglomeracích a v průmyslových regionech je ovšem situace podstatně horší. Počet rizikových těhotenství je závislý i na vykonávané práci a pracovišti. Vysoké procento je jich zejména ve školství, kde téměř každé druhé těhotenství je rizikové, dále ve strojírenství, oděvním průmyslu a ve zdravotnictví. Vysoký počet rizikových těhotenství je způsoben nejen ekologickými problémy a často nepříznivými pracovními podmínkami, ale také značnou psychickou a fyzickou zátěží, které jsou ženy vystavovány.

Varovným signálem v tomto směru je i skutečnost, že v posledních letech je v České republice velmi nízká porodnost. V roce 1994 byl dokonce poprvé od 1. světové války zaznamenán nižší počet živě narozených dětí než činil počet zemřelých osob. Každá vyspělá společnost má zájem na plynulém demografickém vývoji. Jakékoliv rozkolísání populačního vývoje může mít značně negativní dopad na rozvoj celé společnosti. Jako konkrétní příklad je možno uvést vliv tzv. propopulačních opatření v Čes-

koslovensku na počátku 70. let. Tato opatření sice přinesla určité pozitivní výsledky, v polovině 70. let skutečně ke zvýšení porodnosti došlo. Na přelomu 70. a 80. let ovšem počet narozených dětí začal opět klesat a tento velmi nerovnoměrný populační vývoj měl za následek vznik řady problémů, s jejichž negativními dopady se naše společnost již léta vyrovnává a ještě vyrovnávat bude.

Jak už bylo konstatováno výše, přílišná ochrana práce žen by mohla vést ke zhoršení možnosti jejich pracovního uplatnění, dokonce je možno ji považovat za určitou diskriminaci žen. Proto bude v budoucnu nutné změnit některá ustanovení zákoníku práce vztahující se pouze na ženy a současně bude nutno posílit smluvní princip v oblasti pracovních podmínek žen. Tam, kde je to možné a vhodné, by měly právní předpisy stanovit stejné postavení, stejná práva pro zaměstnané ženy i pro zaměstnané muže. Je žádoucí vhodným způsobem skloubit zájmy zaměstnaných žen s novými ekonomickými podmínkami a zároveň usilovat o to, aby se pro zaměstnávání žen vytvořily nejen vhodné podmínky právní, ale i společensko-politické.

Velmi důležité je i vytvoření účinných kontrolních mechanismů, které by odhalovaly a sankcionovaly zjevné i skryté formy diskriminace žen.

Cílem nových právních úprav a nového společensko-politického klimatu v oblasti zaměstnávání žen by mělo být – na rozdíl od tzv. emancipace žen v pojetí totalitního režimu, která často vedla k mimořádnému psychickému a fyzickému vypětí žen – skutečné zrovnoprávnění žen s muži i ve společnosti.

ŽENA A TRESTNÍ PRÁVO

1. ÚVOD

Vztah ženy a trestního práva – co to znamená? Jakým způsobem je třeba k této otázce přistupovat? Je zřejmě nutné uvést několik poznámek úvodem. Proč trestní právo a žena?

Trestní právo je odvětvím práva, určuje, které společensky škodlivé činy jsou trestné a jak je třeba reagovat na jejich páchaní.

Základním úkolem trestního práva je ochrana společnosti před kriminalitou.¹⁾

Zájem o trestní právo v současné době vzrůstá. Noviny i časopisy pravidelně přinášejí reportáže i informace o kriminalitě, které veřejnost sleduje se značným zájmem. Na celém světě uvádějí masová media seriály detektivních příběhů, které jsou převážně odvozeny ze skutečných trestných činů. Velmi často jsou oběti těchto činů ženy, méně jsou pachatelkami.

Čtenáři s oblibou čtou detektivní příběhy. Je zajímavé, že ženy zaujímají i v této oblasti přední pozice, ať již jako spisovatelky, nebo jako moudré hrdinky detektivek, jako je slečna Marplová a paní Fletcherová z televizního seriálu „To je vražda, napsala“. Veřejnost však nebývá vždy objektivně informována, dramatický obsah podávaných informací bývá nadnesen a jednostranně podáván, objasnění a spravedlivé zhodnocení trestné činnosti je velmi složité a náročné.

Žena a trestní právo vytvářejí poměrně nezvyklé spojení. Tradiční hodnocení společenské role ženy vidí v ženě převážně trpný objekt přežívající vládnoucí moci muže. V důsledku péče o rodinu bývá ostatně i dnes žena závislá na svém muži. Tato závislost podněcovala různé teorie zabývající se kriminalitou žen, ať už emancipační, nebo „teorie slabých a utlačovaných“ či jiných, jejichž výsledky zkoumání však zůstaly fiktivní a nepřinesly žádný praktický efekt. V minulosti byly mnohé společenské jevy, včetně kriminality, hodnoceny podle formálních znaků pomocí kvantitativních metod. Dříve byl vždy „vyhlášen boj“ za ženská práva, boj proti kriminalitě, boj proti alkoholismu a drogovým závislostem apod. Vycházelo se z marxistických principů, že vývoj probíhá bojem protikladů.

Žena však není protikladem muže. Není třeba vytvářet umělé bariéry mezi lidmi. Ženy dosahují i v každé oblasti lidské činnosti – sportovní, technické, vědecké, umělecké či jiné – stejných kvalit jako muži.

¹⁾ K tomu srov. i trestní právo hmotné, obecná část, Codex Praha 1992, s. 16 a násl., významná teoretická problematika vztahu práva a sociální kontroly je rozebírána v práci Kaiser a spol., Kleines Kriminologisches Wörterbuch, s. 415 a násl., Heidelberg 1993.

Na druhé straně je pro situaci v ČR typické, že boj za ženská práva a emancipaci ztratil u nás svou společenskou atraktivitu. U většiny žen je spíše považován za nepfirozenou a často křečovitou snahu sufražetek o dostižení a předstížení mužů, takže feministky u nás nemají nejlépejší situaci.

I s přihlédnutím k této specifické situaci v ČR se ukazuje, že můžeme přece jen mluvit o ženě a trestním právu.

Tato práce se zabývá společenským uplatněním žen ve všech oblastech lidské činnosti související s kriminalitou a trestním právem. Nejde tedy jen o ženu – pachatelku nebo oběť trestného činu, ale např. i o ženu v roli orgánu činného v trestním řízení.

Protože ženě jako oběti trestného činu bude věnována samostatná partie jiné autorky, nebudu se obětí zabývat, a pokud budu mluvit o poškozeném, bude to spíše problematika juristická, nikoliv viktimologická.

2. KRIMINALITA ŽEN

I. Kriminalita je velice složitý společenský jev, který je možno zkoumat z mnoha hledisek. Obvykle se popisuje podle místa (kupř. národní, regionální, lokální), jakož i doby spáchání – počet trestných činů v určitém období, struktury vyjadřující druh tr. činů podle právní klasifikace a vývoje – průběhu. Většinou se uvádějí data kriminality v souvislosti s trestními sankcemi, se stářím, pohlavím, dřívějším odsouzením, sociální strukturou rodiny, školní docházkou, sociálně ekonomickým statutem. Zvláštní pozornost je věnována i způsobu spáchání trestných činů, situaci oběti, výši škody, státní příslušnosti nebo národnosti apod.

Při úvahách o stavu, struktuře a dynamice kriminality dochází někdy k zaměňování různých rovin pojmu kriminalita.²⁾

Tyto otázky jsou velmi podrobně rozebrány v aktuálních učebnicích kriminologie, vydaných u nás, a proto je možno pro účely této práce na tyto učebnice odkázat.³⁾

Tyto učebnice také výstižně rozebírají pojmový aparát, související s kriminalitou, a proto na ně plně odkazujeme.⁴⁾

Kriminalita není izolovaný jev, její hodnocení je závislé na orgánech, které provádějí kontrolní opatření v rámci omezování kriminality, podle situace oběti, ochrany zájmů společnosti a obyvatel. Uváděná data nejsou vždy reálná, ve skutečnosti některé trestné činy zůstávají neodhaleny, a tedy i neobjasněny (tzv. latentní kriminalita). Odborné publikace uvádějí, že u žen je latentní kriminalita značně vyšší než u mužů. Mezinárodní srovnávání dat kriminální statistiky a mezinárodní spolupráce jsou velmi potřebné. Zároveň je však nutné vidět i jejich problematičnost, v každé zemi je totiž právní úprava jiná, spočívá na různých systémech a principech trestního práva a trestní politiky. Základy trestní odpovědnosti jsou různé a také trestné činy nejsou totožné, takže jednoznačné srovnání není možné. Je však velmi instruktivní.⁵⁾

²⁾ Srov. k tomu výstižně Zapletal J., Stav, struktura a dynamika kriminality v učebnici Základy kriminologie. O. Novotný, J. Zapletal a kol., Praha 1993, s. 13 a násl.

³⁾ Viz dílo cit v pozn. 1 (Základy kriminologie).

⁴⁾ Srov. i Osmančík O., K některým současným problémům kriminality. Praha, Věhrd 1991.

⁵⁾ Srov. k tomu Souhrn opatření k prevenci kriminality (Přehled doporučení R/87/19 přijatých Výborem ministrů Rady Evropy a určených členskými zeměmi, Praha, IKSP 1991.

Trend kriminality je ovlivňován vývojem společenských vztahů. Moderním průmyslem a urbanizací se zvyšuje anonymita lidských vztahů, stoupá individualismus a bezohlednost. Vzdálenost pracoviště od místa bydliště neposkytuje čas pro řádné udržování rodiny, pro sociální působení, množí se majetkové delikty, agresivita, motorizace, prohlubuje se odklad od morálních a náboženských zábran. Vlivem působení tržních vztahů, konzumního způsobu života, krize, nezaměstnanosti, dochází ke ztrátě orientace, bezcílnosti a neperspektivnosti života. Vlivem medií ztrácí výchovné působení rodiny a bývalá sociální pospolitost na účinnosti. Ve všech průmyslově vyspělých zemích se objevuje trend vedoucí k narůstání kriminality. Výjimkou je pouze Japonsko, kde přes vysokou industrializaci stále intenzivně působí sociální kontrola, takže kriminalita je tam poměrně nízká.

Dosud nedoceněn je v současné době i vliv mezinárodní migrace, mluví se dokonce o novém stěhování národů, které má vliv na kriminalitu.

Kromě kvantitativního nárůstu kriminality se mění i charakter, formy a nebezpečnost trestné činnosti, objevuje se mezinárodní spolupráce zločinců, která má především formu organizovaného zločinu. Různé organizace a struktury s rozsáhlým majetkem a vysokou mocí se etabloují na určitých místech, propojují se navzájem a navazují pevnou síť, takže mají dobrý přehled o pružnosti reakcí státních orgánů a o kontrolních mechanismech států, zejména v oblasti devizové, ekonomické, policejní atp.⁶⁾

Jeich činnost se vyznačuje pečlivou přípravou, tyto organizace disponují značnými finančními možnostmi a při internacionálním propojení mají často nesrovnatelné možnosti s možnostmi orgánů trestního stíhání. Typickou formou organizovaného zločinu jsou rozsáhlé krádeže aut, uměleckých památek, prostituce, obchod s drogami, jadernými materiály, cennými věcmi jako jsou transplantáty atp. Aktivní účast žen v těchto skupinách i teroristických bandách je neuvěřitelná.

II. Hodnocení kriminality v průběhu historického vývoje procházelo různými změnami. Nejstarší byla ekonomická teorie, kdy kriminalita byla vysvětlována demografickými a ekonomickými faktory, jako zbídačováním, sociální nerovností, nízkým vzděláním, dezorganizací rodin, alkoholismem, nemocemi a různými individuálními zátěžemi. Tyto faktory však snižovaly individuální vinu, předurčovaly vlastně osud, všechny sociální politické a duševní pochody vysvětlovaly jako produkt materiálního života. Sem v podstatě spadá i marxistické pojetí dominance materiální základny nad subjektivním prvkem.

Protikladem je psychologická teorie,⁷⁾ která vychází ze sociologického pojetí kriminality. Hodnotí především vliv výchovných a oševetových vlivů, genetické zátěže, využívá poznatků psychiatrie a psychologie. Sociologická teorie zdůrazňuje mezilidské vztahy, orientaci na platné právní a morální normy, morální rozvoj a podporu společnosti. Staví na principech vlastní analýzy individua, jeho zájmech a reakcích v malých skupinách (rodinách, obci). Nevěnuje však pozornost historickým a společenským aspektům, vytvořený obraz „kriminální osobnosti“ je naprosto falešný.

⁶⁾ Kaiser G., Kerner J. J., Sack F.: Kleines kriminologisches Wörterbuch, Müller C. F. Hedelberg, 1993, s. 243.

⁷⁾ Sutherland E. H.: Principles in Criminology, Chicago, 1944.

Kriminalita je vysvětlována jako porucha osobnosti v psychickém vývoji, zdůrazňují se traumatické stavy nebo defekty sociálního prostředí, frustrace, převládnutí asociálních vlivů ve smyslu norem deviantní subkultury.

Sociobiologická teorie vysvětluje kriminální chování faktory, za nichž osoba jedná, a dále ze situace, v níž se nachází. Biologická hodnocení vychází z genetických faktorů, vzniklých během těhotenství, narození, dětských nemocí, špatného zacházení – týrání dětí, které ovlivňuje rozvoj nervového systému; sociologické aspekty pak přidávají hodnocení defektů v důsledku dědičnosti, negativního působení rodiny, špatného sociálního prostředí – což vše vede k poruše osobnosti a vzniku kriminality.

Sociologické hodnocení, které vychází z poznání, že kriminalitu lze řešit pouze pomocí interdisciplinární vědecké spolupráce, bylo rozvinuto zejména v USA.⁸⁾

Podrobněji tyto teorie zpracoval Neumann, který se jimi zabývá z hlediska jejich významu pro boj s kriminalitou.⁹⁾

Neumann uvádí, že kriminologické teorie – vedle své nezastupitelné funkce stimuluje výzkumu v této oblasti – by měly orientovat všechny příslušné orgány a instituce, podílející se na omezování zločinnosti, na její skutečné kořeny, tj. na etiologii kriminálního jednání. Konstatuje však, že situace je stále neuspokojivá, protože dosud neexistuje zcela solidní teorie etiologie kriminality.

To ovšem platí plně i pro teorie, týkající se kriminality žen.

III. Analyzujeme-li vývoj kriminality a příčiny jejího růstu na území ČR (resp. ČSSR a ČSFR) po roce 1989, je třeba si připomenout nejprve ve stručnosti základní vývojové trendy na tomto poli (a konkrétně i vývoj trestněprávní úpravy) do roku 1989, tedy do okamžiku, se kterým bývá spojována změna společensko-ekonomických podmínek u nás – do 17. listopadu. Je třeba si nejprve uvědomit, že hodláme-li pracovat s údaji o zločinnosti, které se týkají různých časových období, a z nich usuzovat na stav a strukturu kriminality v příslušném intervalu, je třeba vycházet z následujících předpokladů:

- a) že srovnávaná data mají v podstatě totožný osobní předpoklad, čili že se nezměnil počet způsobilých subjektů trestných činů,
- b) že nenastala změna trestního práva, způsobila sama o sobě způsobit pohyb statistických dat,
- c) že se v podstatě nezměnil poměr zjištěné kriminality ke kriminalitě skutečné.

V průběhu posledních čtyřiceti let došlo u nás i opakovaně k podstatným změnám v každém z výše uvedených předpokladů.

Základní křivku kriminality v těchto letech je možno charakterizovat takto: vysoký výskyt kriminality v padesátých letech s postupně klesající tendencí, nejhlubší po-

⁸⁾ Cule: *Criminological Theory, Context and Consequences*, Newbury Park 1989.

Zkoumá inverzní vztahy mezi vznikem kriminality a socioekonomickou strukturou společnosti, protiklady mezi normativními a kulturními požadavky společnosti a reálného přístupu k nim, rozlišuje „kriminální“, „patologické“, „úchylné“, „normální“ a jiné chování. Jedna tendence ústí v psychologické hodnocení „behaviour psychology“, protikladem je utilitární koncepce v generální prevenci, vedoucí ke kontrolním mechanismům společnosti a uznání jejich užitečnosti, aktivní účasti jednotlivců v různých institucích a společenských seskupeních.

⁹⁾ Neumann J., *Některé základní kriminologické školy a směry*, In *Základy kriminologie*, dílo cit. v pozn. 2, s. 26 a násl.

kles v roce 1960, od šedesátých let zvolna stoupající tendence, v osmdesátých letech určitá stabilizace, v posledních čtyřech letech prudký nárůst.

Pozorování fenoménu kriminality je závislé na mnoha okolnostech. Je znesnadňováno již existencí nejednotné statistiky, a to policejní, soudní a prokurátorské (resp. státního zastupitelství) a statistiky vězeňské služby, jež každá vychází z jiných údajů a sleduje jiné skutečnosti: statistika policejní např. vychází ze zjištěných skutků, operuje jednak s počty trestných činů, jednak pachatelů; statistika soudní vychází ze stíhaných skutků rozlišující osoby obžalované a odsouzené; statistika vězeňská vychází z počtu osob vykonávajících trest odnětí svobody apod. Dochází tak k redukci statistických údajů o kriminalitě v průběhu trestního řízení. K tomu přistupuje problematika kriminality latentní (skryté), tj. té, o které se orgány činné v trestním řízení z jakéhokoliv důvodu vůbec nedozvědí.

Jak již bylo řečeno, zaznamenaly statistiky strmý nárůst kriminality v polistopadovém období u nás, přičemž v soudních statistikách se tento trend projevil až s určitým zpožděním. Ve srovnání s rokem 1989, kdy bylo v ČSFR policií registrováno celkem 167 166 trestných činů, se zvýšil jejich počet v roce 1990 o 72 % na 286 724 trestných činů, v roce 1991 opět o dalších 29 % na 371 155 trestných činů, v roce 1992 o 21 % oproti roku 1991 na 450 265, a v roce 1993 byl meziroční nárůst 15 % a počet zjištěných skutků dosáhl přibližně hodnoty 520 000. V souhrnu jde za uvedené období o nárůst asi 234 %. Vývoj koeficientu osob stíhaných pro trestný čin v ČR (na 10 000 trestně odpovědných) byl následující: rok 1982 – 122; 1983 – 124; 1984 – 123; 1985 – 126; 1986 – 125; 1987 – 122; 1988 – 124; 1989 – 117; 1991 – 224; 1992 – 358. Indexy tedy do roku 1992 zaznamenaly trojnásobné zvýšení.

V měřítku bývalé ČSFR vzrostl rozsah kriminality měřený počtem stíhaných skutků ze 135 193 v roce 1989 na 221 438 v roce 1990, v roce 1991 činil již 334 121 a v roce 1992 389 975, což představuje zvýšení téměř na trojnásobek.

Tento vstup je zároveň – paradoxně – doprovázen poklesem indexů odsouzených osob proti předchozímu období (1990 – 24, 1991 – 42, 1992 – 44).

Vzestup kriminality, který kulminoval v říjnu 1990, mírně poklesl koncem roku 1990 a v dalším období opět pokračoval. Nárůst počtu policií evidovaných trestných činů v roce 1990 oproti roku předchozímu, který byl v celé ČSFR 70 %, byl i územně diferencován: v ČR o 78 % a ve SR o 48 %. Situace byla tedy mnohem povážlivější v České republice než ve Slovenské republice, přičemž za centrum zločinu můžeme považovat Prahu, ale enormní nárůst zaznamenaly i oblasti severních Čech, severní Moravy a západních Čech, středočeský region a na Slovensku Bratislava.

Nárůst kriminality záleží v prvé řadě v enormním vzrůstu majetkové kriminality, hlavně krádeží a krádeží vloupáním. Zvláště nebezpečný trend představují loupeže, u kterých činí nárůst v roce 1990 oproti předchozímu roku v ČSFR 305 % (ČR 389 %, SR 176 %). V Praze bylo v roce 1990 spácháno 1219 loupeží, což činí vzestup o 538 %. U loupeží se zvyšuje nejen jejich početnost, ale i jejich krutost a brutalita, zhusta v neproměru k majetkovému prospěchu sledovanému pachatelem nebo pachateli. Případy znásilnění vzrostly v ČSFR v roce 1990 o 56 %, v ČR o 63 %, v SR o 24 %, v Praze o 97 %. Křivka vraždy v ČSFR v 1. pololetí roku 1990 prudce vzrůstá (o téměř 70 %), ve druhé polovině roku dochází k mírnému poklesu. Atypická je Praha, kde počet vražd ve 2. pol. roku 1990 oproti 1. pol. téhož roku dále vzrostl o 121 %.

Současně se u oznámené zjevné kriminality enormně zvýšil podíl neobjasněné kriminality. Počínaje červencem roku 1990 převýšil u oznámených trestných činů podíl pachatelů, kteří zůstali neznámí, velmi výrazně podíl těch pachatelů, které se orgánům činným v trestním řízení podařilo zjistit. V roce 1990 klesla celková míra objasněnosti registrované kriminality na 43 %, tj. 123 525 objasněných trestných činů, na 37 % v roce 1991, tj. 137 978 trestných činů, na 31 % v roce 1992 a na 31,7 % v roce 1993. Pokud porovnáme tyto údaje s průměrnou kriminalitou sedmdesátých let (např. v roce 1976 bylo policií registrováno 153 751 trestných činů, z toho bylo objasněno 135 416 trestných činů, tj. 88 %), a let osmdesátých (v roce 1986 registrováno 171 040, objasněno 144 977, tj. 85 %, v roce 1989 ještě 78 % míra objasněnosti v ČR), zjistíme, že nárůst kriminality – doprovázený současně poklesem objasněnosti – na počátku 90. let v ČSFR je velmi razantní. Nejnižší objasněnost mají majetkové trestné činy – v r. 1991 v ČSFR 26 %, v ČR 23 %, v SR 36 %. Nejvyšší objasněnost mají naopak mravnostní delikty – v roce 1991 v ČSFR 86 %, v ČR 84 %, v SR 94 %.

Z celkové registrované kriminality v ČSFR tvoří tzv. obecná kriminalita, která zahrnuje majetkové, násilné a mravnostní delikty, po uplynulých čtyři roky asi 90 %. Zbytek tvoří hospodářská kriminalita (3,3 %) a ostatní (jiná) kriminalita. V rámci obecné kriminality jsou nejvíce zastoupeny majetkové delikty (asi 80 – 88 %), dále násilné trestné činy (asi 6 – 8 %) a zbytek tvoří mravnostní delikty. Jak již výše řečeno, projevil se vzestup registrované kriminality zejména v oblasti majetkové trestné činnosti. V ČSFR došlo k nárůstu o 40 procent (a to pouze mezi roky 1990 – 1991).

Násilná kriminalita se po původním skoku zvýšila v roce 1991 již jen mírně – o 4 %, z 26 336 trestných činů v roce 1990 na 27 506 v roce následujícím. Mravnostní kriminalita v roce 1991 dokonce poklesla, a to v ČSFR o 28 %. Mírný vzestup byl znamenán u hospodářské kriminality (v ČSFR nárůst v r. 1991 oproti 1990 o 9 %).

Lze tedy konstatovat, že nárůst trestné činnosti registrované v ČSFR souvisí přímo – i když ne výlučně – se zvýšením majetkové trestné činnosti, u níž ale zůstávají tři čtvrtiny případů neobjasněny.

Samostatnou kapitolu by si zasloužily nové formy kriminality, které se u nás do listopadu 1989 nevyskytovaly buď vůbec, nebo jen zcela okrajově. Podrobnější popis této problematiky zde však z důvodu rozsahu tohoto referátu nelze podat. Lze se omezit jen na konstatování, že ve spojitosti s otevřením se naší společnosti vůči vnějším vlivům, s možností volného pohybu osob do zahraničí i naopak, se snad nemohly nevyskytnout i u nás nejrůznější formy organizované kriminality, počínaje kriminalitou drogovou, nelegálním obchodem se zbraněmi, výbušninami a jinými nebezpečnými materiály, počítačovou kriminalitou, přes „praní špinavých peněz“, padělání mincí, bankovek, šeků a dokumentů, nelegální obchod se starožitnostmi a uměleckými předměty, a konče kriminalitou spatou s provozováním prostituce, nelegálním převáděním cizinců přes hranice a obchod se ženami. Rozsah organizované kriminality je u nás dodnes pouze odhadován, ale její časté projevy svědčí o hojném výskytu. Latence je zde vysoká, neboť by se dalo říci, že „poznaná organizovaná kriminalita je toliko špatně organizovanou kriminalitou“.

Pokud jde o zastoupení pachatelů v objasněných trestných činech podle jejich kriminální minulosti, etnicity, věku a pohlaví, lze uvést toto:

Snižuje se podíl recidivistů a vzrůstá podíl prvopachatelů, tj. těch, kteří dosud nemají záznam v trestním rejstříku. Zatímco v předlistopadovém období se recidivisté podíleli na souhrnu kriminality okolo 80 %, bylo to v roce 1990 asi 53 %, v roce 1991 asi 50 % a v roce 1992 v rámci ČSFR již jen 34 % (ČR 36 %). Prvopachatelů bylo v souhrnu objasněné trestné činnosti v r. 1992 v ČR 54 %, 10 % bylo těch, kdo již sice mají záznam v rejstříku trestů, ale nejsou recidivisty.

Výrazné je zastoupení romských pachatelů, kteří se na počtu objasněných trestných činů podíleli v roce 1991 v ČSFR 19 % (1992 16%), v ČR 15 %, v SR 27 %. Na Slovensku bylo zastoupení Romů v závislosti na druhu spáchané trestné činnosti o 10 až 20 % vyšší než v českých zemích. Velmi zřetelný je tento rozdíl u mravnostní kriminality, kde je také vůbec nejvyšší podíl cikánských pachatelů: v roce 1991 se v SR podíleli na 45 % objasněných mravnostních trestných činech, v ČR pouze 17 %. Mezi recidivisty se Romové vyskytují ve 47 %, na trestném činu loupeže se podílejí 46 %, přičemž páchají-li jej v Praze, pak tu 75 % z nich nemá trvalý pobyt. Cizinci se u nás podílejí na kriminalitě asi 2 %; zde je třeba rozlišovat kriminalitu cizích státních příslušníků v rámci mezinárodního organizovaného zločinu a kriminalitu ekonomických či válečných běženců (Rumuni, uprchlíci z bývalé Jugoslaviie).

Pokud jde o rozvrstvení pachatelů do jednotlivých věkových skupin, to je podle policejních údajů z roku 1992 následující:

- 6 – 15 let – 7 % podíl na kriminalitě (prokurátorské statistiky nezahrnují osoby mladší 15 let)
- 15 – 18 let – 12 % (v r. 1991 – 16 %, což je nárůst oproti 1990 o 3 %)
- 18 – 20 let – 11 % – věk mladých dospělých
- 20 – 24 let – 16 % – věk mladých dospělých
- 24 – 30 let – 17 %
- 30 – 40 let – 21 %
- 40 – 60 let – 15 %
- nad 60 let – 1 %.

Mladiství páchají nejčastěji majetkové trestné činy (22 %). Mezi ČR a SR neexistovaly mezi kriminalitou mladistvých podstatné rozdíly vyjma mravnostní trestné činnosti, kde mladiství v SR spáchali v r. 1991 21 % všech mravnostních deliktů, zatímco v ČR pouze 16 %. Tento vyšší podíl na Slovensku může souviset se zvýšenou trestnou činností Romů, kde se pachatelé mravnostních deliktů rekrutují zejména z nejmladších věkových kategorií romské populace.

Růst kriminality mladistvých doprovází i růst dětské kriminality. Zatímco v roce 1990 bylo v ČSFR registrováno 5 840 deliktů spáchaných dětmi ve věku od 6 do 14 let, v roce 1991 to bylo již 7 572 deliktů, tj. zvýšení o 40 %.

Ženy se podílejí na souhrnu všech stíhaných a vyšetřovaných pachatelů jen 8 %, jejich podíl na počtu odsouzených poklesl ze 14 % v roce 1988 na 9 % v letech 1990 a 1991. Na násilné kriminalitě se ženy podílejí jen 6 %, tzn. koeficient na 10 000 trestně odpovědných žen 0,2 (koef. na 10 tis. trestně odpovědných mužů 36).

IV. V dřívější době byla zkoumána kriminalita žen jak biologicky, tak sociologicky, existovala tzv. teorie slabších, utiskovaných a ponížených. Kriminalita žen byla chápána jako souhrn trestných činů spáchaných osobami ženského pohlaví, včetně mladistvých a dětí. Kriminalita této sociální skupiny byla zajímavá, neboť ve statistikách byla vždy nižší než u mužů. Tento jev se vysvětloval jako příklad kriminálně biologické či kriminálně antropologické teorie. Argumentace, že žena je tělesně slabší („kriminalita slabých“) a psychicky pasivnější než muži, vedla k hodnocení, které vedlo k emancipačním snahám v překonání kriminality. Kriminalita byla vysvětlována specifickými ženskými vlastnostmi, psychicky zvláštními stavy v důsledku menstruace, těhotenství, přechodu, jakož i zvláštními „pohlavními procesy“. Sociologičtí teoretici uváděli nezbytnost „kulturní rekonstrukce společnosti“, zdůrazňovali povinnost společnosti chránit ženu-matku, a přispívat tak k snižování kriminality, naopak u mužů prosazovali aplikaci trestněprávních norem. Srovnání mužů a žen s odvoláním na emancipaci je jednostranné.¹⁰⁾ Teorie se opírají o statistiky, které však nejsou zcela objektivní a srovnatelné (srov. již výše zmíněnou rozdílnost trestního práva v jednotlivých zemích, jakož i latentnost, která je někdy považována pro kriminalitu žen za specifickou). Je nutno připomenout, že některé činy leží v oblasti „odchylného jednání“, která spadá spíše do oblasti sociální kontroly než pod trestní sankce. Problém kriminality žen je podle některých autorů vlastně umělý.¹¹⁾ Problém kriminality lze podle nich řešit pouze komplexně, spolu s kriminalitou mužů.

Kriminalitu žen v již citované učebnici kriminologie zkoumá J. Válková,¹²⁾ uvádí jednotlivé teorie, které řadí do několika skupin (1. biologicky zaměřené teorie, 2. psychologicky a psychoanalyticky zaměřené teorie, 3. sociologické a vícefaktorové teorie, tam řadí i feministickou teorii.

Podíl žen na kriminalitě ve všech společnostech tvoří daleko méně než 50 %, k čemuž by vedlo to, že žen je zhruba 1/2 obyvatel, při čemž jsou značné rozdíly v jednotlivých státech. Tak kupř. v Nizozemsku tvoří 8 %, Japonsku a SRN 19 % ze všech odsouzených, v rozvojových zemích je podíl žen daleko nižší – v Nigerii 3 %, ve Venezuele 3 % atp. Ve větších městech je podíl žen na kriminalitě vyšší než v menších místech a na venkově. V dobách válek kriminalita obecně stoupá.

Tyto rozdíly nelze vysvětlit biologickými teoriemi, záleží zřejmě na společenském postavení žen a jejich možnostech. Na rozdíl od emancipační teorie se obvykle uvádějí statistické údaje. V historickém srovnání činil podíl žen v r. 1805 1/3, totéž platilo r. 1832 v Dánsku, v Německu cca 20 %, r. 1980 však činil jen 15,2 %. Lze podotknout, že kupř. dříve nebyla sledována kriminalita v dopravě, což nyní tvoří téměř 1/2 v obecné kriminalitě.

I když tedy nelze absolutně porovnávat statistické údaje v důsledku změn trestněprávního postihu, nevykazuje se v ČR žádný dramatický vzestup v podílu žen na kriminalitě. U nás činí podíl žen maximálně cca 9 %. (Pro ilustraci uvádíme v příloze vývoj stavů odsouzených k výkonu trestu odnětí svobody v letech 1987 – 1994 podle údajů Ročenky Vězeňské služby za r. 1994.)

¹⁰⁾ Adler F.: The Incidence of Female Criminality in the Contemporary World, New York, 1984.

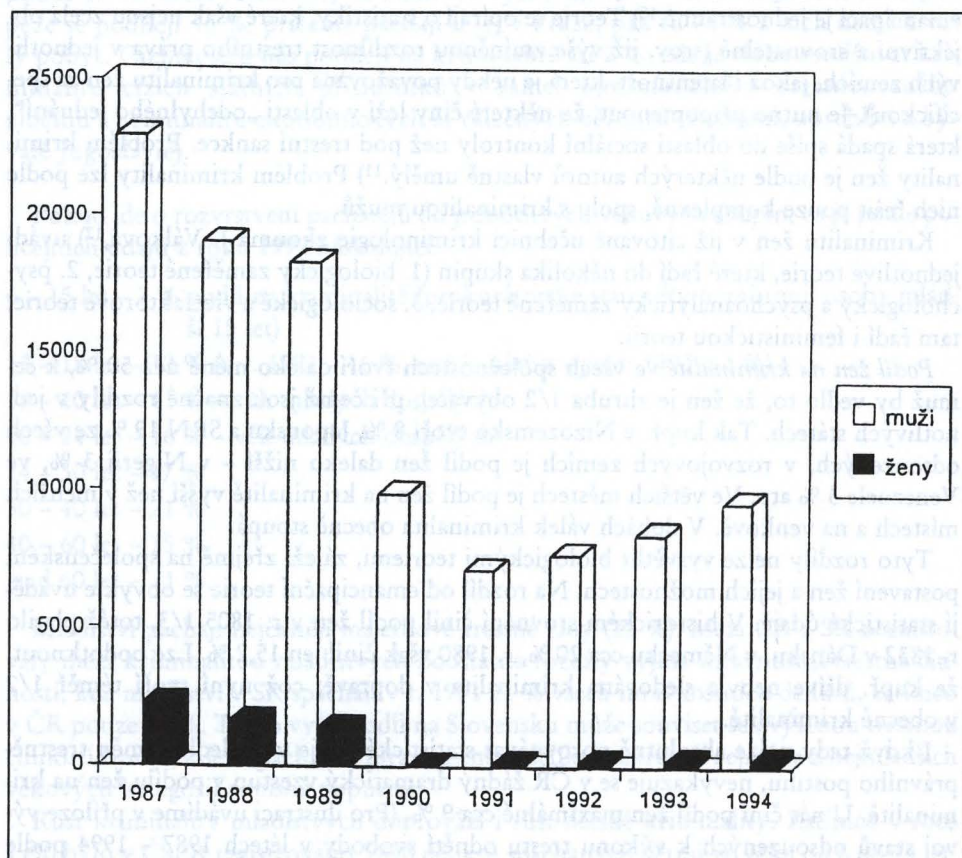
¹¹⁾ Heidensohn F.: Women and Crime in Europe, London, New York, 1991.

¹²⁾ Kriminalita žen, d. cit. v pozn. 2, str. 75 a násl.

Vývoj stavů odsouzených v letech 1987 – 1994

Stav k 31. 12.

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
muži	22925	19095	18352	9941	7147	7734	8483	9619
ženy	2318	1696	1476	118	210	268	274	309
celkem	25243	20791	19828	10059	7357	8002	8757	9925

V. Podíl žen na kriminalitě je relativní. V odborných publikacích se uvádí, že teorie slabších je mylná, není zásadní srovnávací údaj, kupř. v Jižní Americe tvoří ženy 1/4 pachatelů násilných trestných činů. V SRN tvoří charakteristický rys v četnosti majetkových trestných činů, uvádí se, že v r. 1989 podíl žen tvořil 38 % a kupodivu v dopravních deliktech 25 %. Jednoduché krádeže v obchodních domech by mohly být rovněž považovány za charakteristické, v r. 1990 dle policejních statistik tvořily ženy 40 % ze všech vyšetřovaných případů.¹³⁾ Nelze zanedbat i vliv trestní politiky, soustředěnost a intenzitu trestního stíhání, a dále značnou latentnost kriminality žen.

U nás se trend vývoje trestné činnosti příliš nemění. Nadále dominují majetkové trestné činy, především bytové krádeže vloupáním, krádeže automobilů, vloupání do chat, krádeže v obchodech. Zvyšuje se počet osob stíhaných pro tr. činy proti lidské důstojnosti, životu, zdraví a svobodě. Zvyšuje se podíl mladistvých a mladých lidí do 24 let na celkové kriminalitě. Pro trestnou činnost mladistvých je charakteristické páčání ve skupinách. Rovněž rozsah následků na zdraví v důsledku stoupající agresivity a brutality pachatelů je charakteristický, pokračuje vzestup počtu vražd a jejich pokusů. Roste i hospodářská kriminalita a její závažnost s přihlédnutím k rozsahu následků, objevují se nové formy. Organizovaná trestná činnost se promítá v různých oblastech. Týká se to nových forem podnikatelských podvodů v souvislosti s fingovanými vývozy zboží, zfalšovanými peněžními doklady, kombinace podnikatelské kriminality s násilnou, případů organizovaného vloupání do bytů a rychlým prodejem odcizených věcí, obchodu s prodejem odcizených automobilů, organizovaných pouličních krádeží, krádeží starožitností a věcí, jež lze výhodně a rychle zpeněžit, vzrůstá korupce, mezi nové formy lze zařadit tzv. počítačovou trestnou činnost ve vnitřní sféře bankovníctví.¹⁴⁾ I v této oblasti trestné činnosti se ženy podílejí. Tak kupř. odsouzených žen (uvádíme tento statistický údaj proto, že počet odsouzených je nejvalidnější) dle § 124 o porušení předpisů o oběhu zboží s cizinou činil podíl odsouzených žen z celkového počtu v r. 1991 7,9 %, v r. 1993 11,5 %, dle § 146 a 147 tr. zák. činí podíl odsouzených žen v r. 1991 2,7 %, avšak v r. 1993 již 5,3.

Celkem podle statistiky kriminality

činil počet všech obžalovaných ¹⁵⁾	v r. 1991	v r. 1994
	44.114	57.917
z toho žen	4.112	4.650
to je podíl	9,3 %	8,8 %
počet odsouzených	27.837	35.148
z toho žen	2.529	3.083
to je podíl	8,8 %	8,8 %

Struktura kriminality a podíl žen na trestné činnosti je u nás podobný jako jinde ve světě. Pro ilustraci uvádíme několik statistických dat, při čemž první číslo je celkový

¹³⁾ Stein-Hilbers, M.: Wenn Frauen aus der Rolle fallen, Alltglich Leiden und abweichendes Verhalten von Frauen, Weinheim 1980.

¹⁴⁾ Zpráva o činnosti státního zastupitelství za r. 1994, If Spr 27/95, s. 28.

¹⁵⁾ Statistická ročenka kriminality 1992, Generální prokuratura.
Statistická ročenka kriminality 1994, Ministerstvo spravedlnosti.

počet odsouzených r 1991, druhé za r. 1993, podíl žen je uveden rovněž z tohoto období.

<i>Trestný čin</i>	<i>celkem</i>	<i>z toho žen</i>	<i>podíl</i>
tr. činy hospodářské	196	14	7,1 %
dle II. hlavy tr. zák.	260	32	12,3 %
útok na veřejného činitele	1182	102	8,7 %
dle § 155 až 156	1183	121	10,0 %
výtržnictví	1343	86	6,4 %
dle § 202 tr. z.	1330	84	6,3 %
zanedbání povinné výživy	1798	233	13,0 %
dle § 213 tr. z.	1986	210	10,6 %
vražda	64	2	3,1 %
dle § 219 tr. z.	103	4	3,3 %
tr. činy proti životu	17	6	35,3 %
a zdraví – VII. hlava	35	5	14,3 %
loupež	886	60	6,3 %
dle § 234 tr. z.	878	63	7,5 %
krádeže	1009	912	90,3 %
dle § 247 tr. z.	13786	1239	90,2 %
zpronevěra	520	825	35,8 %
dle § 248 tr. z.	186	209	25,3 %
podvod	599	121	20,2 %
dle § 250 tr. z.	1335	232	17,5 %
ostatní majetkové	756	102	13,5 %
delikty – IX. hlava tr. z.	1447	161	11,1 %
tr. činy v dopravě	3142	203	6,4 %
	2594	134	5,2 %

Z uvedeného přehledu vyplývá, že aktivní podíl žen je i u tr. činu zanedbání povinné výživy, což v tradičním chápání role ženy a matky je neočekávané. Podíl odsouzených zlodějek je u nás daleko vyšší než činí světový průměr. U tr. činu dle § 187 až 188 tr. z., postihující nedovolenou výrobu a držení omamných a psychotropních látek a jedů, činí podíl žen v r. 1991 7,2 %, v r. 1993 8,2 %. Trend této činnosti značně vzrostl. Vezmeme-li v úvahu, že odsouzení je poslední prostředek postihu boje proti drogám, jsou tato čísla varující.

V této souvislosti je třeba říci, že kriminalita se stala závažným společenským problémem.

VI. Zvýšení bezpečnosti a snížení kriminality bývá často programem politických stran, neboť současná situace je velmi neuspokojivá. Kriminalita je velmi složitý společenský problém, a tradiční prostředky a metody nepostačují k jejímu podstatnému omezení. Proto dochází k reformám a rekodifikacím trestního práva a nejrůznější vědní obory rozšiřují okruhy svého působení o vliv na řešení otázek souvisejících s kriminalitou. Společnost vyvíjí nejrůznější aktivity pro ochranu týra-

ných dětí, obětí trestných činů, zvýšení bezpečnosti a omezení kriminality. Chybí objektivní a komplexní informovanost veřejnosti. Odborná literatura v dostupném měřítku chybí. Trestněprávní problematika zpracovaná ve formě přístupné veřejnosti na trhu vůbec není. Záslužně rozbírá kriminalitu žen v dnešní měnící se společnosti Jana Válková v již citované práci.¹⁶⁾ Uvádí, že přes nízký rozsah ženské kriminality ve většině vyspělých společností kriminální aktivita žen stoupá. Ženy jsou dnes mnohem nezávislejší, neplní pouze tradiční funkce. Jsou vzdělanější, avšak část žen zneužívá těchto odborných znalostí k páčání trestné činnosti. J. Válková uvádí: „Mění se rovněž vzorce chování. Zmenšily se rozdíly mezi kriminalitou páchanou chlapci a dívkami, muži a ženami, protože se zúžily společenské a kulturní rozdíly mezi nimi. Dochází k postupnému nárůstu shodného nebo podobného sociálního chování mezi chlapci a dívkami, s důrazem na přijetí standardů mužů. Postupně se stírají rozdíly mezi oběma pohlavími (zastánci tzv. non-sexuální kriminologie).“

Někteří autoři se zmiňují o vztahu mezi „ženským hnutím“ a zvýšenou kriminální aktivitou žen. Avšak C. Smartová¹⁷⁾ poukazuje na to, že je problematické přičítat změny v chování žen vlivu ženského osvobozenického hnutí. Sociální hnutí samotná jsou výsledkem ekonomických, společenských a politických změn a procesů.

Tyto premisy se projevují v některých současných teoriích kriminality žen.

Podle rovnostářské teorie je nárůst kriminality žen způsoben rostoucí rovnoprávností žen. Ve své nejjednodušší podobě tato teorie vede k predikci, že jedním z důsledků emancipace žen je nárůst ženské kriminality.

Jiná forma rovnostářské teorie klade důraz na postavení žen. Hypotéza statusu žen predikuje, že se vzrůstajícím postavením žen poroste i jejich trestná činnost (Hacker, Bertrand).

Teorie „příležitostí“ (Simon) je založena na tvrzení, že s rostoucí zaměstnaností žen poroste i příležitost, aby ženy páčaly určité druhy deliktů. V zemích, kde ženy pronikly do obchodního světa, existuje velká pravděpodobnost, že se budou zvýšeně podílet na tzv. kriminalitě bílých límečků (např. na podvodech, zpronevěře).

Zastánci ekonomické teorie tvrdí, že kriminalita žen je „rozumnou“ reakcí na jejich ekonomickou deprivaci (Nettler). Podle Alera zrovnoprávněné delikventky se zejména zajímají o vylepšení své finanční situace a pouze sekundárně se zajímají o spáchání násilných deliktů. Motivace kriminality žen je tudíž ekonomickou a ženy s nižším postavením se budou trestné činnosti dopouštět častěji. Ekonomickými důvody je vysvětlována zejména prostituce.

Oproti predikcím ekonomické teorie Simon zjistil, že vysoký výskyt kriminality obecně byl spjat s vyšší úrovní ekonomického rozvoje a technického pokroku. Avšak mezi rozsahem ženské kriminality a úrovní hospodářského rozvoje zjistil malý vztah.

Teorie sociální dezorganizace předvídají vztah mezi rozkladnými sociálními podmínkami (rodinnými, manželskými, ekonomickými, enviromentálními a výchovnými) a kriminalitou (Bloom).

¹⁶⁾ Srov. dílo cit. v pozn. 11).

¹⁷⁾ Smart, C., *Women, Crime and Criminology*. London, Routledge and Kegan Paul 1977, s. 208.

Zmíněné teorie se zaměřují na různé aspekty společenského života a někdy vedou k protikladným predikcím (srovnej teorii „příležitosti“ a „ekonomickou“).

Z podaného přehledu základních teorií, které se vážou k etiologii kriminality žen, lze vyvodit, že dosud nebyla vypracována jednotná teorie, která by jednoznačně vysvětlovala jednak nižší podíl žen na kriminalitě, jednak její specifika. Teoretický pluralismus je navíc umocňován stále častějším výskytem multifaktorových teorií.

Existující biologické rozdíly mezi mužem a ženou bezesporu do určité míry ovlivňují rozsah a zejména strukturu jimi páchané trestné činnosti. Je však nesporné, že důležitější úlohu při objasnění těchto odlišností sehrávají aspekty společenské a v určité míře i psychologické.

Zkoumání příčin kriminality žen si zasluhuje pozornost. Kdyby se podařilo dokázat, že příčinou nižší kriminality žen jsou i určité zvláštní, osobnostní mechanismy, vyvolávající odpor k činnosti, která je pro společnost nebezpečná, včetně mechanismů odporujících kriminogenním stimulům, bylo by to přínosem, jenž by bylo možné zveřejnit. Zhodnocení těchto zvláštností by přispělo k lepšímu poznání a objasnění etiologie trestné činnosti všeobecně.

3. ZVLÁŠTNÍ ZÁKONNÁ USTANOVENÍ TRESTNÍHO ZÁKONA A TRESTNÍHO ŘÁDU TÝKAJÍCÍ SE ŽEN

Trestní právo nedělá zásadně žádný rozdíl mezi ženami a muži. Zákon stanoví pro trestní odpovědnost pachatele pouze podmínku přičetnosti a věku; nemá žádné ustanovení o pohlaví pachatele.

V různých amnestijních rozhodnutích prezidenta republiky však nacházíme zmírňující ustanovení pro ženy event. pro starší ženy, kdy se dosah amnestie vztahuje na různé pachatele také s ohledem na jejich věk, pohlaví resp. těhotenství.

Trestní zákony mnoha států, stejně jako náš, obsahují některé skutkové podstaty trestných činů, které chrání výlučně ženy.

Typickým příkladem takového ustanovení je tr. čin podle § 241 tr. z., znásilnění. Pachatelem tr. činu podle § 241 tr. zákona může být nejen muž, ale i žena. Ustanovení § 241 o znásilnění je totiž formulováno tak, že znásilnění se dopustí ten: 1/ Kdo násilím nebo pohrůzkou bezprostředního násilí donutí ženu k souloži, nebo kdo k takovému činu zneužije její bezbrannosti, bude potrestán odnětím svobody na tři léta až osm let. 2/ Odnětím svobody na pět až dvanáct let bude pachatel potrestán, a) způsobí-li činem uvedeným v odstavci 1 těžkou újmu na zdraví, nebo b) spáchá-li takový čin na ženě mladší než patnáct let. 3/ Odnětím svobody na deset až patnáct let bude pachatel potrestán, způsobí-li činem uvedeným v odstavci 1 smrt.

Objektem tohoto trestného činu je právo ženy na svobodné rozhodování v její pohlavní sféře.

Znásilnění lze spáchat pouze na ženě. Nezáleží na vyspělosti ženy, nezáleží také na její pověsti ani na tom, zda je pohlavně nedotčena, či zda vede nemorální život. Nezáleží také na tom, zda již měla s pachatelem pohlavní styk nebo nikoli. Znásilnit je možno dokonce vlastní manželku. Zde se náš trestní zákon již od 50. let odlišuje od jiných států, protože ve spoustě i moderních států není donucení vlastní manželky k souloži stíháno.

Některé trestné činy mohou v různých státech spáchat pouze ženy. U nás je to ustanovení § 220 tr. z. „Vražda novorozeného dítěte matkou.“ Podle § 220 matka, která v rozrušení způsobeném porodem úmyslně usmrtí své novorozené dítě při porodu nebo hned po něm, bude potrestána odnětím svobody na tři léta až osm let.

Úmyslné usmrcení novorozeného dítěte je mírněji trestné, pokud se ho dopustí matka při porodu nebo hned po něm v rozrušení způsobeném porodem. Obě uvedené podmínky musí být splněny zároveň. Chybí-li některá z nich, je čin vraždou podle § 219 tr. zákona.

Rozrušení způsobené porodem je změněný duševní stav, který má původ ve fyziologických procesech vyvolaných porodem a který oslabuje vůli rodičky a její odolnost vůči různým vnějším i vnitřním podnětům, brzdí plné rozvinutí mateřského pudu. Toto rozrušení musí být způsobeno porodem a nemůže tedy jít o nějaké jiné rozrušení vyvolané jinými příčinami. Přitom zákon nemá na mysli duševní poruchu, která by zakládala stav nepříčetnosti, což by vylučovalo trestní odpovědnost, ať již by tento stav byl vyvolán z jakýchkoliv příčin.

Zdálo by se, že tento trestný čin, který historicky navazuje na ustanovení, která privilegovala nemanželské matky, které se v důsledku své tíživé sociální situace dopustily tohoto trestného činu, je historicky překonané ustanovení, zvláště v souvislosti s poměrně liberální právní úpravou přerušení těhotenství. Ukazuje se ale, že je stále určitý počet žen, které z různých důvodů nepřistoupily k přerušení těhotenství a které v době porodu ve stresové situaci své dítě usmrtí. Není na místě toto privilegované postavení rušit.

Poměrně liberální jsou v ČR ustanovení dovolující přerušení těhotenství. Na tyto předpisy navazuje trestní zákon.

Zákonné ustanovení § 229 tr. z. stanoví beztrestnost těhotné ženy, která sama své těhotenství uměle přeruší nebo o to požádá jiného nebo mu to dovolí. Naproti tomu je dle § 227 tr. zák. trestný ten, kdo jí k přerušení těhotenství pomáhá nebo svede, nebo dle § 228 tr. z. kdo se souhlasem těhotné ženy uměle přeruší její těhotenství jinak než způsobem přípustným dle zákonných předpisů.

Prostituce není podle našeho trestního zákona trestná, trestné je však kuplířství – ovšem bez ohledu na to, zda se jedná o ženskou nebo mužskou prostituci.

Ani trestní řád zásadně nestanoví nějaké zvláštní podmínky pro ženy v trestním řízení, ovšem v rámci ochrany základních lidských práv jsou přece stanoveny určité výjimky. I trestněprocesní předpisy zajišťují zvýšenou ochranu těhotných žen a matek novorozených dětí. Tak § 322 tr. řádu umožňuje, aby výkon trestu odnětí svobody byl odložen na dobu jednoho roku po porodu. Zák. ustanovení § 323 tr. řádu stanoví další odklad výkonu trestu odnětí svobody nepřevyšující 1 rok na dobu delší než 3 měsíců z důležitých důvodů, zejména mohl-li by výkon trestu mít pro odsouzeného nebo pro jeho rodinu mimořádně těžké následky.

Jinak ovšem došlo v trestním řádu od r. 1989 k dalšímu rozšíření ochrany poškozeného, tedy oběti trestného činu. Tato ustanovení úzce souvisí s postavením poškozeného jako oběti trestného činu.

Podle § 43 tr. řádu je poškozeným ten, komu bylo trestným činem ublíženo na zdraví, způsobena majetková, morální nebo jiná škoda (poškozený). Má právo činit návrhy na doplnění dokazování, nahlížet do spisů (§ 65), zúčastnit se hlavního líče-

ní a veřejného zasedání konaného o odvolání a před skončením řízení se k věci vyjádřit.

Poškozený, který má podle zákona proti obviněnému nárok na náhradu škody, jež mu byla trestným činem způsobena, je oprávněn také navrhnout, aby soud v odsuzujícím rozsudku uložil obžalovanému povinnost nahradit tutu škodu. Návrh je třeba učinit nejpozději u hlavního líčení před zahájením dokazování (§ 206 odst. 2). Z návrhu musí být patrné, z jakých důvodů a v jaké výši nárok na náhradu škody uplatňuje.

Některá další ustanovení o poškozeném (např. § 163a) dávají speciální právo ženě, oběti trestného činu, zejména tam, kde je obětí trestného činu znásilněná.

Tato ustanovení uvádí 1/ Trestní stíhání pro trestné činy násilí proti skupině obyvatelů a proti jednotlivci podle § 197a, pomluky podle § 206, neposkytnutí pomoci podle § 207 a 208, poškození cizích práv podle § 209, ublížení na zdraví podle § 221, 223 a 224, ohrožování pohlavní nemocí podle § 226, omezování osobní svobody podle § 238 odst. 2, krádeže podle § 247, zpronevěry podle § 248, neoprávněného užívání cizí věci podle § 249, podvodu podle § 250, podílnictví podle § 251 a 252, lichvy podle § 253, zatajení věci podle § 254, porušování povinnosti při správě cizího majetku podle § 255, poškozování věřitele podle § 256 a poškozování cizí věci podle § 257 trestního zákona, proti tomu, kdo je ve vztahu k poškozenému osobou, vůči níž by měl poškozený jako svědek právo odepřít výpověď (§ 100 odst. 2), a trestní stíhání pro trestní čin znásilnění podle § 241 odst. 1 proti tomu, kdo je nebo v době spáchání činu byl ve vztahu k poškozenému manželem nebo druhem, jakož i pro trestný čin opilství podle § 201a trestního zákona, pokud jinak vykazuje znaky skutkové podstaty některého z těchto trestných činů, lze zahájit a v již zahájeném trestním stíhání pokračovat pouze se souhlasem poškozeného. Je-li poškozených jedním skutkem několik, postačí souhlas být jen jednoho z nich. 2/ Ustanovení odstavce 1 se však neužije, byla-li takovým činem způsobena smrt.

Tato ustanovení zakotvila novela trestního řádu z roku 1990. Nová úprava vychází z toho, že v důsledku spáchání trestného činu a odsouzení za něj jsou často vedle pachatele fakticky postiženy i další osoby uvedené v § 163a odst. 1 tr. řádu, byť jinak než trestně. Dispoziční právo poškozeného se vztahuje na celé trestní řízení až do stadia odvolacího řízení.

Jde opět o ustanovení, které přihlíží ke zvláštní situaci ženy, při znásilnění. Je však třeba říci, že česká úprava definuje pojem poškozeného daleko úžeji než např. úprava slovenská. Novelou z r. 1994 byl na Slovensku rozšířen pojem poškozeného tak, že v § 43 odst. 1 tr. řádu SR se stanoví, že poškozeným je osoba, „ktorej bylo trestným činom ublížené na zdraví, spôsobená majetková, morálna alebo iná škoda, alebo boli porušené či ohrozené jej iné zákonom chránené práva alebo slobody. Poškodený má právo v prípadoch uvedených v tomto zákone se vyjádriť, či súhlasí s trestným stíháním, má právo uplatniť nárok na náhradu škody, robiť návrhy na vykonanie dôkazov alebo na ich doplnenie, nazerať do spisu a oboznámiť sa so spisom, zúčastniť sa hlavného pojednávania a verejného zasadania konaného o odvolaní, vyjádriť sa k vykonaným dôkazom, má právo záverečnej reči a právo podávať opravné prostriedky v rozsahu vymedzenom týmto zákonom“.

Tato široká formulace pamatuje na ohrožení práv, a je tedy výhodná zejména pro ženy tam, kde nedošlo k majetkové škodě nebo ke škodě jiné a zahrnuje i ty případy,

kdy je na ženu vykonáván trestným činem nátlak, který je pouhým ohrožením. Jinak ale není ochráně žena v trestním právu a trestním řízením věnována dostačující pozornost, protože většina ustanovení je značně obecná, a to i tehdy, jestliže se o ženě zmiňují. Např. zákon č. 293/1993 Sb., o výkonu vazby v § 7, § 18 odst. 2, § 22 odst. 8 atd.

Podobně zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody (ve znění pozdějších předpisů) v § 6 odst. 2, § 20 odst. 5.

Pokud jde o otázky výchovy, resocializace atd. nejsou v zákonech žádná zvláštní ustanovení, která by se týkala žen a problematiky jejich výchovy.

Pokud vůbec k nějakým specifickým předpisům dochází, jde o normy nižší právní síly. Přesto zde můžeme pozorovat významná zlepšení, sloužící k resocializaci pachatelů trestných činů a ostatních sociálně nepřizpůsobivých osob. Prohlubuje se mezinárodní spolupráce, vyměňují se zkušenosti tak, aby se nacházely účinné formy začlenění těchto osob do řádného života. Současně je třeba zkoumat rozmístění věznic, jejich modernizaci, vybavení, vhodnou kapacitu, zainteresovanost samotných odsouzených atp. V Německu se rozšiřují otevřené způsoby výkonu trestů, stejně tak Dánsku a Nizozemsku, kde se věznice přetvářejí v sociálně terapeutické ústavy. V těchto i jiných zemích jsou rozvíjeny společné aktivity v boji s recidivou kriminality. Vycházejí ze sociologické a psychologické analýzy výkonu déletrvajících trestů odnětí svobody, kdy dochází ke ztrátě společenských komunikací, rodinného zázemí, k frustraci a rozkladu osobnosti odsouzených, ke ztrátě morálních hodnot a sociálních jistot. Ve věznicích vznikají nové vztahy, tzv. Prison Community, kde dominují silní jedinci, často zkušené recidivisty, tyto vztahy přetrvávají i po propuštění na svobodu a často nahrazují rodinné a přátelské zázemí. To samozřejmě podřívá účinnost výkonu trestu.

U odsouzených žen je ztráta zázemí nepoměrně větší a citlivější než u mužů.

Od r. 1993 se naše Vězeňská služba řídí zákonem č. 555/1992 Sb., který sladil naše předcházející předpisy s Evropskými vězeňskými pravidly a zajistil předpoklad k organizačním změnám v řízení a zcivilnění Vězeňské služby. Tento zákon se vztahuje i na působnost Vězeňské služby pro zajišťování pořádku a bezpečnosti v soudních budovách a na jiných místech.

Legislativní základ pro efektivní postupy při modernizaci vězeňství vytvořil zákon č. 293/1993 Sb. o výkonu vazby a zákon č. 294/1993 Sb., kterým se změnil a doplnil zákon č. 591/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody ve znění pozdějších předpisů, vyhláška Ministerstva spravedlnosti, kterou se vydává řád výkonu vazby č. 109/1994 Sb., a vyhláška č. 110/1994 Sb., kterou se vydává řád výkonu trestu odnětí svobody.

Zásadní změnou v dosavadním pojetí nápravně výchovné činnosti bylo rozšíření práv odsouzených, zrušení stávajících nápravně výchovných skupin a zřízení nových typů věznic. Byly vypracovány nové profilace věznic podle stupně bezpečnostních opatření a uplatňovaného režimu. Nová zákonná úprava umožnila dotváření moderních diferencovaných programů zacházení s vězni a zdokonalení klasifikace odsouzených pro účely jejich vhodného rozmístění ve věznicích. Rovněž byly vytvořeny nové podmínky pro výkon výjimečných trestů odnětí svobody na doživotí, příp. na 15 až 25 let.

Klíčovým problémem zůstává zabezpečení dostatečné kapacity pro výkon vazby a trestu odnětí svobody. Počet uvězněných osob počátkem r. 1990 po rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii klesl, ve věznicích zůstalo o něco více než 6 000 osob. Již k lednu 1991 počet vězňů stoupl a do konce roku 1994 dosáhl téměř trojnásobek.¹⁸⁾ V důsledku trendu kriminality je stávající kapacita pro výkon vazby a trestu odnětí svobody nedostačující.

Zvýšená pozornost se věnuje i personálnímu zajištění kvalifikovaného zákonu funkci Vězeňské služby. Reformní úsilí vězeňství vyžaduje zvýšení profesionální úrovně všech zaměstnanců vězeňské služby, jejich širší odbornou připravenost a motivaci k uplatňování moderního systému zacházení s vězni.

Přikládáme několik statistických údajů, které si všimají i žen ve věznicích z poslední doby.

V těchto tabulkách zjišťujeme poměrně malé procento žen, a to podstatně nižší, než uvádí zahraniční literatura pro jiné země.¹⁹⁾

Tabulka 1.

Informace o stavu a složení vězňů ve věznicích Vězeňské služby ČR k 31. 1. 1994

I. Celkové stavy

Vězni	Cizinci								Celkem	Rozdíl k 1.1.94
	Muži	Rozdíl k 1.1.94	Ženy	Rozdíl k 1.1.94	Muži	Rozdíl k 1.1.94	Ženy	Rozdíl k 1.1.94		
Zajištění dosp.					1	1			1	1
mlad.									0	0
Obvinění dosp.	6 423		246		569		18		7 256	
mlad.	580		7		22		2		611	
Úhrnem	7003		253		591		20		7867	57
Odsouzení dosp.	8 055		252		348		14		8 669	
mlad.	161		3		1		1		166	
Úhrnem	8 216		255		349		15		8 835	223
Celkem	15 219		508		941	1	35		16 703	281

¹⁸⁾ Ročenka Vězeňské služby 1994, Praha 1995, s. 3.

¹⁹⁾ Např. Laignier, J., Criminologie et science pénitentiaire, Dalloz, Paris 1989, str. 31, uvádí 8,7 % žen obviněných, ve věznicích 4,2 %.

II. Počty odsouzených v jednotlivých typech věznic

Typ					Cizinci					
	Muži	Ženy	Úhrnem	Rozdíl k 1.1.94	Muži	Ženy	Úhrnem	Rozdíl k 1.1.94	Celkem	Rozdíl k 1.1.94
A dospělí	49	0	49		0	0	0		49	
mladiství	0	0	0		0	0	0		0	
celkem	49	0	49		0	0	0		49	0
B dospělí	1 536	53	1 589		46	3	49		1 638	
mladiství	159	3	162		1	1	2		164	
celkem	1 695	56	1 751		47	4	51		1 802	0
C dospělí	6 276	195	6 471		295	11	306		6 777	
mladiství	2	0	2		0	0	0		2	
celkem	6 278	195	6 473		295	11	306		6 779	0
D dospělí	194	4	198		7	0	7		205	
mladiství	0	0	0		0	0	0		0	
celkem	194	4	198		7	0	7		205	0
Úhrnem dosp.	8 055	252	8 307		348	14	362		8 669	0
mlad.	161	3	164		1	1	2		166	0
celkem	8 216	255	8 471		349	15	364		8 835	0

A – věznice s dohledem, B – s dozorem, C – s ostrahou, D – se zvýšenou ostrahou

Tabulka 2.

I. Celkové stavy vězňů

Vězni					Cizinci					
	Muži	Rozdíl k 31.12.	Ženy	Rozdíl k 31.12.	Muži	Rozdíl k 31.12.	Ženy	Rozdíl k 31.12.	Celkem	Rozdíl k 31.12.
Zajištění dosp.					7	3	1	1	8	4
mlad.					0	0	1	1	1	1
Úhrnem	0	0	0	0	7	3	2	2	9	5
Obvinění dosp.	6 737	38	222	-5	1 167	-13	76	8	8 202	28
mlad.	585	-5	11	0	40	-4	3	-2	639	-11
Úhrnem	7 322	33	233	-5	1 207	-17	79	6	8 841	17
Odsouzení dosp.	8 543	400	262	12	1 327	-3	63	4	10 195	413
mlad.	138	12	0	0	18	1	0	0	156	13
Úhrnem	8 681	412	262	12	1 345	-2	63	4	10 351	426
Celkem	16 003	445	495	7	2 559	-16	144	12	19 201	448

II. Počty odsouzených v jednotlivých typech věznic

Typ					Cizinci						
	Muži	Ženy	Úhrnem	Rozdíl k 31.12.	Muži	Ženy	Úhrnem	Rozdíl k 31.12.	Celkem	Rozdíl k 31.12.	
A	dospělí	146	8	154	28	5	5	1	159	29	
	mladiství	2		2	1		0		2	1	
	celkem	148	8	156	29	5	0	5	161	30	
B	dospělí	2 413	120	2 533	144	245	22	267	-14	2 800	130
	mladiství	94	0	94	11	7	0	7	0	101	11
	celkem	2 507	120	2 627	155	252	22	274	-14	2 901	141
C	dospělí	5 708	133	5 841	241	969	40	1 009	13	6 850	254
	mladiství	38	0	38	0	11	0	11	1	49	1
	celkem	5 746	133	5 879	241	980	40	1 020	14	6 899	255
D	dospělí	276	1	277	-1	108	1	109	1	386	0
	mladiství	4	0	4	0	0	0	0	0	4	0
	celkem	280	1	281	-1	108	1	109	1	390	0
Úhrnem	dosp.	8 543	262	8 805	412	1 327	63	1 390	1	10 195	413
	mlad.	138	0	138	12	18	0	18	1	156	13
	celkem	8 681	262	8 943	424	1 345	63	1 408	2	10 351	426

A – věznice s dohledem, B – s dozorem, C – s ostrahou, D – se zvýšenou ostrahou

Rozdíl = rozdíl k 31. 12. 1994

4. ÚČAST ŽEN V ORGÁNECH ČINNÝCH V TRESTNÍM ŘÍZENÍ A V DALŠÍCH PROFESÍCH TOHOTO TYPU

Ženy nacházejí plnoprávné uplatnění ve všech orgánech a institucích boje proti kriminalitě. Ať již jde o účast v legislativní činnosti a práci v politických orgánech, angažovanost v nejrůznějších sociálních aktivitách, tak i o odbornou práci žen v orgánech činných v trestním řízení.

Policie je pověřena bojem s kriminalitou. Chrání společnost, zajišťuje bezpečnost obyvatel a jejich majetku, provádí trestní stíhání a vyšetřování tr. činů.

Právní základ tvoří zákon o policii České republiky č. 283/1991 Sb., a zákon č. 553/1991 Sb., o obecní policii, zajišťující veřejný pořádek v místní působnosti obecních zastupitelstev, které byly doplňovány dalšími předpisy.

Ženy zde pracují v nejrůznějších profesích, podobně jako v jiných evropských státech, působí při vyšetřování, v expertní činnosti apod.

Důležitou roli v trestním řízení mají *státní zástupci*, kteří také v řízení zastupují obžalobu a plní další úkoly stanovené zákonem. Nejvyšší funkci ve státním zastupitelství v současné době zastává žena. Podle statistického přehledu za r. 1994 činí v České republice plánovaný počet státních zástupců 956, evidenční počet 843, z čehož tvoří 467

ženy, tj. 55,4 %. Většinu tvoří ženy ve stáří 40 až 50 let (od 40 let 167, do 50 let 176). Ve vedoucích funkcích pracuje 318 lidí, z toho 181 žen, což je 57 %. (V roce 1986 to bylo 47 % žen.)

Soudnictví vykonávají jménem republiky nezávislé *soudy*. Podle statistického přehledu k 1. 1. 1995 činil evidenční počet všech soudců 2059, z čehož 565 byli trestní soudci. Celkem žen pracuje ve funkci soudců 1259. Podobně jako u státního zastupitelství největší počet žen tvoří soudkyně do 40 let 456 a do 50 let 508. Statistický přehled o obsazení vedoucích funkcí (předsedové soudů, místopředsedové, vedoucí správ) uvádí celkový počet 318 – evidenční počet, z čehož 181 tvoří ženy.

Zde se situace velmi podstatně liší od situace např. v SRN.²⁰⁾ Mezi soudci v SRN je pouze 19,05 % žen, na státním zastupitelství jsou pouze 19,4 % státních zástupců ženy. Přitom na gymnáziích studuje 54 % dívek a na univerzitách je mezi studenty 43 % žen. Dokonce i CSU začala hovořit o nutnosti zavést do těchto povolání „FrauenQuote“, tj. povinný počet míst, určených pro ženy v určitých profesích. (U nás s tímto povinným počtem míst pro ženy nejsou z minulosti nejlepší zkušenosti, i když šlo o jinou situaci.)

Vězeňský personál plní úkoly uložené zákonem a platnými předpisy.

Celkový počet všech příslušníků činil v r. 1994 6685, z toho žen 855, počet občanských pracovníků 1425 celkem, z toho žen 733.

Trestní řád v oddíle pátém, zák. ustanovení § 35 a násl., stanoví, že obhájcem může být jen advokát. V rámci obrany demokratických práv obviněného trestní řád v § 36 stanoví, že obviněný musí mít v závažnějších případech obhájce vždy. Advokacie je svobodné povolání. V praxi nelze říci, že by někteří advokáti byli výlučně specialisté v trestním právu, ale prakticky se někteří orientují převážně na tuto oblast. Ženy tvoří v advokacii podíl cca 32 %.

Příkládám několik tabulek pro ilustraci celé situace.

5. ZÁVĚR

Trestní právo bývalo doménou mužů. Předpokládalo se, že oblast státní represe kriminality, kterou systém trestní justice představoval, je pro citlivou ženu tvrdý, že jediné muž si chladným a rázným postupem zjedná respekt a úctu. Muži zde dovedli uplatnit své dominující postavení, využívat rétoriku a všechny dostupné prostředky k udržení společenského postavení a moci. Ženy byly různými mocenskými prostředky, zejména pak způsobem odměňování, udržovány na méně zajímavých a méně honorovaných místech.

Výhrady výpadku z profese a odborného vzdělání v důsledku mateřské dovolené nebyly nikdy spravedlivě porovnávány s výpadky vyplývajícími z vojenské služby. Ženy byly považovány za méně spolehlivé, neboť se musely především soustředit na péči o děti a domácnost. Jejich zaměstnání, i když je bavilo, muselo ustoupit hmotným starostem o zajištění rodiny. Vše bylo hodnoceno kvantitativně plošně, včetně úředních statistik kriminality. V důsledku kvantitativního zobecňování nepřinášely však tyto údaje reálný společenský obraz.

²⁰⁾ Citováno podle Bildwoche č. 38 ze 14. 9. 1995.

Tabulka 1. Statistický přehled o státních zástupcích

Státní zástupci včetně vedoucích stát. zástupců	plánovaný počet	evidenční počet vč. MD, NV, VZS, NVZS	z evidenč. počtu			z evidenčního počtu žen	z evidenčního počtu věkové složení														nereali- zovaný důchod	
			mateřská dov.	neplac. volno	ZVS a NZVS		do 30 let		do 40 let		do 50 let		do 55 let		do 60 let		do 63 let		do 65 let			
							muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy		
NSZ Brno	16	16	-	-	-	7	1	-	3	-	4	6	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-
VSZ Praha	47	36	2	-	-	17	-	1	5	1	4	8	-	3	4	2	5	1	1	1	7	4
MSZ Praha	56	31	-	-	-	15	-	-	4	4	3	9	3	1	4	1	1	-	1	-	2	1
OSZ	80	99	9	1	-	70	7	16	8	23	8	23	3	7	3	1	-	-	-	-	-	-
celkem KSZ + OSZ	136	130	9	1	-	85	7	16	12	27	11	32	6	8	7	2	1	-	1	-	2	1
KSZ Praha	25	20	1	-	-	9	-	-	3	3	5	2	1	4	-	-	1	-	1	-	2	-
OSZ	68	74	4	-	-	42	4	2	11	19	9	18	4	2	1	1	3	-	-	-	3	-
celkem KSZ + OSZ	93	94	5	-	-	51	4	2	14	22	14	20	5	6	1	1	4	-	1	-	5	-
KSZ Č. Budějovice	14	14	-	-	-	4	-	-	3	-	5	2	1	1	-	1	1	-	-	-	1	1
OSZ	47	45	3	-	-	31	2	9	4	11	6	10	-	1	-	-	1	-	1	-	2	-
celkem KSZ + OSZ	61	59	3	-	-	35	2	9	7	11	11	12	1	2	-	1	2	-	1	-	3	1
KSZ Plzeň	26	16	1	-	-	19	-	-	2	3	3	4	1	2	-	-	-	-	1	-	1	-
OSZ	74	59	4	-	-	36	9	6	6	19	6	10	-	-	1	1	1	-	-	-	1	1
celkem KSZ + OSZ	100	75	5	-	-	45	9	6	8	22	9	14	1	2	1	1	1	-	1	-	2	1
KSZ Ústí n. Labem	29	13	-	-	-	5	-	-	2	2	3	2	1	1	1	-	1	-	-	-	-	-
OSZ	96	73	3	-	-	37	3	6	4	16	17	13	5	1	5	1	2	-	-	-	-	-
celkem KSZ + OSZ	125	86	3	-	-	42	3	6	6	18	20	15	6	2	6	1	3	-	-	-	-	-
KSZ Hradec Králové	21	17	-	-	-	7	-	1	5	2	3	3	-	-	1	1	1	-	-	-	1	1
OSZ	67	68	4	-	-	47	2	7	7	22	9	15	1	2	1	1	1	-	-	-	1	1
celkem KSZ + OSZ	88	85	4	-	-	54	2	8	12	24	12	18	1	2	2	2	2	-	-	-	2	2
KSZ Brno	24	20	-	-	-	12	-	2	-	2	8	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1
OSZ	94	99	-	-	-	48	4	4	20	18	20	21	5	3	-	1	1	1	1	-	2	2
celkem KSZ + OSZ	118	119	-	-	-	60	4	6	20	20	28	27	5	4	-	2	1	1	1	-	2	3
KSZ Ostrava	40	24	-	-	-	4	-	-	3	1	13	3	-	-	2	-	1	-	1	-	-	-
OSZ	132	119	5	-	-	67	8	18	16	21	20	21	4	6	1	1	3	-	-	-	3	1
celkem KSZ + OSZ	172	143	5	-	-	71	8	18	19	22	33	24	4	6	3	1	4	-	1	-	3	1
Úhrnem NSZ	16	16	-	-	-	7	1	-	3	-	4	6	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-
Úhrnem VSZ	47	36	2	-	-	17	-	1	5	1	4	8	-	3	4	2	5	1	1	1	7	4
Úhrnem KSZ + MSZ	235	155	2	-	-	65	-	3	22	17	43	31	7	10	8	4	6	-	4	-	7	4
Úhrnem OSZ	658	636	32	1	-	378	39	68	76	149	95	131	22	22	12	7	12	1	2	-	12	5
Úhrnem v ČR	956	843	36	1	-	467	40	72	106	167	146	176	29	36	24	13	24	2	7	1	27	13

Tabulka 2. Statistický přehled o soudcích podle stavu k 1. 1. 1995

Soudci včetně předsedů soudů a jejich místopředsedů	plánovaný počet evidenční počet*) vč. MD, DMD, NV, VZS	trestní	z evid. počtu pracuje na úseku			z evid. počtu žen	z evid. počtu		věkové složení												nereal. důchod.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
			civilní	obchodní	správní		mat. dov. + DMD	nepl. volno + VZS	do 30 let		do 40 let		do 50 let		do 55 let		do 60 let		nad 60 let																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																	
									muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														
Praha-město																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																				

*) soudci/př. sen.

Pokračování tabulky 2.

Soudci včetně předsedů soudů a jejich místopředsedů	plánovaný počet evidenční počet*) vč. MD, DMD, NV, VZS	trestní	z evid. počtu pracuje na úseku			z evid. počtu žen	z evid. počtu		věkové složení														nereal. důchod.		
			civilní	obchodní	správní		mat. dov. + DMD	nepl. volno + VZS	do 30 let		do 40 let		do 50 let		do 55 let		do 60 let		nad 60 let						
									muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy			
Jihomoravský																									
KS Brno	98 ²⁴ / ₃₅	20	34	1	4	27	1	-	2	-	18	5	9	16	-	4	1	1	2	1	2	2			
okr. soudy	268 196	50	145	1	-	107	6	-	18	11	35	36	27	51	2	7	2	2	5	-	5	2			
celkem	366 255	70	179	2	4	134	7	-	20	11	53	41	36	67	2	11	3	3	7	1	7	4			
Severomoravský																									
KS Ostrava	110 ³² / ₄₉	32	35	3	11	31	-	-	-	-	11	4	22	19	6	3	2	1	9	4	6	4			
okr. soudy	329 238	66	163	9	-	159	14	-	10	22	27	84	29	41	2	7	1	3	10	2	7	5			
celkem	439 319	98	198	12	11	190	14	-	10	22	38	88	51	60	8	10	3	4	19	6	13	9			
KOS Praha	77 ⁵² / ₆	-	-	58	-	40	1	-	-	4	11	30	5	5	2	1	-	-	-	-	-	-			
KOS Brno	60 ²⁴ / ₅	-	-	29	-	17	-	-	1	1	4	5	6	11	1	-	-	-	-	-	-	-			
KOS Ostrava	47 ²² / ₄	-	-	26	-	21	2	-	1	4	2	9	2	8	-	-	-	-	-	-	-	-			
Nejvyšší soud	- ¹⁴ / ₁₃	15	7	5	-	3	-	-	-	-	2	-	11	2	4	-	1	1	6	-	6	1			
Vrchní soud	- ⁴³ / ₆₁	36	19	34	15	50	1	-	-	-	9	5	27	31	4	8	2	6	12	-	5	5			
úhrnem KS	693 483	165	225	42	51	246	3	-	4	1	66	39	87	137	17	36	7	9	56	24	35	23			
úhrnem OS	1649 1332	349	946	36	1	892	89	6	79	140	159	368	144	314	17	44	9	16	32	10	22	21			
úhrnem KS+OS	2342 1815	514	1171	191	52	1216	95	6	85	150	242	451	244	475	37	81	16	25	88	34	57	44			
úhrnem KOS	184 113	-	-	113	-	78	3	-	2	9	17	44	13	24	3	1	-	-	-	-	-	-			
KS+OS+KOS	2526 1928	514	1171	191	52	1216	95	6	85	150	242	451	244	475	37	81	16	25	88	34	57	44			
							96	6	85	150	253	456	282	508	45	89	19	32	106	34	68	50			
v ČR (KS+OS+KOS+NS+VS)																									
celkem	332																								
soudci/př. sen.	395																								

*) soudci/př. sen.

Tabulka 3. Statistický přehled o justičních čekatelích ke dni 1. 1. 1995

Kraje	plánovaný počet	evidenční počet včetně MD, DMD, NV, VZS	z evid. počtu žen	čekatelé bez předchozí práv. praxe (abs. PF)	z evid. počtu		věkové složení			předpoklad jmenování			pracovní poměr skončilo
					mat. dov. + DMD	nepl. volno + VZS	do 25 let	do 30 let	nad 30 let	1995	1996	1997	
Praha-město	94	52	36	35	8	-	8	32	12	13	15	10	4
KS Praha	45	22	16	20	2	-	3	14	5	10	6	6	1
KS Č. Budějovice	31	21	10	15	-	1	4	11	6	13	4	4	3
KS Plzeň	50	36	26	22	4	-	7	18	11	12	14	7	2
KS Ústí n./L.	100	39	29	21	5	-	9	14	16	21	10	2	5
KS Hr. Králové	51	27	19	21	1	1	8	12	7	15	5	7	1
KS Brno	82	63	33	44	1	1	14	38	11	29	10	24	1
KS Ostrava	86	64	40	59	3	5	23	33	8	24	16	24	-
celkem	539	324	209	237	24	8	76	172	76	137	80	84	17
KOS Praha	23	17	10	9	1	-	4	7	6	11	2	1	-
KOS Brno	19	13	10	6	-	1	5	4	4	6	5	2	-
KOS Ostrava	15	10	2	7	-	1	2	5	3	5	4	1	-
celkem	57	40	22	22	1	2	11	16	13	22	11	4	-
úhrnem KS + KOS	596	364	231	259	25	10	87	188	89	159	91	88	17

Tabulka 4. Statistický přehled o obsazení vedoucích funkcí k 1. 1. 1995

Funkce	plánovaný počet	evid. počet	z evid. počtu žen	věkové složení						délka výkonu vedoucí funkce			
				do 30 let	do 40 let	do 50 let	do 55 let	do 60 let	nad 60 let	do 3 let	od 4–5 let	od 6–10 let	nad 10 let
předseda KS (měst. s., KOS, vrch. s., NS)	13	13	1	–	–	4	2	1	6	3	9	1	–
místopředseda KS (měst. s., KOS, vrch. s., NS)	35	33	8	–	4	15	5	3	6	16	14	1	2
předsedové okr. (obv.) soudů	85	84	28	–	14	53	7	2	8	20	49	8	7
místopředsedové okr. (obv.) soudů	116	90	51	–	33	47	6	2	2	42	26	10	12
vedoucí správ KS (měst. s., KOS, vrch. s., řed. správy NS)	13	13	9	–	–	9	2	2	–	7	2	2	2
vedoucí správ okres. (obvod.) soudů	85	85	84	2	12	32	27	12	–	16	11	20	38
celkem	347	318	181	2	63	160	49	22	22	104	111	42	61

Tabulka 5. Statistický přehled o právních čekatelích obvodů krajských státních zastupitelství

Právní čekatelé vykonávající čekatelskou praxi u stát. zastupitelství	plánovaný počet	evid. počet vč. MD, NV, VZS, NVZS	z evidenč. počtu			z evid. počtu žen	věkové složení			předpoklad jmenování do funkce			jmenováno do funkce SZ ve sled. období	z prac. poměru u SZ odesláno PČ	počet PČ bez předchozí praxe (absolv.)
			mateřská dov.	neplac. volno	ZVS, NZVS		do 25 let	do 30 let	nad 30 let	1995	1996	1997			
NSZ Brno	–	–													
VSZ Praha	–	–													
MSZ Praha	18	17	3	–	–	12	3	7	7	–	9	8	–	3	11
KSZ Praha	4	5	–	–	–	4	3	–	2	–	3	2	–	–	3
KSZ Č. Budějovice	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
KSZ Plzeň	5	3	1	–	–	2	–	2	1	–	2	–	–	–	2
KSZ Ústí	12	8	–	–	–	3	3	3	2	2	4	2	–	–	5
KSZ Hradec Králové	3	2	–	–	–	1	1	1	–	–	–	2	2	–	2
KSZ Brno	9	9	1	–	–	5	2	3	4	4	5	–	2	–	7
KSZ Ostrava	20	17	1	–	–	15	3	12	2	11	5	1	1	2	12
Úhrnem v ČR	72	61	6	–	–	42	15	28	18	17	28	15	5	6	42

Tabulka 6. Statistický přehled o vedoucích funkcích u státních zastupitelství

Označení vedoucí funkce (NSZ, NNSZ, VSZ, NVSZ, KSZ, NKSZ, OSZ, NOSZ)	plánovaný počet	evid. počet	z evid. počtu žen	věkové složení							délka výkonu vedoucí funkce			
				do 30 let	do 40 let	do 50 let	do 55 let	do 60 let	do 63 let	do 65 let	do 3 let	od 4-5 let	od 6-10 let	nad 10 let
NSZ	1	1	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
NNSZ	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
VSZ	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
NVSZ	2	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-
KSZ (+ MSZ)	8	8	-	-	2	2	1	1	1	1	5	3	-	-
NKSZ	8	7	3	-	2	2	1	2	-	-	4	3	-	-
OSZ	85	85	32	5	19	44	8	6	2	1	35	43	5	2
NOSZ	74													

Ženy se postupně prosazovaly ve všech oblastech společenského života a prokázaly, že dřívější předsudky byly uměle udržovány a postrádají objektivní základ. Ženy mají stejné předpoklady pro zastávání vedoucích funkcí, nemusejí předstihovat muže v jejich charakteristických vlastnostech, neboť mají jiné kvality, které vyhovují současným požadavkům – organizační schopnosti, usilovnost, soustavnost, ctížádost, pečlivost apod.

Dříve jednodušší trestní věci nabývají vývojem kriminality na složitosti. V moderní době se zdůrazňuje postavení oběti, spravedlivé a včasné rozhodnutí o náhradě škody, posouzení motivace trestného činu, diferencovaný přístup k pachatelům tr. činů apod. Vývoj u nás odpovídá světovému trendu. Boj se vzrůstající kriminalitou a stále vyšší stupeň její nebezpečnosti nemůže nadále úspěšně zastávat jen trestní justice. V USA se kritické dosavadní zkušenosti zobrazily v modelu Criminal Justice A Public Policy Approach²¹⁾, kde se uvádí: Dříve se studovalo právo nebo podobné vědní obory pro odborná povolání v policii a justici. Vznikli tak odborníci, používající speciální frazeologii a metody administrativní a technické práce. Trestní právo se studovalo s důrazem na jednoznačný justiční výklad pojmů. Vlastní podstata zůstávala pro veřejnost zakryta, na druhé straně pak vzrůstaly mýty a polopravdy, vznikly zejména prostřednictvím médií, které veřejnost přijímala bez větších výhrad, aniž jí byly poskytovány všechny potřebné informace. Dynamika trestního soudnictví zůstávala mysteriózní. Informace bývaly kusé, dedukce, fakta a fikce bylo zatěžko rozeznat. Přes veškeré změny v trestní legislativě byly výsledky v boji s kriminalitou velmi skromné. Nelze přehlížet spletitost vzájemných vztahů v trestním procesu, nelze upravovat jen určitou část zákona. Dřívější pojetí věnovalo více pozornosti pachateli trestného činu a zajištění jeho práv, méně již poškozenému – oběti tr. činu.

²¹⁾ Levine J. P., Musheno M. C., Palumbo D. J.: Criminal Justice A Public policy Approach, New York, s. 1 – 2.

Politický vývoj podmiňuje posun v legislativě i organizaci trestní justice a zdůrazňuje praktickou součinnost dalších odborných profesí. Studium motivace jednání pachatele, možnosti jeho resocializace, zvýšení účinnosti trestního řízení zahrnuje i jiné oblasti společenských věd. Vyžaduje se nový přístup společnosti – Public policy approach. To znamená, že vláda může jen omezeně ovlivňovat interní a externí prostředí a všechny vztahy. Dochází často ke konfliktům interpersonálních zájmů a společenských cílů v trestní politice. Personální ambice, politické cíle předurčují jednání lidí a ovlivňují společenské priority při aplikaci práva. Metody a způsob prevence kriminality se ukázaly jako málo účinné v praxi, stejně jako individuální snahy jedinců či korporací pro zlepšení celkové situace. Je proto účelný nový přístup.

Vývoj společnosti překročil možnosti dřívější kontrolní činnosti státu (Welfare State – tzv. sociální stát). V současné době se zavádí diferencovaný přístup k sociálně potřebným oproti dřívější homogenní celoplošné sociální politice v oblasti sociálního zabezpečení a sociálních dávek.

Tyto americké zkušenosti a důraz, kladený na účinnost regulace společenských vztahů si vyžádají jistě i nové přístupy i nás. Je třeba využít co nejvíce možností a lidí na ochranu společnosti. Ženy mají široké možnosti se uplatňovat v nejrůznějších oborech, souvisejících s trestní justicí, a ovlivnit tak současný složitý stav.

Je proto potřebné překonat dřívější kvantitativní feminizaci v justičních a jiných orgánech a institucích kvalitativní snahou žen věnovat se svému povolání ze zájmu, nikoliv jen pro dříve zdůrazňovanou motivaci stability služebních a pracovních vztahů.

Je třeba vytvořit předpoklady, aby ženy měly dostatek prostředků a sil k uplatnění všech svých schopností a dovedností ve všech povoláních tak, jak to společnost a jejich zájem vyžaduje. Při posuzování světového trendu kriminality vidíme úspěšné aktivní organizátorky, a často vedoucí členky gangů a teroristických skupin. Dřívější charakteristika pasivnosti, emotivnosti a obětavosti žen již neplatí. Máme úspěšné podnikatelky, které dokazují, že neplatí dřívější hodnocení, že žena je slabším životním partnerem, a to ve všech oblastech lidské činnosti. K tomuto účelu je zpracováno i toto dílo, aby podnítilo zájem o trestní právo a nové trendy ve společenském vývoji.

ŽENA - OBĚŤ TRESTNÉHO ČINU

1. ÚVOD DO PROBLÉMU

Trestná činnost představuje pro ženu ohrožení v průběhu celého jejího života, od narození až do smrti. Strach zejména před násilnou a sexuální kriminalitou negativně ovlivňuje kvalitu každodenního života především u dívek a mladých žen.

Násilí na ženách je závažným společenským a právním problémem, který byl vůči veřejnosti nastolen a pojmenován zejména též díky feministickým aktivitám ve Spojených státech amerických a západní Evropě koncem 60. let. Velkou pozornost mu věnovaly různé mezinárodní organizace, zejména OSN a Rada Evropy, a odborné mezinárodní konference a semináře.¹⁾

Současně je násilí vůči ženám poněkud tabuizovaným problémem, který, pokud je takto „souhrnně“ pojmenován, vzbuzuje velmi rozporuplné a často až extrémní (odmítavé i vstřícné) reakce u laické i odborné veřejnosti, a o kterém se tudíž mluví velmi obtížně. Zejména pokud jde o násilí mužů na jejich partnerkách, vidí tradiční a dosud přetrvávající pohledy ženu jako všestranně podřízenou svému muži a vztahy mezi nimi jako zcela privátní. Feministické aktivity naopak chápou projevy násilí vůči ženám nikoliv jako konkrétní násilí vůči konkrétní ženě, ale v širších historických souvislostech jako zneužití moci a autority, jako projev obecné moci a nadvlády, kterou chtějí mít muži nad ženami a kterou se snaží uplatňovat a udržovat.

Jedná se o otázku komplikovanou a strukturovanou, která v sobě zahrnuje mimo jiných zejména aspekty sociologické, kriminologické, psychologické, sexuologické a medicínské, a jejíž řešení vyžaduje tedy komplexní pohled. Nevystačíme zde pouze s aspektem právním, neboť je třeba se zabývat faktickými oběťmi trestných činů a násilných jednání bez ohledu na to, zda byly policií registrovány a zda jim zákon formálně přiznal právo poškozených.

Velký přínos pro zkoumání trestné činnosti páchané na ženách znamenala právě díky svému interdisciplinárnímu přístupu k problému nauka o oběti – viktimologie.²⁾

¹⁾ Mezinárodněprávnímu kontextu problému je věnována zvláštní kapitola. Ohledně kriminologických a viktimologických aktivit blíže viz např. Koubková, E.: Přehled mezinárodních aktivit na poli viktimologie. Čs. kriminalistika, 1991, č. 2, s. 133. Válková, J.: Mezinárodní konference „Pochopení kriminality ...“. In: Kriminalistika, 1993, č. 3, s. 258.

²⁾ Viktimologie, jejímž předmětem je oběť trestného činu, je relativně mladým vědním oborem, který se konstituoval v polovině tohoto století a hlavní rozvoj zaznamenal v 80. letech. V té době vznikla bohatá viktimologická literatura a četné viktimologické instituce, začaly se konat mezinárodní konference, problematikou se začala zabývat OSN a Rada Evropy. V ČR se oběti trestného činu věnovala pozornost převážně v rámci jiných kriminologických, trestněprocesních a kriminalistických prací jako protipól dlouholetého

Ženy se ve srovnání s nepatrným procentuálním zastoupením mezi pachateli stávají častými oběťmi násilných jednání a trestných činů (jsou viktimizovány) a pro tuto svoji zvýšenou ohroženost představují tradiční a ústřední předmět zájmu viktimologických teoretických studií a empirických výzkumů.

Viktimologie poukazuje na to, že obětem trestných činů je třeba přiznat společensky a právně takové postavení, jaké jim jako oznamovatelům a důležitým svědkům trestné činnosti náleží. Je třeba jim poskytnout všestrannou ochranu a péči (právní, finanční, léčebnou, terapeutickou), kterou potřebují, a pomoci jim při resocializaci a získání zadosti učinění a náhrady škody. Jedná se o osoby, které samy nic nezpůsobily, naopak byly poškozeny trestnou činností jiného, proto si již z důvodů elementární spravedlnosti zaslouží přinejmenším takovou pozornost, jakou věnujeme narušitelům práva – pachatelům. Tyto základní povinnosti náleží především státu jako vlastníkovu monopolu státní moci a trestání a jako garantu lidských práv a svobod v zemi.

Ženy jako oběti si mimo to zaslouhují zvláštní pozornost zejména vzhledem k těmto specifickým:

- Jsou nejčastějšími oběťmi sexuálních trestných činů, které vždy znamenají bolestný zásah do tělesné integrity a důstojnosti a které s sebou nesou velké nebezpečí sekundární viktimizace.³⁾ Psychické následky těchto činů jsou velmi dlouhodobé a mnohdy neodstranitelné.

- Trauma z trestné činnosti vůči sobě nebo svým blízkým prožívají subjektivně daleko intenzivněji a hůře jej zpracovávají, a tím i objektivní následky této trestné činnosti bývají závažnější.

- Jsou obecně citlivější a méně lhostejné k násilí ve svém okolí, cítí za něj zodpovědnost a častěji přicházejí na policii a do různých poraden ve snaze problém řešit.

V České republice nebylo v minulosti násilí na ženách jako samostatné téma příliš diskutováno ani řešeno. Problém byl odborně pojednán různými autory pouze jako dílčí na úrovni jednotlivých oborů (kriminologie, psychologie, práva, sociologie, viktimologie), komplexní přístup k problematice, resp. specializovaný legislativní projekt či výzkum, týkající se násilí na ženách a možností jeho prevence, dosud chybí.

K pojmenování problému a jeho předložení veřejnosti, odborníkům i politikům po roce 1989, jakož i k šíření dalších informací o něm, přispěla v nemalé míře nově vznikající občanská sdružení, krizová centra, feministicky zaměřené organizace a Gender aktivity.⁴⁾

výhradního zájmu o pachatele (např. práce Císařové, Čížkové, Dobrotky, Jelínka, Koubové, Musila, H. Válkové, Zapletalá). Posledních pět let znamenalo v ČR zvýšený zájem o viktimologickou problematiku, viktimologie se dostala do podvědomí odborné i laické veřejnosti a získala si pevné místo v systému věd zabývajících se trestnou činností. Základní pojmový aparát viktimologie viz: Novotný, O. a kol.: Kriminologie. Praha, Kodex 1993. Musil, J. a kol.: Kriminalistika. Praha, Naše vojsko 1994, a práce výše citovaných autorů.

³⁾ Sekundární viktimizace znamená druhotné poškození, které oběť utrpí po spáchání trestného činu (primární viktimizaci) v souvislosti s vyšetřováním a soudním projednáváním věci, jakož i nevhodnými reakcemi svého sociálního okolí. Vyskytuje se i pojem terciální viktimizace, který označuje takový stupeň stigmatizace oběti, kdy tato přijme roli oběti pro veškeré své další chování a jednání.

⁴⁾ Např. ROSA, RIAPS, Bílý kruh bezpečí, PROFEM, Gender Studies.

Současný přístup k problému viktimizace žen je v ČR dále determinován a ovlivňován společenskými a transformačními změnami, které v naší společnosti nastaly, a to nejen potud, že bylo vůbec možné problém začít diskutovat, ale také potud, že jsme teprve na začátku cesty a mnohé nové jevy situaci žen jako obětí trestné činnosti spíše komplikují než usnadňují. Jedná se zejména o tyto momenty:

a) *V oblasti trestněprávní došlo k obrovskému nárůstu kriminality a tím ke zvýšení počtu poškozených žen.* Počet trestných činů znásilnění vzrostl v r. 1990 na území tehdejšího Československa o 56 %, v Praze přitom o 97 %, trestný čin vraždy o 70 % a trestný čin loupeže dokonce o 305 %, v Praze o 538 %. Současně značným způsobem vzrostla i brutalita pachatelů a jejich odhodlanost spáchat trestný čin i v podmínkách pro ně nepříhodných, což je obojí spojeno s těžšími následky pro oběť.

V roce 1993 se dle policejní statistiky stalo na území ČR obětí trestného činu 15 566 žen, tj. 41,5 % všech obětí. V roce 1994 to bylo 15 353 žen, což představovalo již 46,6 % všech obětí, přičemž obětí znásilnění bylo 736, ženských obětí pohlavního zneužívání 848 (tj. 83 %), obětí kapesních krádeží 6 958 (tj. 61 %). Zastoupení ženských obětí u těchto trestných činů, přestože je vysoké, je v podstatě očekáváno (odpovídá obecným představám), překvapující však je relativně značný podíl ženských obětí ve srovnání s mužskými u ostatních níže uvedených trestných činů, kde lze naopak předpokládat, že příčiny a podmínky ke spáchání takového činu jistým způsobem spoluvytvářejí muži svým způsobem života (častěji chodí do zaměstnání, do společnosti, restaurací, účastní se podnikání a jiných obchodních aktivit). U dokonaných vražd tak bylo 75 ženských obětí (tj. 42 %), u úmyslného ublížení na zdraví 206 obětí (tj. 29 %), u vydírání 403 obětí (tj. 28 %) a u loupeží 849 obětí (tj. 24 %).

b) *Nárůst trestné činnosti, přestože se po prvotním nárazu v r. 1990 výrazně zpomálil, má za následek výrazné soustředění policejních a justičních orgánů na dopadení, usvědčení a potrestání pachatele, a tím zvýšení objasněnosti trestné činnosti.* Díky své přetíženosti je policie nucena koncentrovat se zejména na objektivně nejzávažnější a veřejnosti známé trestné činy, např. mnohamilionové loupeže a podvody, korupční aféry, nájemné vraždy. Ostatní trestné činy má pak tendenci vnímat jako bagatelní bez ohledu na to, že jejich následky pro konkrétní oběť mohou být stejně tíživé či mnohem tíživější. Oběť trestného činu je se svými nároky a potřebami na obtíž a je policejními a justičními orgány chápána jako někdo, kdo jejich prioritní úkoly zdržuje.

c) *Nejsou vytvořeny potřebné právní normy na ochranu práv obětí.* Oběť vystupuje v soudním procesu jako poškozený, její právní status je nedostatečný a evropskému standardu značně vzdálený. Pokud jsou práva poškozeného v některých případech dostatečně zakotvena, jejich praktické uplatnění je značně obtížné až nemožné. Speciální, zákony týkající se ochrany práv obětí a svědků a odškodnění obětí, obvyklé ve vyspělých demokratických státech, dosud chybí.⁵⁾

⁵⁾ Podrobněji se právním postavením oběti jako poškozeného se zaměřením na trestné činy proti ženám zabývá následující část práce.

d) *Nejsou dostatečně vytvořeny potřebné státní nebo státem podporované instituce a organizace pro pomoc obětem trestné činnosti nebo násilí vystaveným ženám.* Dochází k přebudování celé sociální sítě, takže v některých případech zanikají i ty organizace, které byly schopny určitou pomoc ženám poskytnout (např. manželské poradny). Péče o oběti násilí a trestné činnosti je zcela ponechána nestátním nově vznikajícím zájmovým sdružením a krizovým centrům, která se potýkají s materiálními a personálními problémy.

e) *Nastala obrovská exploze násilí, zejména ve sdělovacích prostředcích, v umění, ve hrách pro děti.* Hrozí nebezpečí, že se násilné chování stane pro mnohé normou, např. též ve vztahu mužů k ženám. Současně vzrůstá zájem sdělovacích prostředků o otázky kriminality, zpravodajství však preferuje násilné a sexuální trestné činy, které jsou detailně a často velmi senzacechtivě a zkreslujícím způsobem popisovány. Nežádá se docházet k úniku informací o činu a o oběti od policejních a justičních orgánů bez ohledu na ochranu soukromí oběti a jejich blízkých.

Násilné jednání a trestnou činnost proti ženám je možné, pro účely dalšího výkladu, s jistým zjednodušením rozdělit do tří skupin:

- *Trestné činy sexuálně motivované.* Jedná se o širokou a rozmanitou škálu trestných činů od méně nebezpečných (např. výtržnictví formou exhibicionismu či lehčí formy omezování osobní svobody a vydírání) až po nejzávažnější útoky na zdraví a život oběti (znásilnění, pohlavní zneužívání, sexuální vraždy). Pro poškozené dívky a ženy jsou většinou spojeny s tíživými psychickými následky a traumaty, které se ještě zesilují v průběhu vyšetřování činu a v důsledku nevhodných reakcí nejbližšího okolí.

- *Násilí páchané v rodině.* Tento pojem zahrnuje různé formy psychického, fyzického i sexuálního násilí páchaného na ženě jejím vlastním manželem či druhem. Většinou je to jednání opakované a dlouhodobé, které v jednotlivých případech nemusí ve smyslu trestního práva dosahovat nebezpečnosti trestného činu. Situace obětí násilí v rodině je mimořádně složitá, pokud se již rozhodnou čin oznámit policii, setkávají se často s nedůvěrou a nezájmem s poukazováním na privátnost problému.

- *Ostatní trestné činy,* jejichž oběti jsou ve větším či menším procentu ženy. Důvodem zde může v některých případech být jejich menší obranyschopnost a tedy snadnější dosažení cíle (např. u krádeží, loupeží), u starších osob může hrát rovněž roli jejich důvěřivost (např. u krádeží, loupeží, podvodů), případně i vyšší absolutní zastoupení žen v populaci. Jistým specifikem České republiky ve srovnání s jinými zeměmi je výraznější podíl žen v určitých viktimologicky rizikových profesích, např. jako úřednice u bankovních a poštovních přepážek, jako poštovní doručovatelky či obsluha benzinových čerpadel.

U obětí sexuálně motivovaných trestných činů a násilí v rodině se dále zastavíme podrobněji. Pro lepší pochopení jejich komplikované a svízelné situace se ještě v následující části věnujeme právnímu statusu obětí trestné činnosti, který tvoří jistý rámec a determinant pro přístup ostatních oborů k problému viktimizace žen a jehož nedostatečnost rovněž tuto situaci podstatným způsobem ovlivňuje.

2. VIKTIMOLOGICKÝ POHLED NA PRÁVNÍ POSTAVENÍ OBĚTI V TRESTNÍM ŘÍZENÍ / OBĚŤ A TRESTNĚPRÁVNÍ PÉČE

Pod pojmem „oběť“ rozumíme z viktimologického hlediska fyzickou osobu, které byla trestným činem způsobena škoda na zdraví, majetku, na cti nebo na jiných právech. V trestním řízení oběť vystupuje jako poškozená⁶⁾ a má pouze ta práva, která zákon poškozené přiznává, pokud ovšem splní všechny další, právem vyžadované podmínky.

Trestní právo definuje pojem poškozeného v § 43 trestního řádu jako osobu, které bylo trestným činem ublíženo na zdraví, způsobena majetková, morální nebo jiná škoda.⁷⁾ Ve srovnání s výše uvedeným pojmem oběti je to vymezení užší v tom smyslu, že nezahrnuje tzv. nepřímé oběti. Práva oběti – poškozené jsou upravena především v §§ 43–51 trestního řádu.

Mezi právy poškozené a pachatele je značná nerovnováha, ačkoliv by se mělo jednat o dvě rovnoprávné strany v trestním procesu. Práva pachatele již odpovídají evropskému standardu včetně zpracované ochrany jeho práv a humánního přístupu k němu, zatímco práva poškozené zůstávají zcela opomíjena. Diskuse kolem přijímaných novel po roce 1989 byly sice charakterizovány jistou změnou přístupu k poškozené a k závazkům, které pro naši republiku vyplývají z mezinárodních dokumentů, především doporučení OSN a Rady Evropy,⁸⁾ ale přijaté novely podstatnější rozšíření práv poškozené neznamenaly.

Z pohledu žen poškozených násilnou a sexuální trestnou činností jsou závažné a opomíjené především tyto „oblasti“ práv:

a) *Právo na informace a právní pomoc.* Základní podmínkou toho, aby mohla poškozená uplatňovat svoje práva v trestním řízení, je, aby o nich byla náležitě poučena a aby byla průběžně informována o stavu projednávané věci. Skutečnost je taková, že k poučení dochází většinou velmi rychle formálním právnickým jazykem, a to bez ohledu na konkrétní případ a bez ohledu na psychický stav oběti. Oznamovatelka činu má právo být do jednoho měsíce od oznámení vyrozuměna o učiněných opatřeních pouze tehdy, pokud o to výslovně požádá. O dalším postupu vyšetřování, např. o provedených vyšetřovacích úkonech, či o ukončení vyšetřování se nemusí vůbec dozvědět.

Na rozdíl od pachatele, který má právo mít obhájce a v určitých případech dokonce na státní náklady (tedy i na náklady „své“ poškozené), poškozená takové právo nemá. Zvolí-li si na vlastní náklady právníka, může ji tento zastupovat pouze jako tzv. zmocněnec (§ 50 tr. řádu), který má však ve srovnání s obhájcem pachatele práva značně okleštěná.

Pro oběť může mít značný význam i zmocněnec – laik, např. z hlediska její psychologické podpory při jednotlivých úkonech vyšetřování, ale v tomto smyslu je dosud

⁶⁾ Vzhledem k tomu, že se článek týká žen jako obětí, používáme tvar „poškozená“.

⁷⁾ Zákon č. 141/1961 o trestním řízení soudním ve znění pozdějších předpisů.

⁸⁾ Deklarace základních zásad spravedlnosti, týkajících se obětí zločinu a zneužití moci. Rezoluce OSN č. 40/34, 1985. Council of Europe: Explanatory report on the European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes. Strasbourg, 1984. Council of Europe: The position of the victim in the framework of criminal law and procedure. Strasbourg, 1985.

tento institut, zřejmě z neznalosti, oběťmi málo využíván. Ve Francii mohou práva poškozené vykonávat i určitá specializovaná sdružení, např. sdružení proti sexuálnímu násilí, proti týrání žen.

Domníváme se, že ze zásady spravedlivého soudního procesu a rovnosti stran vyplývá právo poškozené na právní pomoc od státu, které je již v zákonodárství některých zemí (zejména u násilných a sexuálních trestných činů) realizováno.

b) *Právo na aktivní účast ve vyšetřování a trestním procesu.* Poškozená je jedním z nej důležitějších subjektů trestního řízení, neboť na její popud bývá řízení zahájeno, je stranou v trestním řízení, příp. subjektem adhézního řízení a zpravidla i hlavní svědkyní činu. Účastí na trestním řízení se symbolicky vzdává možnosti tzv. vzít právo do svých rukou a potrestat pachatele, a je srozuměna s tím, že její přirozená práva budou v trestním řízení v zákonem stanoveném rozsahu omezena. Stát by měl poškozené naopak umožnit, aby mohla aktivně ovlivňovat vyšetřování a rozhodování, a poskytnout jí za tím účelem co nejširší práva.

Ve skutečnosti však práva, která jsou poškozené dána jako svědkyni, brání v mnoha případech výkonu práv poškozené jako strany v trestním procesu (např. výkonu práva nahlížet do spisu nebo účastnit se od začátku hlavního líčení), takže ve srovnání se stranou pachatele jsou její práva minimální.

Významné dispoziční právo bylo poškozené dáno prolomením zásady oficiality a legality v § 163a tr. řádu, který umožňuje za určitých podmínek trestně stíhat pachatele vyjmenovaných trestných činů (např. ublížení na zdraví, omezování osobní svobody, omezování domovní svobody, vydírání, krádeže, znásilnění) pouze se souhlasem poškozené, pokud je poškozená v rodinném nebo obdobném poměru. Toto ustanovení bylo výsledkem diskuse o tzv. návrhových deliktech a mělo zabránit stavu, kdy trestní stíhání probíhalo i proti vůli poškozené osoby (např. ublížení na zdraví mezi manželi při dopravní nehodě, znásilnění manželem) a způsobovalo oběti pouze další psychické škody.

V praxi se však již nyní ukazuje dvojsečnost tohoto ustanovení, neboť se vyskytují případy, kdy poškozená čin oznámí a pak je vyhrožováním pachatele nucena k udelení souhlasu s jeho trestním stíháním (např. u týrání ze strany manžela).

Velmi diskriminující se jeví § 44 odst. 2 tr. řádu, podle kterého u nejzávažnějších trestných činů, které patří v prvním stupni do příslušnosti krajského soudu (tedy u případů, kde by práva poškozené měla být zvláště pečlivě chráněna), není účast poškozené u soudu automatická, ale musí o ní rozhodnout soud.

Poškozená nemá právo být vyrozuměna o skončení vyšetřování a prostudovat si spis, ani právo zúčastnit se vyšetřovacích úkonů a klást vyslychaným osobám otázky.⁹⁾ Nemá právo podat stížnost proti usnesení o odevzdání nebo postoupení věci k projednání přestupku, i kdyby byla přesvědčena, že se nejedná o přestupek, ale o trestný čin (tato situace se vyskytuje velmi často u „méně závažných“ ublížení na zdraví

⁹⁾ Z tohoto hlediska je zajímavá slovenská novela trestního řádu, která zakotvila právo seznámit se se spisem po skončení vyšetřování a podávat návrhy na jeho doplnění (§ 166/1 tr. por.), což významně přispívá k spravedlivému posouzení věci a zvyšuje možnost kontroly ze strany poškozené. Zároveň § 215 tr. por. umožňuje poškozené za jistých podmínek samostatně provést u soudu výslech svědka, nikoliv pouze klást mu prostřednictvím soudce otázky.

a u případů násilí v rodině). Nemá právo podat stížnost ani proti usnesení o zastavení trestního stíhání, které se jí ani nedoručuje, takže se důvod zastavení nedozví.

Proti rozsudku může poškozená podat odvolání jen ohledně výroku o náhradě škody, nikoliv však proti výroku o vině či nevině pachatele ani proti výroku o druhu a výši uloženého trestu. V konkrétním případě to může znamenat, že usmrtil-li pachatel dítě, má matka právo na pohřebné v omezené výši, do otázky viny a trestu pachatele jí řečí našeho práva nic není, je to pouze věc státu a pachatele.¹⁰⁾

Pokud je rozhodováno tzv. trestním příkazem (§ 314e tr. řádu), což současná právní úprava umožňuje poměrně široce, poškozená se vůbec nemusí dozvědět, že trestní řízení skončilo a s jakým výsledkem, neboť trestní příkaz se doručuje pouze poškozené, která uplatnila nárok na náhradu materiální škody.

c) *Právo na náhradu utrpěné škody.* Poškozená, která utrpěla trestným činem majetkovou škodu, může za určitých podmínek navrhnout, aby soud v odsuzujícím rozsudku uložil pachateli povinnost tuto škodu nahradit (tzv. adhézní řízení). Pokud se týká odškodňování bolesti a ztížení společenského uplatnění, toto se v ČR řídí naprosto nedostatečnou a třicet let starou vyhláškou, přičemž samotnou výši tohoto odškodnění nelze označit jinak než jako šokující.¹¹⁾

V případě, že soud uzná, že by rozhodování o náhradě škody způsobilo průtahy v řízení, odkáže poškozenou na řízení ve věcech občanskoprávních, které je však ovládáno již zcela jinými zásadami (poškozená vede řízení na své náklady a sama namísto státu opatřuje důkazy proti pachateli, sama zjišťuje např. i bydliště a zaměstnání pachatele). Pouze v občanskoprávním řízení lze také uplatňovat jinou než majetkovou škodu (morální škodu či škodu na jiných právech, tedy např. škodu způsobenou znásilněním, pohlavním zneužíváním, pomluvou, pokud je v příčinné souvislosti se spáchaným trestným činem). Praktická realizace tohoto práva je však velmi obtížná.

Zcela neřešena zůstává otázka náhrady škody v případě, že je pachatel neznámý nebo neschopný škodu uhradit. Řada civilizovaných států přijala ve smyslu dokumentů OSN a Rady Evropy odškodňovací zákony a zřídila pro určité kategorie obětí státní fondy kompenzace.¹²⁾ Také v ČR se nyní začíná uvažovat o zřízení Fondu na pomoc obětem, avšak jeho dosud zcela nejasná koncepce, nezáměr státních orgánů a obvyklý argument o ekonomické situaci státu mu v blízké době nedávají příliš nadějí na existenci.

V této souvislosti je třeba si rovněž uvědomit, že náš trestní řád odděluje v podstatě trest uložený státem pachateli od povinnosti pachatele nahradit škodu poškozené, resp. řízení o této škodě chápe jako vedlejší, přídatné a nikoliv jako organickou součást trestního řízení. Jistým průlomem do této vůči poškozené nepřiměřeně tvrdé zásady je novelizované ustanovení o podmíněném zastavení trestního stíhání, kde jednou z obligatorních podmínek je, že pachatel nahradil škodu nebo s poškozenou o její ná-

¹⁰⁾ Mach, J.: Některé aspekty postavení obětí v českém právu. In: K problematice obětí trestných činů. Praha, Bílý kruh bezpečí 1995, s. 12.

¹¹⁾ Vyhláška č. 32/1965 Sb., o odškodňování bolesti a ztížení společenského uplatnění. Podle této vyhlášky např. bolestné za roztržení ledviny s operací činí 1 800 Kč, za rozdrčení míchy 9 600 Kč, za poškození obličejů u ženy vzbuzující soucit nebo ošklivost 9 000–15 600 Kč.

¹²⁾ Válková, J.: Řešení kompenzace obětí trestných činů ve vybraných zemích. In: K problematice obětí trestných činů. Praha, Bílý kruh bezpečí 1995, s. 34.

hradě uzavřel dohodu (§§ 307, 308 tr. řádu). Proti rozhodnutí o tomto podmíněném zastavení stíhání, jakož i proti rozhodnutí, že se pachatel osvědčil a podmínky splnil, má poškozená právo podat stížnost. V zahraničí je podmínka náhrady škody upravena často i v případech rozhodování o podmíněném odložení trestu odnětí svobody a o podmíněném propuštění z výkonu tohoto trestu.

Za zmínku v souvislosti s náhradou škody stojí i institut „narovnání“, (§§ 309-314 tr. řádu), který byl zaveden novelou v r. 1995. Představuje jednu z možností tzv. mimo-soudního řešení věci (odklonu, mediaci) za přímé účasti oběti a pachatele. Vznikl v anglosaském právním systému a jeho cílem bylo snížit zatížení justice, posílit v pachateli pocit odpovědnosti za čin a způsobenou škodu vůči konkrétní oběti a umožnit oběti efektivnější náhradu škody, psychické zpracování činu a satisfakci. Stejným momentem je samozřejmě výběr vhodných případů a souhlas jejich účastníků. Naše zákonné vymezení je koncipováno velmi široce (činy pod horní hranicí trestu odnětí svobody 5 let – např. některé případy ublížení na zdraví, vydírání, omezování osobní svobody, obchodování se ženami) a je otázkou, zda se nestane dalším možným nátlakovým prostředkem na oběti, a tudíž pro oběti spíše přítěží než privilegiem.

d) *Právo na ochranu osobních dat a zdraví a života oběti i členů její rodiny.* Poškozená, která je současně důležitou svědkyní, (což bývá pravidlem), je na rozdíl od pachatele povinna vypovídat a je povinna vypovídat pravdu. Tuto povinnost má i v hlavním líčení před soudem za přítomnosti pachatele a jeho obhájce. Pachatel se mnohdy, např. v některých případech znásilnění, ublížení na zdraví a loupežných přepadení, dozví údaje k totožnosti oběti až ze spisu. Z viktimologických a psychologických výzkumů vyplývá, že pachatel paradoxně nejvíce viní z trestného činu a svého následného osudu oběť. Ochrana oběti před ovlivňováním, vyhrožováním a mstou pachatele, jakož i před jinými nepříjemnými následky trestního řízení (např. zveřejnění případu v tisku, často se vyskytující u sexuálních trestných činů), není právem náležitě upravena ani v praxi policie realizována.

Pozitivní změnu i přes svůj poněkud krkolomný vývoj přinesl institut anonymního svědka dle § 55 odst. 2 trestního řádu (zaveden od roku 1994, Ústavním soudem zrušen k 1. 3. 1995 a znovu upraven až k 1. 9. 1995, takže svědci chránění podle tohoto ustanovení o svoji ochranu v mezidobí přišli), který v těch nejzávažnějších případech umožňuje svědkyni vystupovat pod smyšleným jménem a utajit svou podobu.

Pokud je obava, že svědkyně v přítomnosti obžalovaného nevypoví pravdu, příp. hrozí-li jí nebo osobě blízké z podaného svědectví újma na zdraví, smrt nebo jiné vážné nebezpečí, existuje rovněž možnost vykázat obžalovaného po dobu tohoto svědectví ze soudní síně (§ 209 tr. řádu). Posílením práv poškozené bylo i rozšíření možnosti vyloučit veřejnost, jestliže by projednání ohrozilo bezpečnost nebo jiný důležitý zájem svědků (§ 200 odst. 1 tr. řádu). K těmž účelům může dle zákona předseda senátu učinit i jiná přiměřená opatření. Vzhledem k tomu, že se jedná o ustanovení nová, která byla do trestního řádu zakotvena zejména v souvislosti s nárůstem organizovaného zločinu, teprve čas ukáže, jak se s nimi předsedové senátů vypořádají a jak široká bude jejich aplikace.

V České republice nám však stále ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi chybí širší možnost oběti v odůvodněných případech vypovídat v nepřítomnosti pa-

chatele (a s tím související povinnost justičních pracovníků zajistit, aby se oběť s pachatelem nesetkala) a zákaz kladení vysoce osobních otázek oběti obhájcem pachatele. Ve většině zemí je rovněž zakotvena povinnost předem informovat oběť, že pachatel bude z vězení či léčení propuštěn na svobodu a upravena široká škála opatření sloužících psychickému uzdravení a klidu oběti (např. zákaz pachateli vyhledávat oběť a stýkat se s ní, zákaz pobývat ve stejném městě nebo čtvrti – nesplnění je trestáno odnětím svobody). Tato práva jsou právě mimořádně důležitá a stěžejní pro ženy jako oběti násilných a sexuálních činů, jakož i pro oběti násilí v rodině.

3. SEXUÁLNĚ MOTIVOVANÉ TRESTNÉ ČINY

Sexuální trestné činy patří k nejzávažnější skupině trestných činů páchaných na ženách, přestože jejich podíl na celkové oznámené kriminalitě není velký a dlouhou dobu zůstává poměrně konstantní či dokonce v některých letech dochází k jeho snížení. Znamenají však vážný útok na tělesnou integritu ženy a vždy jsou spojeny s psychickými, morálními a sociálními újmami oběti, jejichž rozsah můžeme pouze odhadovat, jakož i s rozsáhlou sekundární viktimizací.

Oběti sexuálních trestných činů však mají ve srovnání s oběťmi jiných trestných činů ještě mnohem komplikovanější postavení. Jedním z důvodů je skutečnost, že dokazování těchto činů je velmi obtížné, neboť zpravidla probíhají beze svědků a jsou chudé na objektivní důkazní materiál. Stojí zde výpověď pachatele proti výpovědi oběti a na posuzování její věrohodnosti je kladen značný důraz. Oběť je tak vystavena obrovskému psychickému tlaku, ovlivňování pachatelem, ale i ponižujícím a agresivním otázkám obhajoby, kdy se obhájce snaží zveličit její podíl na činu či na ni dokonce přesunovat veškerou odpovědnost.

Sexuální trestné činy jsou rovněž opředeny řadou mýtů a předsudků (např. že velká část oznámení o sexuálním činu je vymyšlená, žena je vždy na činu spoluvinná, žena nemůže být proti své vůli znásilněna, pachatelem může být jen cizí muž, který není schopen ovládnout své jednání, atd.), které přestože odporují kriminální realitě a jsou vyvráceny četnými empirickými výzkumy, stále mají podstatný vliv na mínění veřejnosti a na chování a rozhodování policejních a justičních orgánů. Ke zkreslení reality přispívají i sdělovací prostředky, ve kterých jsou komplexní souvislosti zjednodušeny a redukovány na stereotypy. Chybí objektivní informovanost o reakcích a potřebách oběti v průběhu a po spáchání činu, chybí rozsáhlejší síť institucí pomoci, chybí vzdělávání osob přicházejících do styku s poškozenou – policistů, soudců, obhájců, lékařů. V těchto profesích pracují převážně muži a ti se nedokáží vždy plně vcítit do situace poškozené ženy a většinou mají pocit, že stačí rutinně konat svou práci, ke které dle jejich mínění psychologická péče o oběť nepatří. Ani nejbližší členové rodiny, jejichž pochopení a pomoc je pro oběť nezastupitelná, nevědí, co pro oběť mohou udělat a jak s ní mají o činu mluvit.

Výsledkem těchto specifíků je i vysoká latence sexuálních trestných činností, která je dle odborných empirických výzkumů odhadována např. u znásilnění 1:20, u pohlavního zneužívání až 1:100. Skutečnost, že v těchto případech policejní statistiky představují jen pověstnou špičku ledovce, potvrzují i výsledky speciálních dotazníkových šetření

(tzv. Victim Surveys)¹³⁾ a rovněž v ČR poprvé provedený výzkum sexuálního chování občanů.¹⁴⁾

Nejčastěji se vyskytujícím sexuálním trestným činem proti dospělým ženám je znásilnění. Podle § 241 tr. zákona¹⁵⁾ se ho dopustí ten, kdo násilím nebo pohrůzkou bezprostředního násilí donutí ženu k souloži nebo kdo k takovému činu zneužije její bezbrannosti (k tomu může dojít např. v důsledku spánku, opilosti, onemocnění). Zákonodárce zde chrání právo každé ženy na svobodné rozhodování v oblasti sexuálních vztahů, a to bez ohledu na její fyzickou a psychickou vyspělost, a zejména bez ohledu na její vztah k pachateli. Z tohoto hlediska se i v celosvětovém měřítku jedná o úpravu velmi pokrokovou (obdobnou mají např. severské státy, některé americké státy, a mívala ji většina států bývalého SSSR), ve většině evropských zemí je znásilnění vlastní manželky dosud považováno za pouhé tzv. sexuální donucení a probíhají v nich dlouhodobé a bouřlivé diskuse o novelizaci příslušných ustanovení (např. v Rakousku, Německu, Nizozemsku, Švýcarsku, Belgii, Itálii).

V oblasti procesních práv oběti, a zejména v oblasti vlastního zacházení a jednání s obětmi znásilnění, naopak za situací v ostatních zemích značně zaostáváme.¹⁶⁾ Sekundární poškození vyšetřováním a soudním projednáváním činu bývá vyvoláno především následujícími okolnostmi:

a) *Nedůvěra policie při pozdním oznámení činu.* Je třeba si uvědomit, že oběť znásilnění prožívá bezprostředně po spáchání činu motivačně velmi složitou situaci a má přirozenou potřebu se ukrýt do klidu a bezpečí, svěřit se nejdříve osobě blízké, ke které má důvěru. Musí překonat strach ze msty pachatele (většinou jí vyhrožuje již při činu), stud, ale i obavy z reakce svých blízkých a veřejnosti. Ohrožení života, pocity bezmoci, nemožnost se ubránit, úzkost, strach i vztek zanechávají stopy na psychice každé oběti znásilnění. Oběť je ráda, že útok pachatele přežila a ne vždy dokáže okamžitě vyjít na veřejnost se vším, co v kritických momentech prožívala. Svoji roli hraje i skepse ohledně potrestání pachatele a případné špatné zkušenosti s policií. Přesto většina ohlášených trestných činů znásilnění je učiněna bezprostředně po činu nebo druhý den. Vrcholem této nedůvěry je neochota policie oznámení vůbec přijmout a zaprotokolovat, což se vyskytuje u lehčích případů (např. pokusu znásilnění bez větší fyzické újmy).

b) *Nedostatečné poučení oběti nerespektující specifika činu a psychologický stav oběti.* Neúměrná pozornost je ze strany policie naopak věnována trestním následkům křivé

¹³⁾ Blíže Koubová, E.: Latentní kriminalita a její výzkumy ve světě. In: Čs kriminalistika, 1991, č. 4, s. 235. Válková, J.: Jak je u nás bezpečně? In: K problematice obětí trestných činů. Praha, Bílý kruh bezpečí 1995, s. 60.

¹⁴⁾ Výzkumu, který v r. 1993 provedla DEMA pod odbornou garancí Sexuologického ústavu, se anonymně a v reprezentativním vzorku zúčastnilo 1719 respondentů. Pro naši problematiku jsou významné následující údaje: Osmina žen uvedla, že byla znásilněna. 12 % respondentek přinutil někdy muž k pohlavnímu styku násilím. Třetina z nich má tuto zkušenost za sebou opakovaně. V polovině případů násilím přinutil ženu k pohlavnímu styku vlastní manžel, v 38 % známý a v 11 % neznámý muž. Pouze tři ze sta znásilněných žen tuto skutečnost oznámily policii.

¹⁵⁾ Zákon č. 140/161 Sb., trestní zákon, ve znění pozdějších předpisů.

¹⁶⁾ Právo znásilněné ženy být v případech sexuálních deliktů vyslechnuta ženou a právo být při vyšetřovacích úkonech doprovázena blízkou osobou, která již jsou zakotvena v některých zahraničních úpravách (např. Rakousko), jsou u nás zatím zcela neznámá.

výpovědi či falešného oznámení. Kromě povinného poučení o právech poškozené a svědka je pro oběť navíc velmi důležité být informována, jak bude dále vyšetřování probíhat, jaké součinnosti od ní bude potřeba a proč, aby se mohla na novou situaci psychicky připravit.

c) *Opakované výslechy k téže věci a detailní otázky* k průběhu sexuálního útoku či předchozího intimního života. Pokud není oběti dostatečně vysvětlen případný význam a důležitost těchto otázek, představují pro oběť značnou psychickou zátěž. Zpomalují toužebný proces zapomínání a návratu do normálního života a konzervují v oběti negativní zážitky z činu.

d) *Obviňování oběti ze „spoluviny“*.¹⁷⁾ Některé oběti mluví v této souvislosti o vyšetřování činu jako o tzv. druhém znásilnění, nebo znásilnění po znásilnění. Tato nedůvěra policie k verzi činu uváděné poškozenou se vyskytuje zejména tam, kde oběť pachatele před činem znala, ať již dlouhodobě nebo letmo (seznámení v restauraci, na diskotéce), kde oběť souhlasila až do určitého momentu s důvěrnostmi pachatele nebo kde se z pohledu policie nedostatečně bránila. Je třeba si uvědomit, že samotné oběti hledají vysvětlení toho, co se stalo, v sobě a obviňují se. Úkolem profesionálů by mělo být objektivní posouzení činu, korektní zacházení s obětí a vysvětlení, že nic (tedy ani to, že žena měla krátkou sukni nebo že se nechala pachatelem políbit nebo doprovodit) neopravňuje pachatele k použití násilí vůči oběti a nesnímá z něj zodpovědnost za spáchaný čin. Policie se musí vyvarovat zpochybňování zcela normálních činností a tendenci posuzovat životní styl znásilněných žen ex post zcela jinými měřítky, očekávat od nich více zdrženlivosti a počestnosti než od mužů, a i než od žen, které se nestaly obětí znásilnění.

Z výzkumů i z rozhovorů s oběťmi se ukazuje, že první kontakt s policií je velmi důležitým momentem, který určuje, jaký bude postoj oběti k vyšetřování a jak bude psychicky zvládat další situace. Měl by znásilněné ženě přinášet pocit bezpečí a důvěry a být počátkem nápravy způsobené újmy.

Na ochranu dětí před sexuálním zneužíváním jsou určena zejména ustanovení §§ 242 a 243 tr. zákona o pohlavním zneužívání, podle kterých jsou trestné všechny aktivity, které mají sloužit k pohlavnímu ukojení pachatele, tedy vedle soulože např. svlékání a osahávání dětí na intimních místech, ale též nucení dětí, aby takové aktivity prováděly pachatelé. Přísněji jsou stíhány případy, kdy pachatel čin spáchá zneužitím závislosti (např. otec) nebo jako osoba, jejímž dozoru je dítě svěřeno do péče (např. vychovatel).

Naprostou většinu obětí pohlavního zneužívání tvoří dívky (v r. 1994 se jednalo o 83 %). Registrovaná kriminalita zde přitom skutečně tvoří nepatrnou část spáchaných činů a navíc je zkreslující zejména v tom, že jsou nadreprezentovány činy pachatelů trpících pedofilní deviací a činy pachatelů cizích, neboť ty jsou nejčastěji ozna-

¹⁷⁾ Spoluzaviněním oběti je ve viktimologické teorii označována široká škála od lehkomyšlnosti a neopatrnosti až po vědomou provokaci. Při posuzování této otázky je třeba si uvědomit, že máme co do činění s velmi citlivou otázkou interpretace chování, která je vždy sociálně a kulturně podmíněna a úzce souvisí s přijatým systémem hodnot, morálních norem a konvencí zúčastněné oběti a pachatele.

movány. Z různých výzkumů však vyplývá, že okolo 90 % obětí pohlavního zneužívání má osobní vztah k zneuživateli. Nejzávažnější následky pro psychiku dítěte má zneužívání v rodině, tedy otcem, nevlastním otcem nebo partnerem matky, a to i proto, že se jedná o zneužívání opakované a dlouhodobé (výjimkou nejsou ani tzv. štafety, kdy pachatel postupně v rodině zneužívá několik dívek, tak, jak se dostávají do věku, kdy se již začínají tvořit druhotné pohlavní znaky a stanou se jako ženy pro pachatele atraktivní). O zneužívání dívek v rodině se policejní orgány dozvídají většinou v souvislosti s nějakou krizí v rodinných či partnerských vztazích, a to od institucí zabývajících se ochranou dětí. Další údaje k tomuto jevu poskytují různá retrospektivní šetření.¹⁸⁾

Jen velmi nepatrnou část tvoří oznámení samotných obětí. Oběť se snaží udržet celou událost v tajnosti, protože se domnívá, že jí dospělí nebudou věřit. Navíc cítí jistou spoluodpovědnost za to, co se stalo a pocit viny, že udělala něco špatně a že se dostatečně nebránila. Zneuživatel je pro ni ale blízkou osobou a autoritou, kterou je zvyklá poslouchat, a proto je velmi obtížné postavit se na odpor. Oběť se mu cítí vydána napospas, neboť nemá z domova kam utéci. Situace poškozené se ještě zhoršuje, pokud se na čin snaží bezvýsledně upozornit a setká se s nedůvěrou okolí nebo s odvetným jednáním zneuživatele (označí dívku za lhářku, trestá ji domácím vězením). Vyskytují se i případy, kdy matka o zneužívání ví nebo má jistá podezření, a mlčky tento stav trpí z obavy ztráty partnera či veřejné ostudy rodiny. Může se stát, že dcera po té převeze roli matky i v jiných oblastech, např. cítí zodpovědnost za udržení rodiny a za výchovu a ochranu mladších sourozenců.

Dívka, která je takto dlouhodobě viktimizována, si nevědomky rozvíjí různé obranné psychologické mechanismy, které umožňují minimalizovat utrpěné psychické trauma, např. představuje si, že se jí celá událost pouze zdá nebo že se děje někomu zcela jinému. Toto usnadňuje zapomínání činu a jeho jednotlivých detailů, což však následně v případech vyšetřování negativně ovlivňuje kvalitu a přesnost výpovědi poškozených.

Výslech dětských obětí je většinou svěřován specializovaným vyšetřovatelům, kteří pracují v úzké součinnosti s dětskými psychology. Při jeho provádění je třeba respektovat ustanovení § 102 tr. řádu, které říká, že pokud je jako svědek vyslýchána osoba mladší patnácti let o okolnostech, jejichž oživování v paměti by mohlo nepříznivě ovlivňovat duševní a mravní vývoj, je třeba výslech provádět zvlášť šetrně a po obsa-
hové stránce tak, aby nemusel být opakován.¹⁹⁾

Před výslechem je třeba shromáždit o činu co nejvíce informací, neboť pokud poškozená vidí, že je vyslýchající již informován, snáze se jí vypovídá. Doporučuje se rovněž mluvit ve třetí osobě, jakoby se čin stal někomu jinému a využít různé pomůcky, např. panenky, kresby. Důležité je, aby vyslýchající dal najevo, že vyprávění dítěte věří a že je z ničeho neobviňuje.

¹⁸⁾ V České republice např. Zvěřina a kol. zjistili u žen s psychiatrickými a sexuálními poruchami výskyt pohlavního zneužívání v 60 %, Raboch ve svém výzkumu u 65,5 % dotazovaných studentek. Raboch, J.: K výskytu pohlavního zneužívání. In: K problematice obětí trestných činů, Praha, Bílý kruh bezpečí, 1995. Rovněž je známou skutečností, že značné množství prostitutek uvádí ve své psychoanamnéze zneužívání otcem v dětství.

¹⁹⁾ Zajímavé je z hlediska ochrany dětských poškozených nizozemské právo, které nedovoluje, aby před soud vystoupila osoba mladší dvanácti let. Výslech se koná pouze jedinkrát a provádí ho psycholog podle otázek, které mu předem zadají policisté, soudce i obhájce pachatele, a tito sledují jeho průběh z jiné místnosti za pomoci videotechniky, aby mohli položit doplňující otázky.

Je však třeba si uvědomit, že sebecitlivější úřední projednávání celé záležitosti je pro dítě často stejně traumatizující jako čin sám. Zejména v případě zneužívání v rodině se dostává do obtížné role, kdy je nuceno vypovídat proti lidem, kteří mu jsou blízcí a ke kterým chová, i přes spáchaný delikt, stále pozitivní city. Dnes panuje shoda v tom, že v lehčích případech sexuálního zneužívání, pokud dítě dále vyrůstá v normálních životních poměrech, jsou výrazné a trvalé poruchy osobnostního vývoje zjišťovány vzácněji, objevuje se pouze přechodná labilita. Základním požadavkem je dostat dítě z blízkosti a moci zneužívatele a poskytnout mu potřebné bezpečí a psychologickou léčbu. Často potřebuje pomoc i matka poškozené dívky, která v případě, že o věci nevěděla, prožívá mučivé období sebeobviňování. Řešením zde není důsledná kriminalizace jednání, ale spíše pomoc rodinám a dětem v jejich nerovném a bezprávném postavení vůči pachateli. V ČR vznikla a rozvíjí se na tomto poli řada aktivit, převážně ze strany nestátních sdružení (Linka bezpečí, Růžová linka, Fond ohrožených dětí, Most).

V posledních letech se u nás začínají rozvíjet i další formy sexuální trestné činnosti a trestné činnosti s ní úzce související, respektive dochází k jejich internacionalizaci. V podmínkách České republiky tak došlo k přesunu organizované kriminality mimo jiné též do oblasti obchodu se ženami, prostituce a jiných sexuálních služeb. Tato trestná činnost probíhá buď zcela proti vůli ženy, kde velkou roli hraje sociální naivita, nebo s jejím jistým souhlasem, který však většinou neznamená souhlas s konkrétními „pracovními“ podmínkami a vztahy. Nejčastěji se oběťmi stávají mladé dívky přijíždějící do Prahy nebo jiných větších měst z venkova (za práci, na diskotéku či koncert) se značně naivními představami a zejména bez jakéhokoliv zázemí. Pod různými záminkami jim pasáci odeberou veškeré doklady, a samotou, alkoholem, drogami, hladem, bitím a sexuálním zneužíváním jim v krátké době zcela přeformují osobnost a donutí k bezmeznému poslušnosti. V případě cizinek na našem území nebo vyvezení našich dívek za hranice je dalším izolujícím faktorem neznalost jazyka a místních podmínek. „Majitel“ si s dívkou může dělat co chce, nakládá s ní jako se zbožím – prodává, kupuje, pronajímá, s doklady či bez dokladů. V případech prostitutek nejvyšší úrovně (luxusních, často s VŠ vzděláním) se vyvíjí závislost sociální, kdy již nejsou schopny se vrátit do normálního života a žít se jiným způsobem.

Při vyšetřování této trestné činnosti se policie často ocitá ve stavu důkazní nouze. Oběti se bojí svědčit, neboť jim hrozí vyhrožování, týrání, nátlak na rodinu, smrt. Pokud přesto poskytnou svědectví policii, v průběhu vyšetřování či před soudem svou výpověď změní. Obecně však kuplířství a prostituce patří ke kriminalisticky a viktimologicky zanedbávaným oblastem. Očividně není zájem věnovat se osobám, které prostitují, byť s nimi kuplíři zle nakládají a vykořisťují je, a to vzhledem ke skutečnosti, že tuto situaci samy částečně chtěly nebo zavinily.

Zcela novým sociologickým jevem, který se objevil v asijských a po té v jihoevropských státech (např. Filipíny, Thajsko, Řecko, Itálie, Španělsko) a kterému s otevřením hranic nezůstává ušetřena ani Česká republika, je tzv. sexuální turistika. Zneužívání dívek má různé formy, od klasické prostituce v místních barech až po „prodej“ dívek na různou dobu, např. svatby na jedno léto, „zapůjčení“ po dobu dovolené. V naší republice již máme jak oběti této trestné činnosti zejména německých a holandských tu-

ristů, tak pachatele – konzumenty z řad bohaté vrstvy, navštěvující pravidelně asijské země. Evropské státy, z nichž pochází nejvíce pachatelů a obětí, např. Německo, Nizozemsko, Belgie, Francie, Švédsko, Dánsko, Norsko se tímto problémem již seriózně zabývají a vedle řady mezinárodních aktivit připravují i nové zákonné normy.

Nově se u nás, zejména díky feministickým aktivitám, začíná mluvit i o tzv. sexuálním obtěžování (harassment) zatím převážně ve formě zpráv ze zahraničí.²⁰⁾

Neznamená to jistě, že by tento jev u nás neexistoval, spíše ho dosud ženy řešily v tichosti, možná i proto, že nabídka pracovních příležitostí byla dostatečná dosud to ještě nikdo jako problém pro českou veřejnost přijatelnou formou nepojmenoval. Souhrnně je možné definovat toto jednání jako každé sexuálně zabarvené verbální a neverbální chování, které ženy (respektive dotčená žena) pocítují jako nežádoucí a nepřejí si ho. Rozhodujícím kritériem by mělo být subjektivní jednání, kdy žena dá najevo, že ji takové jednání obtěžuje a překáží. Rozpor mezi obtížemi dokazování, strachem z možné ztráty pracovního místa a vnitřním rozhořčením vede u postižených žen údajně k výrazným stresovým symptomům, které se zesilují pocitem, že se žena nemůže účinně bránit.

4. NÁSILÍ V RODINĚ

Velmi rozšířené a současně nejméně kontrolované je násilí páchané v rodině – někdy se používá pojmu „domácí násilí“ jako překladu anglického termínu domestic violence. Zahrnuje v sobě všechny projevy fyzického, sexuálního a psychického násilí páchaného mezi jednotlivými členy rodiny, v naprosté většině páchaného muži vůči ženám – vlastním manželkám, družkám, partnerkám. Charakteristickým rysem tohoto násilí je jeho opakování, dlouhodobost a každodenní přítomnost.

Vedle přímého tělesného násilí je velká část násilí slovního a citového charakteru. Může mít podobu hrubých nadávek, křiku, stálého kritizování, zesměšňování, ponižujících urážek, podřívání sebedůvěry, vyhrožování tělesným ublížením a vydírání včetně ekonomického. Dle komunikačních teorií je psychickým týráním rovněž okázalá nevšímavost a odmítání. Která z uvedených forem násilí je tíživější z hlediska následků pro oběť, je záležitost vysoce individuální.²¹⁾

Páchané násilí zanechává závažné důsledky nejen na ženě jako přímé oběti, ale stává se vzorem pro chování dětí do budoucna. Dítě si vytvoří názor, že násilím je možno řešit problémy a prosazovat své názory a že muži jsou ženám nadřazeni a mají právo je vychovávat, ukázněvat, zastrašovat, trestat. Z dětí vyrůstajících v těchto rodinách se stávají osoby náchylnější ke kriminalitě, viktimizaci, požívání drog, prostituci.

²⁰⁾ V červenci 1995 byl policií vyšetřován zřejmě první oznámený případ tohoto druhu u nás, kdy poškozenou byla náměstkyně ředitele banky – MF Dnes 7. 7. 1995 a 30. 8. 1995. Německý odborový svaz např. uvádí, že ročně dává výpověď z tohoto důvodu 160 000 žen a 60 000 žen kvůli tomu výpověď dostává. Dvě třetiny žen v Německu pocítují, že jsou na pracovišti sexuálně obtěžovány.

²¹⁾ Jedna respondentka výzkumu násilí v rodině provedeného v ČR v r. 1995 nadací ROSA uvádí: Kdybych si mohla vybrat mezi tělesným a slovním týráním, vybrala bych si bití. Po bití jsou alespoň vidět následky, máte důkazy a lidé vás politují. Slovní týrání vás sice může dovést k šílenství, ale rány vidět nejsou a nikdo se o vás nestará. Žijete permanentně v hrůze, jakmile klapnou dveře od bytu a vrací se partner.

Výzkum otázek násilí v rodině je poměrně novou záležitostí všude ve světě. Když první výsledky výzkumů ukázaly rozsah násilí v rodinách, reagovala společnost velmi odmítavě a prezentovala to jako vystoupení radikálních feministek, zaměřené proti mužům. Pojem „týrání žen“ se lidem zdál být příliš silný, neboť chtěli věřit, že situace není tak zlá.

Postupně se však ukázalo, že přestože se počet a charakter případů v jednotlivých zemích liší, je bití ženy vlastním mužem vážným problémem, ke kterému dochází ve všech zemích a sociálních vrstvách, bez ohledu na vzdělání, náboženskou orientaci, věk, etnickou příslušnost.

Dle údajů Světové zdravotnické organizace patří útoky na ženy v amerických rodinách k častějším příčinám zranění než dopravní nehody, pracovní úrazy a loupežná přepadení dohromady. Každý rok je svým manželem nebo druhem zabito téměř 4 000 žen. Kanadská policie uvádí, že ročně zemře rukou svých manželů asi 100 žen a že více než 60 % žen napadnutých svým manželem je zraněno natolik vážně, že musí vyhledat lékařskou pomoc. V Nizozemsku provedené výzkumy, zabývající se týráním žen v partnerských vztazích, ukázaly, že přibližně 1 z 9 žen je vystavena tělesnému násilí od svého partnera.

Nebyly zde nalezeny souvislosti mezi páchaným násilím a sociálně ekonomickou situací rodiny, její vzdělanostní úrovní, způsobem života či tradic.²²⁾

V zemích západní Evropy se ve srovnání s dobou před 10–15 lety společenské vědomí a normy týkající se tohoto problému velmi změnily, stále však se jedná o široce diskutované téma, kterému věnují pozornost jak státní orgány, tak jednotliví odborníci.

Zjistit situaci v oblasti násilí páchaného na ženách v rodině v České republice je úkol, který teprve čeká na své řešitele. Dosud nejsou k dispozici žádná reprezentativní šetření ani speciální projekty, týkající se násilí v rodině. Tabuizaci tohoto problému vystihuje i fakt, že v roce 1994, který byl vyhlášen Rokem rodiny a v kterém probíhala celá řada výzkumů zaměřených na rodinu, nebyly v žádném z nich pokládány otázky ohledně násilí v rodině, a to údajně proto, aby to respondenty neodradilo od spolupráce.

Neexistuje zde instituce, která by se komplexně zabývala násilím v rodině, a ty, které existují a na které se ženy obracejí s žádostí o pomoc (policie, sociální péče, místní úřady) mají jiné základní kompetence, na řešení individuálního problému dostatečně nespolupracují a jejich činnost na sebe nenavazuje. Násilí v rodině považují pracovníci těchto institucí mnohdy za privátní otázku, kterou si účastníci musí vyřešit sami, zlehčují ji a podceňují, se značnou nechuť zasahovat. Tento přístup vyznačující se alibismem a necitlivostí spolu s naprostým nedostatkem osvěty brání společnosti i oběti samotné uvědomit si, že se často jedná o skutečnou trestnou činnost.

Stávající právní úprava v ČR rovněž nenapomáhá řešení daného problému a ani kriminální statistika nám příliš informací vztahujících se k násilí na ženách neposkytuje. Vzhledem k tomu, že neexistuje trestný čin, který by jako jediná skutková podstata zahrnoval veškeré formy násilí v rodině, je takové jednání trestněprávně posuzováno ja-

²²⁾ Údaje jsou čerpány z informací Oregon Coalition Against Domestic and Sexual Violence, Ontario Womens Directorate, Jeugd- en Zedenpolitie Utrecht, a z citací údajů WHO, uvedených na tiskové konferenci Ministerstva zdravotnictví v r. 1994.

ko jednotlivé přestupky a jednotlivé trestné činy, zejména trestné činy proti životu a zdraví a proti svobodě a lidské důstojnosti. Tato skutečnost jakoby rozměňuje závažnost celého problému a způsobuje např. i to, že domácí násilí jako takové není nikde statisticky evidováno, a není tedy možné zjistit rozsah ani té jeho nepatrné části, která je jako trestné činy nebo jako chronicky páchané přestupky ohlášena.

Svoji roli v latenci může hrát i novelizované ustanovení § 163 a) trestního řádu, které k trestnímu stíhání pachatele – manžela či druhu ve vyjmenovaných trestných činech (např. ublížení na zdraví, vydírání, znásilnění, poškozování cizích práv, omezování osobní svobody, porušování domovní svobody) vyžaduje souhlas poškozené ženy.

Oběť násilí v rodině je tak vlastně v okamžiku značného duševního rozrušení, kdy se obrátí na policii, postavena před velmi těžké rozhodnutí. Pokud souhlas udělí a pachatel je trestně stíhán na svobodě, což bývá pravidlem, bojí se vrátit do společné domácnosti, kde se násilí v důsledku oznámení policii zpravidla ještě více stupňuje. Pokud souhlas neudělí, trestní stíhání není zahájeno a nikdo již dále případ nesleduje. Souhlas s trestním stíháním, který byl v konkrétní věci jednou odepřen, nelze již znovu udělit. Neudělení souhlasu utvrzuje pachatele v přesvědčení o jeho beztrestnosti a motivuje ho k dalšímu násilí páchanému tzv. za zavřenými dveřmi. Pokud by se totiž stejného jednání dopustil pachatel vůči cizí osobě a nikoliv v soukromí vůči své partnerce či dětem, byl by trestně stíhán a nezřídka vzhledem k závažnosti činů potrestán trestem odnětí svobody.²³⁾

Z tohoto hlediska by bylo zajímavé sledovat, kolik násilných činů proti ženám v rodině bylo ohlášeno a následně nebyl udělen souhlas s trestním stíháním pachatele.

V České republice hledají mnohé oběti domácího násilí pomoc v různých nově vznikajících krizových centrech a na linkách důvěry. Dílčí informace má k dispozici i sdružení pro pomoc obětem trestné činnosti Bílý kruh bezpečí, a zejména manželské poradny. Přehled o násilí na ženách, které v průběhu deseti měsíců roku 1995 navštívily pražské manželské poradny, zpracovala Nadace ROSA.²⁴⁾

Z takto získaných podkladů vyplývá, že ženy se často obracejí na různé poradny s nějakým vedlejším quaziprobémem a teprve v průběhu péče vyjde najevo násilí v rodině, neboť zde hraje velkou roli nejistota žen a zejména stud mluvit o tom, co se skutečně doma stalo a jak se k nim jejich partner chová.

Otázka, jak těmto ženám pomoci, je velmi složitá a neexistuje obecně platné řešení. Vždy je však nutné ženě především bez obviňování naslouchat, brát její příběh vážně, pochopit ji a odsoudit fakt násilí jako takového, nikoliv ženu. Ženy si často kladou za vinu existenci násilí a přičítají to svým vlastnostem a chování. Ztrácejí schopnost vidět samy sebe pozitivně a přebírají negativní hodnocení od svého partnera. Potřebují někoho, kdo by jim pomohl stanovit hranice toho, co je ještě normální, a co ne. Je důležité, aby se samy rozhodly, co vlastně chtějí a získaly sebedůvěru a sílu to také samy uskutečnit.

²³⁾ Dle nizozemského práva jsou násilné trestné činy vůči členům rodiny posuzovány přísněji a hrozí za ně o třetinu vyšší trest ve srovnání s násilím vůči cizím lidem.

²⁴⁾ Z 813 klientek manželských poraden bylo 15,5 % vystaveno hrubému fyzickému a psychickému násilí. Vzdělání agresorů bylo v 31,7 % základní, v 35,7 % středoškolské a v 28,6 % vysokoškolské. Příčinou jednání agresora byl převážně vztek, stres, nespokojenost, v 28,6 % se jednalo o vliv alkoholu.

Oběti násilí v rodině jsou často dotazovány, proč neodešly z domova, nevyhledaly pomoc, nezavolaly policii, když se partner dlouhodobě choval násilnický. Ženám se většinou tato situace velmi obtížně vysvětluje, důvodem je strach, stud, osamělost, ale i finanční a emoční závislost na partnerovi. Zároveň si připadají velmi neschopné a nesamostatné, v čemž je partner utvrzuje a tento pocit v nich pěstuje.

Většina žen vystavených opakovanému násilí ze strany svého muže si tak časem snaží vypracovat způsoby chování, jak násilí předejít. V podstatě je možné rozlišit 3 základní preventivní strategie:

- Žena se vyhýbá svému muži, aby minimalizovala možnost, že vzbudí jeho hněv, např. pobývá v jiné místnosti, odchází s dětmi na dlouhé procházky či návštěvy, nebo se snaží zajistit, aby byly přítomny ještě jiné osoby a nebyla s ním sama.
- Žena se snaží muže příznivě naladit a uklidnit, a tím změnit – zmírnit – jeho agresivní náladu.
- Žena se odhodlá ke konfrontaci a snaží se obrátit přímo na partnera a s ním vzniklou situaci řešit.

Za prvé dvě strategie však ženy platí vysokou cenu – zcela se přizpůsobují chování a požadavkům partnera, přičemž se obávají, zda to bude stačit a zda se jim takto skutečně podaří násilí předejít. Často jsou již citově zcela vyhaslé, po celou dobu se učily vyřadit city z provozu, aby vůbec týrání vydržely. Psychologové pro tento stav používají pojem „syndrom bitých žen“. Nebezpečí zde tkví i v tom, a mnohé případy to dokazují, že fyzicky slabší dlouhodobě týraná osoba v kritickém okamžiku nevidí jinou možnost než použít zbraň a zabít.

Řešením problému násilí v rodině však není důsledná kriminalizace takového jednání. Trestní stíhání agresora dále poškozuje ženu tím, že připoutává k rodině pozornost okolí, oběť musí vypovídat a svědčit proti pachateli, který nezdědka žije stále ve společné domácnosti a své násilné chování stupňuje. Jeho případné odsouzení rozbíjí rodinu a zbavuje ji živitele, zároveň pachatele stigmatizuje, což ve svém souhrnu vede členy rodiny ke snaze takové jednání utajit.

Za optimální řešení je považována zejména kombinace trestněprávních prostředků a opatření sociální povahy. Domníváme se, že zásadní význam zde má vyškolení sociálních pracovníků s dostatečnými pravomocemi a ohodnocením, a rozšíření možností komplexní rodinné terapie a možností řešení bytových problémů. Po vzoru západoevropských zemí vznikají i u nás různé azylové domy a krizová zařízení pro týrané ženy. Tato se navzájem liší podmínkami a pravidly provozu, jakož i rozsahem poskytované pomoci – některé poskytují pouze možnost bydlení v klidném prostředí, jiné tuto službu spojují s všestrannou psychologickou, psychoterapeutickou, organizační a právní pomocí ženám. Existence a rozvoj těchto zařízení je významným pozitivem, přestože se samozřejmě nejedná o všespasitelské řešení, neboť pobyt je pouze dočasný a agresor zůstává v bytě jako vítěz bez efektivní právní a faktické možnosti tuto situaci řešit.

Přesto by měla česká policie věnovat každým signálům tohoto problému náležitou pozornost již z preventivních důvodů, neboť se zde jedná o potencionální nebo již existující, ale dosud latentní trestnou činnost. Inspiraci je možné hledat v zahraničí, kde se výrazně změnil přístup policie k otázce násilí na ženách a k obětem trestné činnos-

ti vůbec. Policisté jsou psychologicky a viktimologicky školeni včetně nácviku různých sociálních situací, komunikačních technik a krizové intervence.

Závažnost problému si uvědomila např. skotská policie, která v r. 1992 zřídila zvláštní jednotku tzv. Family Unit, kde speciálně vyškolení pracovníci (i civilisté) vyjíždějí k hlášeným případům, jsou vybaveni širokými kompetencemi včetně např. možnosti vniknout do bytu násilně. O každém výjezdu vždy vyhotoví záznam, takže je možné poznat, zda se v rodině jednalo o první nebo již opakovaný incident, a podle toho přijímají opatření (např. pravidelné návštěvy sociální pracovnice, seznámení oběti s jejími právy a s možnostmi řešení, instalování různých bezpečnostních alarmů a zařízení, nabídka sociálních služeb, např. azylových domů). Ročně je takto v obvodu s 300 000 obyvateli hlášeno asi 1 200 rodinných konfliktů, z nichž asi 500 je policií vyšetřováno a pachatelé jsou trestně stíháni.

Obdobné projekty existují v Nizozemsku, kde v roce 1993 začala policie sledovat násilí v rodině jako samostatný jev a zaměřila se na vzdělávání policistů v této oblasti. Do té doby policisté odbývali tyto případy s tím, že se jedná o soukromý problém civilního práva, kde stojí tvrzení proti tvrzení a jejich dokazování je obtížné. Nyní tým pracovníků denně analyzuje ty hlášené případy, které by mohly skrývat domácí násilí, a nabízí příslušným policistům poradenskou činnost. Oběti je pak ze strany policie poskytnuta bezprostřední podpora a pomoc, agresorovi zpravidla připomenuta jeho trestní odpovědnost za násilné jednání a v závažnějších případech je proti němu zahájeno trestní stíhání. Od doby fungování projektu se díky osvětě a péči policistů počet registrovaných a řešených případů násilí v rodině zvýšil téměř desetinásobně, přičemž však cílem projektu není postihnout maximální počet pachatelů, ale co nejvíce omezit násilí v rodinách.

MEZINÁRODNĚ PRÁVNÍ OCHRANA LIDSKÝCH PRÁV ŽEN

Lidská práva žen a dívek prohlásila Vídeňská deklarace a Program akcí (část I, para 18) za neoddělitelnou, integrální a nedělitelnou část universálních lidských práv.¹⁾ Mají však svá specifika, vyjádřená ve specializovaných smlouvách a režimech jejich implementace (realizace). Tato problematika má i svou genezi s těmito specifiky související, a je proto namístě ji úvodem zmínit.

GENEZE MEZINÁRODNĚ PRÁVNÍ ÚPRAVY POSTAVENÍ ŽEN

Z tradičního mezinárodního práva nevyplývaly pro státy ve vztahu k jednotlivcům obecně a ženám zejména žádné povinnosti či omezení. První závazky vztahující se k ženám, vtělené do mezinárodních smluv, uzavřely státy, převážně evropské, až na počátku dvacátého století. Týkaly se spolupráce států při potírání obchodu se ženami, probíhajícího přes hranice států i celých kontinentů, a měly vazbu na tehdy se stabilizující mezinárodně právní zákaz otroctví. Smyslem přijatých závazků byla ochrana žen před krajními formami vykořisťování, souvisejícími s jejich biologickými specifiky. První úmluva o obchodu se ženami z roku 1904 byla uzavřena v Paříži a zavazovala státy k přijetí vnitrostátních opatření správní povahy: k doзору na železnicích a v přístavech, k výměně informací o zavlčených ženách a jejich repatriaci. Za dva roky poté byla v Paříži uzavřena další tzv. Pařížská úmluva o obchodu se ženami, která státům ukládala povinnost trestně právně postihovat obchod se ženami a upravila též problematiku extradice pachatelů relevantních trestných činů. V roce 1921 byla k téže problematice uzavřena další, Ženevská úmluva o potlačení obchodu se ženami a dětmi, která vztáhla ochranu i na nezletilé dívky a trestnost obchodu se ženami rozšířila i na jeho přípravu a pokus. Následující Ženevská úmluva z roku 1933 rozšířila trestní povahu obchodu se ženami i na případy, kdy se tato činnost děje se souhlasem oběti.

Kromě těchto prvních počínů v oblasti mezinárodního práva trestního sloužících k ochraně žen před krajními formami vykořisťování z důvodu pohlaví, se paralelně rozvíjela i mezinárodní normativa v oblasti pracovního práva, určená k ochraně žen v pracovním procesu a ke zlepšení pracovních podmínek žen. Prvním aktem tohoto

¹⁾ Deklarace byla přijata 25. 6. 1993 na Světové konferenci o lidských právech, která se konala ve Vídni (A)CONF. 157/24 (Part I. chap. III).

druhu byla Bernská úmluva o zákazu noční práce žen z roku 1906. Klíčový význam pro další rozvoj mezinárodně právní normativity v této oblasti měl vznik Společnosti národů v roce 1919. Její zakládací listina, Pakt společnosti národů, uložil členským státům Společnosti „zabezpečit a zachovat slušné a lidské pracovní podmínky pro muže, ženy a děti na svém území a v zemích, s nimiž jsou v obchodních a průmyslových stycích, a k tomuto cíli zřizovat a udržovat potřebné mezinárodní organizace“ (čl. 23 lit. a). Společnost národů byla Paktem pověřena obecným dohledem nad úmluvou o obchodu se ženami (čl. 23 lit. c). Mezinárodní organizace (MOP), založená v roce 1919 a přiřčená ke Společnosti národů, převzala do své agendy i ochranu sociálních a pracovních podmínek žen.²⁾ V následujících letech se MOP orientovala především na zmírnění tíživých pracovních podmínek žen cestou ochranných opatření, vtělených do mezinárodních úmluv přijímaných v rámci této organizace.

Zásadní a kvalitativní obrat v koncepci ochrany lidských práv žen přinesla teprve druhá světová válka a ztráty na životech, které zapříčinila. K nejvíce postiženým válečným obětem patřily ženy a děti. Do té doby převládající (alespoň v západních zemích) model žen jako slabšího pohlaví vyžadujícího ochranu, byl válkou a jejími sociálními dopady značně zpochybněn. Skutečnost, že za války zastávaly miliony žen pracovní místa a povinnosti mužů, vytvořila zcela novou situaci a urychlila emancipační proces. V Chartě OSN, která jako první mnohostranný mezinárodní dokument vyhlásila v preambuli víru v základní lidská práva, důstojnost a hodnotu lidské osobnosti a rovná práva mužů a žen, otevřela prostor pro koncepci zrovnoprávnění žen v mezinárodním měřítku a pro její mezinárodně právní vyjádření a zabezpečení. Kromě preambule je princip rovných práv mužů a žen vyhlášen v čl. 1 odst. 3, kde v souvislosti s deklarovaným cílem OSN, podporovat a posilovat úctu k lidským právům a základním svobodám, je *expresis verbis* vyjádřen i princip nediskriminace z důvodu rasy, pohlaví, jazyka nebo náboženství. Relevantní je též kapitola IX čl. 55 lit. c, stanovící pověření OSN činnostmi k zajištění všeobecné úcty k lidským právům a základním svobodám pro všechny, bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka nebo náboženství. Článek 56 pak zavazuje všechny členy OSN postupovat společně i jednotlivě ve spolupráci s OSN k dosažení cílů stanovených v čl. 55. Podle čl. 62 odst. 2 byla Hospodářská rada, jeden ze čtyř hlavních orgánů OSN, zmocněna činit doporučení s cílem zajistit úctu k lidským právům a svobodám pro všechny a usnadnit tak i jejich realizaci v oblasti zrovnoprávnění žen.³⁾ Hospodářská a sociální rada byla dále Chartou zmocněna zřídit zvláštní komisi pro podporu lidských práv (čl. 68). Ve smyslu tohoto ustanovení Rada zřídila v roce 1946 komisi pro statut žen se statutem expertního orgánu Rady.⁴⁾

²⁾ Statut MOP viz Potočný M.: Mezinárodní organizace, Praha, 1971, str. 164–173. Pakt společnosti národů viz Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky, Praha, 1957, str. 22–34.

³⁾ Charta Organizace spojených národů viz Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky, op. cit. str. 145–178.

⁴⁾ V době svého založení měla Komise 15 členů, v současné době sestává z 15 expertů ze všech světových kontinentů. Komise se schází jednou za dva roky na 10 dní a její členové jsou voleni na dva roky. Mezi kompetence Komise náleží: implementace Rezoluce č. 56 o politických právech žen, koordinace činnosti s Komisí pro lidská práva a Subkomisí pro prevenci diskriminace a ochranu menšin. Komise připravuje návrhy dokumentů určených k ochraně práv žen, vypracovává program povznesení žen, na jehož základě vlády členských zemí podávají Komisi zprávy o úloze žen v ekonomickém a sociálním rozvoji. Komise pro statut žen není totožná s Výborem pro odstranění diskriminace žen ani není tomuto Výboru nadřazená. Výbor pro odstranění diskriminace žen je součástí implementačního mechanismu Úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen a byl touto Úmluvou zřízen. Podrobněji viz tato stat.

Charta OSN je mnohostrannou mezinárodní smlouvou a uvedená ustanovení v oblasti lidských práv představují právně závazná pravidla, byť obecně formulovaná. Stranám, tj. členským státům OSN, ukládají tato pravidla povinnosti, vyžadující respekt jak při výkonu moci vnitrostátní, tak i při výkonech členských práv v OSN. Dnes je jen velmi málo států, které nejsou členy OSN a lze proto říci, že Charta představuje první univerzálně platný instrument ochrany lidských práv a svobod s povinností států zabezpečit tato práva a svobody bez *diskriminace i pro ženy*.

Soubor těchto práv a svobod obsahuje Všeobecná deklarace lidských práv, přijatá Valným shromážděním OSN 10. prosince 1948.⁵⁾ Její preambule obsahuje odvolání na Chartou deklarovaná rovná práva mužů a žen. Článek 2 pak stanoví povinnosti států aplikovat práva a svobody jednotlivců bez diskriminace s tím, že výčet zakázaných diskriminačních důvodů zahrnuje i diskriminaci z důvodů pohlaví. Diskriminační klauzule se vztahuje na všechna materiální ustanovení (26 článků), v nichž jsou definována jednotlivá práva a svobody, bez rozlišení priority občanských, politických, hospodářských, sociálních a kulturních práv. Původním cílem deklarace byl spíše obecný standard lidských práv, dosažitelný za součinnosti států i jednotlivců v určité časové perspektivě, než stanovení právně závazných povinností pro státy, které ji přijaly.⁶⁾ Nicméně pro rozvoj mezinárodně právní úpravy postavení žen vytvořily oba tyto dokumenty potřebný legislativní základ. První instrument navazující na oba dokumenty byla Úmluva o politických právech žen z roku 1952.⁷⁾ Jde zároveň o první úmluvu výlučně nediskriminační povahy (tzn. že neobsahuje ochranná ustanovení). Státům, stranám Úmluvy, ukládá povinnost a) zajistit pro ženy sídlící na jejich území právo hlasovat ve volbách za stejných podmínek jako muži (čl. 1), b), aby ženy mohly být voleny do všech veřejných orgánů zřízených vnitrostátním právem za stejných podmínek jako muži a bez jakékoliv diskriminace (čl. 2), c), dát ženám právo zastávat všechny veřejné úřady a vykonávat všechny veřejné funkce za stejných podmínek a bez jakékoliv diskriminace (čl. 3). K nediskriminačním úmluvám se dále řadí několik úmluv přijatých v rámci mezinárodních organizací přidružených k OSN. Je to především Úmluva o stejné odměně zaměstnaných mužů a žen za stejnou práci, přijatá v rámci MOP v roce 1951.⁸⁾ Ukládá členským státům povinnost provádět politiku rovných příležitostí a stejného zacházení v zaměstnání s cílem odstranit jakoukoliv diskriminaci žen, zejména pak zajistit stejné odměňování žen a mužů za práci stejné hodnoty. V rámci UNESCO byla v roce 1960 přijata Úmluva o zákazu diskriminace ve

⁵⁾ Všeobecná deklarace lidských práv viz Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky op. cit. str. 197–202. Deklarace byla přijata VS OSN ve formě rezoluce č. 217/III.A.

⁶⁾ Deklarace nebyla v době vzniku právně závazná. Od té doby vývoj pokročil v několika směrech. Řada nově vzniklých států byla Deklarací inspirována a ve svých ústavách na ni odkazuje jako na pramen práva. Jen v letech 1958 až 1972 tak učinilo 25 států vzniklých v procesu dekolonizace. Žádný stát naproti tomu Deklaraci otevřeně neodmítl, naopak stalo se běžnou mezinárodní praxí, že ji státy citují s jasným souhlasem. Takováto opakovaná praxe může sloužit jako materiální základ procesu, v jehož průběhu se obsah Deklarace stává součástí obecného mezinárodního práva, závazného pro všechny státy mezinárodního společenství, bez ohledu na existenci nebo neexistenci jejich smluvních závazků. Podrobněji k otázce právní závaznosti Deklarace viz Siekhar P.: *The Lawful Rights of Mankind, An Introduction to the International Legal Code of Human Rights*, Oxford University Press 1985, str. 63 a násl.

⁷⁾ Úmluva o politických právech žen viz *Human Rights – A compilation of International Instruments*. E 88. XIV. New York, UN, 1988.

⁸⁾ Úmluva č. 100 viz *Codice Donna, Norme Interne e Internazionali*, Roma, 1985, str. 1541. Úmluva vyjadřuje zcela novou koncepci MOP k pracovnímu statutu žen a do značné míry reviduje protektivní opatření předchozích úmluv MOP. Úmluva neobsahuje korektivní nebo ochranná ustanovení.

vzdělání, ukládající členským státům povinnost zajistit ve vnitrostátní sféře rovný přístup ke vzdělání.⁹⁾

K odstranění diskriminačních zvyklostí a tradic v právních předpisech a praxi vnitrostátních orgánů v manželských a rodinných záležitostech byly na půdě OSN přijaty dvě úmluvy. Úmluva o souhlasu k manželství, nejnižším věku pro uzavírání sňatku a registraci sňatku z roku 1962.¹⁰⁾ Úmluva ukládá státům, vedle nezbytných opatření v legislativě a praxi týkajících se uzavírání manželství i další povinnosti, mj. zajistit ženám svo bodu při volbě manžela, odstranit sňatky dětí a zasnubování dívek před dosažením věku puberty. Této úmluvě časově předcházela Úmluva o státním občanství provdaných žen z roku 1957, obsahující rámcovou zásadu, že sňatkem se automaticky nemění státní občanství žen a od členských států je požadována následná úprava vnitrostátní, umožňující volbu a konsekventně i dvojí státní občanství žen provdaných za cizince.¹¹⁾

V rámci MOP pokračoval rozvoj pracovních standardů speciálně se týkajících žen. Bylo to dáno skutečností, že trend začleňování žen do pracovního procesu sílil a zahrnoval ve stále větší míře i vdané ženy s rodinnými povinnostmi.¹²⁾ Do té doby přetrvávající model rodiny, kde ženy nesly větší odpovědnost za rodinu než muži, se dostával do rozporu s novým společenským postavením žen. Ve snaze změnit tradiční stereotypy a upevňovat vědomí stejné odpovědnosti mužů a žen za výchovu dětí a péči o děti i další rodinné povinnosti a konsekventně zabezpečit rovný přístup mužů i žen ke všem službám a zařízením tomu napomáhajícím, byla přijata Úmluva č. 156 o pracovnících s rodinnými povinnostmi (1981). Jejím cílem je vytvořit stejné podmínky a zacházení pro ženy a muže s rodinnými povinnostmi. Úmluva obsahuje výlučně nediskriminační opatření a *expresis verbis* stanoví, že rodinné povinnosti samy o sobě nemohou být právoplatným důvodem ztráty zaměstnání, a to jak pro muže, tak pro ženy. Této úpravě časově předcházela Úmluva č. 111 o diskriminaci v zaměstnání a povolání z r. 1958, napomáhající státům rozvíjet nediskriminační politiku a legislativu, zabezpečující rovnost v zaměstnání a povolání bez diskriminace z důvodů taxativně vyjmenovaných, se zahrnutím zákazu diskriminace z důvodu pohlaví. Každý stát, který ratifikoval Úmluvu, je povinen zajistit její základní cíl, tj. rovnost příležitosti a zacházení, vnitrostátními prostředky, včetně právních.¹³⁾ Ustanovení týkající se žen (čl.

⁹⁾ Úmluva o zákazu diskriminace ve vzdělání viz Human Rights, op. cit. Úmluva se stala předmětem kritiky zejména v USA, protože neobsahuje korektivní ustanovení, které by urychlilo odstranění existujících diskriminačních praktik ve školství. Navíc Úmluva svědčí o skutečnosti, že v praxi stále ještě existují rozpory o tom, co skutečně konstituuje diskriminaci z důvodu pohlaví. Čl. 2 Úmluvy připouští oddělenou školní výchovu pro hochy a dívky. Podle amerických autorek je to v rozporu s principem nediskriminace, protože segregované školství vede k opakování stereotypů, jež sociálně a ekonomicky znevýhodňují ženy. Podrobněji k této otázce viz Babcock B., Feeman A., Norton E., Ross S.: Sex Discrimination and the Law: Causes and Remedies, Boston, Little, Brown and Co., 1975 pp. 990–1036. Obdobné stanovisko zastává i Natalie Kaufman v práci International Law and the Status of Women, Westview Press, 1982.

¹⁰⁾ Úmluva o souhlasu k manželství, nejnižším věku pro uzavírání sňatku a registraci sňatku z roku 1962. Text této Úmluvy byl publikován ve Sbírce zákonů č. 124/1968 Sb. V řadě případů byla ve Sbírce zákonů uvedena pouze platnost Úmluvy pro Československo, aniž byl text publikován. Týká se to zejména úmluv MOP, včetně Úmluvy č. 100.

¹¹⁾ Úmluva o státním občanství provdaných žen, č. 165/1968 Sb.

¹²⁾ Údaje, která MOP shromáždila na základě národních informačních zdrojů v roce 1970, potvrdily, že zaměstnanost žen v celosvětovém měřítku prudce vzrostla. Ženy v tomto roce tvořily více jak jednu třetinu světové, ekonomicky aktivní populace a 46 ze 100 žen v pracovním věku (od 15 do 64 let) byly součástí pracovní síly. Vzrostly zejména počty vdaných zaměstnaných žen. Podrobněji viz Training Package „Women Workers Rights“, ILO Geneva, 1993.

¹³⁾ Op. cit. str. 6 a násl.

5 par. 1, 2) obsahuje jak elementy nediskriminační, tak i protektivní a korektivní. Ženám v jejich úloze manželek a matek je přiznán speciální sociální a kulturní status a z toho důvodu též i nárok na speciální ochranu. Od státu se z těchto důvodů vyžaduje přijetí legislativních opatření korektivní a skutečně nediskriminační povahy. Úmluva je vnitřně kontradiktorní v tom, že zakazuje diskriminaci z důvodu pohlaví s výjimkou situace, kdy je diskriminace na základě pohlaví nezbytná. Obdobnou povahu má i Úmluva č. 103 o ochraně mateřství z roku 1952, revokující starší úmluvy z roku 1919 a 1946. Účelem úmluvy je korigovat diskriminační praxi vůči ženám ztrácejícím zaměstnání z důvodu těhotenství. Úmluva je obecným uznáním práva vdaných žen a matek na zaměstnání a na návrat do zaměstnání po ukončení mateřských povinností. Mateřská dovolená je dána na úroveň dovolené ze zdravotních důvodů. Úmluva nepřipouští, aby v průběhu mateřské dovolené byla ženě dána výpověď ze zaměstnání, nebo aby jí výpověď ze zaměstnání byla dána ve lhůtě, která vyprší v době její nepřítomnosti v zaměstnání z důvodu mateřské dovolené. V rámci MOP pokračoval proces normotvorby určené k ochraně žen v pracovním procesu a k humanizaci pracovních podmínek a prostředků. Náleží sem úmluvy chránící zdraví a bezpečnost žen při práci,¹⁴⁾ úmluvy o noční práci žen¹⁵⁾ a úmluvy upravující pracovní podmínky žen.¹⁶⁾

V poválečné době se též stabilizovala pravidla ochrany důstojnosti žen v jejich biologických specifikách jako součást procesu stabilizace norem sloužících k mezinárodní právní ochraně života a lidské důstojnosti s obecnou působností a v kvalitě jus cogens. Princip ochrany lidské důstojnosti a integrity zahrnuje zákaz prodeje nebo dědění žen, omezování jejich osobní svobody za účelem prostituce a těžení z prostituce. Státy jsou povinny zajistit preventivní a represivní opatření k zabránění a postihu takových jevů. Tato povinnost státům plyne z obecného mezinárodního práva, bez ohledu na jejich smluvní závazky. Lze to dovodit i z textu návrhu kodifikační Úmluvy o odpovědnosti států. Čl. 19 lit. c stanoví, že závažné a v širokém měřítku provedené porušení mezinárodního závazku, který je zásadní pro lidské bytí, je mezinárodním zločinem.¹⁷⁾ Výčet aktů, které zločin naplňují, zahrnuje i otroctví. Výklad tohoto mezinárodního zločinu podává v revidované podobě Dodatková úmluva o odstranění obchodu s otroky a institucí a praxe podobné otroctví z roku 1956, která do této kategorie zahrnuje kromě prodeje a dědění žen (upravené již v roce 1926), též obchod s lidmi za účelem prostituce a využívání prostituce druhých. Zákaz této krajní formy exploatace žen obsahuje i Úmluva o potlačování obchodu s lidmi a vykořisťování druhých osob z roku 1950.¹⁸⁾ Státům ukládá závazky činnosti povahy: „trestně postihnout každého, kdo pro ukojení vášní druhého spoutá, odveče či zavlče jinou osobu za účelem její prostituce, a to i s jejím souhlasem“. Úmluva navazuje a doplňuje dřívější úmluvy upravující tuto problematiku. Jedině její důsledná realizace ve vnitrostát-

¹⁴⁾ Úmluva č. 114 z r. 1960 o ochraně před radiací, Úmluva č. 114 z r. 1967 o maximálních břemenech, Úmluva č. 136 z r. 1971 týkající se benzenu a Úmluva č. 170 z r. 1990 o chemikáliích.

¹⁵⁾ Úmluva č. 89, revidované znění z r. 1948, o noční práci žen, Úmluva č. 171 z r. 1990 o noční práci.

¹⁶⁾ Úmluva č. 140 z r. 1974 o placeném studijním volnu. Úplný seznam úmluv a doporučení MOP relevantní pro pracovní a sociální statut žen viz Training Package, op. cit. str. 12 a násl. viz pozn. 12.

¹⁷⁾ Komentovaný text návrhu kodifikační úmluvy o odpovědnosti států viz Čepelka Č.: Odpovědnost států, návrh článků 1 až 35 kodifikační úmluvy (s komentářem), Praha, 1985.

¹⁸⁾ Human Rights, op. cit. viz pozn. 7.

ních právních řádech přispívá k utváření předpokladů v mezinárodním měřítku nutných k ustálení věcně odpovídající normativity kogentní.¹⁹⁾

Skutečnost, že v oblasti ochrany důstojnosti žen je proces stabilizace kogentních norem poměře zdoluhavý, je věcí mimoprávních okolností. Stejně jako zákaz obchodu s otroky a následně otroctví samotného nevznikl do té doby než ekonomické úvahy podpořily zrušení otroctví, tak i skutečný závazek prevence obchodu se ženami za účelem prostituce bude pravděpodobně realizován, až když bude tato nežádoucí činnost působit proti jiným ekonomickým zájmům států. Citovat lze v této souvislosti francouzského autora Georga Scelle, který již v r. 1934 napsal: „Boj proti otroctví, ochrana fyzické svobody jednotlivce začíná v mezinárodním právu až tehdy, když je jasné prokázáno, že otrocká práce je ekonomicky na ústupu a že jí pokrok v moderních technologiích může nahradit. Kdekoliv nebyla lidská fyzická práce nahrazena, stále existuje otrocká a nucená práce, bez ohledu na všechno úsilí ji odsoudit. To dokazuje, že pouhé morální přesvědčení, i když obecně sdílené, nemůže překonat převažující potřeby ekonomického života tím, že bude transformováno do právních pravidel.“²⁰⁾

Specifika obchodu se ženami, těžení z prostituce žen a dalších krajních forem vykořisťování žen spočívá v tom, že žádný technologický pokrok zatím nedokázal nahradit některé „služby poskytované ženami“ a naopak ekonomické zisky z pornografie, prostituce žen a dětí a obchodování se ženami za účelem jejich prostituce jsou obrovské. Rovněž oblast zábavního průmyslu, jedna z nejlukrativnějších ekonomických sfér a masová média, ekonomicky neméně prosperující, hrají významnou roli při komercializaci, exploataci a senzacionalizaci ženského těla.

Je nesporné, a na státní úrovni na mnoha mezinárodních vládních formách potvrzené (naposledy v Pekinské deklaraci a akčním programu přijatém 15. 9. 1995 na IV. světové konferenci o ženách), že produkce a šíření násilných, ponižujících a pornografických materiálů naplňuje skutkovou podstatu trestných činů, namířených proti důstojnosti žen. Teprve přijetí a sjednocení vnitrostátní legislativy k jejich postihu umožní obyčejovou stabilizaci normativity juris cogentis, vymezující obsahové náležitosti zákazu krajních forem vykořisťování žen, namířených proti jejich důstojnosti a duševní a fyzické integritě, v kontextu společenské a ekonomické reality konce XX. století.

ÚMLUVA O ODSTRANĚNÍ VŠECH FOREM DISKRIMINACE ŽEN

Vyvrcholením dosavadního vývoje mezinárodně právní regulace procesu emancipace a zrovnoprávnění žen je Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen z roku 1979.²¹⁾

¹⁹⁾ Human Rights, op. cit. viz pozn. 7.

²⁰⁾ G. Scelle, *Précis de droit des gens* 55 (1934) v angl. překladu cit. v: Charlesworth H., Chinkin Ch., Wright S.: „Feminist Approaches to International Law“, *The American Journal of International Law*, Oct. 1991, Vol. 85 No; 4.

²¹⁾ Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen viz Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky, sv. 5 op. cit. str. 795.

Lze ji považovat za hlavní nástroj ochrany lidských práv žen, univerzální co do působnosti, všestrannou co do rozsahu a předmětu úpravy a mezinárodněprávně závaznou.²²⁾

FUNKCE A MECHANISMUS FUNGOVÁNÍ ÚMLUVY

Úmluva je členěna do šesti částí a sestává z 30 článků. Z toho první polovinu tvoří ustanovení materiální povahy a druhou procedurální pravidla upravující režim Úmluvy, zejména její implementace.

S ohledem na předmět úpravy jsou v Úmluvě obsaženy jak prvky nediskriminační, tak i ochranné a korektivní. Převažují ustanovení nediskriminační povahy, svou funkcí v úmluvě však mají i ustanovení ochranná, zejména ta, která upravují problematiku mateřství a těhotenství. V Úmluvě jsou obsaženy i komponenty korektivní, určené ke kompenzaci následků dlouhodobé diskriminace a k urychlení procesů podmiňujících dosažení rovných podmínek pro muže a ženy v oblastech vymezených Úmluvou. Korektivní ustanovení jsou dočasná a závislá na dosažení požadovaného stavu.

Funkčně Úmluva představuje unifikační instrument *sui generis*. Stranám ukládá povinnost zabezpečit následnou vnitrostátní úpravou obsah jednotlivých ustanovení. Ta jsou formulována, v závislosti na obsahu, dvojím způsobem. Buď od států vyžadují bezprostřední konání, tj. přijetí specifikované vnitrostátní úpravy (závazky činnostní povahy), nebo požadují dosažení výsledné situace s tím, že volnost ve výběru prostředků je možné dovodit z textace příslušných ustanovení (závazky na výslednou situaci).

Závazky činnostní povahy (především čl. 2) vyjadřují povinnosti států vnitrostátně přijmout určitá legislativní opatření, včetně ústavních, a to i tehdy, kdy pro ně v rámci společenských poměrů není odůvodnění. Je zároveň v povaze věci, že závazek stanovených legislativních opatření je spojen s průvodním závazkem přijaté normy aplikovat. Závazek není v žádném případě splněn pouhým přijetím vnitrostátní normy, pokud ze strany státu zároveň nedojde k zajištění toho, aby jeho vnitrostátní subjekty přijaté závazky v praxi respektovaly a uskutečňovaly.²³⁾

Na rozdíl od závazků činnostní povahy je u závazků na výslednou situaci (např. čl. 8) pro jejich splnění rozhodující dosažení tohoto výsledku. Lze mít za to, že u takových závazků je pojmově přípustné, aby stát eventuálně nepřijal žádná opatření (legislativní či jiná), jestliže je s to požadovaný výsledek efektivně zabezpečit.

Mezinárodně stanovené výsledky, tak jak je formulují jednotlivé články Úmluvy, je nutno pojímat *in concreto*, tzn. že státy zabezpečí, aby byly vnitrostátně skutečně dosaženy. Pokud by došlo např. k pouhému přijetí legislativních opatření, která mohou být příslušným ustanovením Úmluvy výslovně uvedena jako vhodná k dosažení požadovaného cíle, a tato by nebyla v praxi realizovaná, jde o mezinárodně protiprávní chování z důvodu nesplnění výsledku stanoveného mezinárodním závazkem. Rozhodující pro kvalitu chování států je proto skutečný výsledek a nikoliv jen opatření, které stát k jeho realizaci přijal, a to dokonce i tehdy, když v dobré víře učinil

²²⁾ Cook, Rebecca J., „Reservations to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women“, *Virginia Journal of International Law*, vol. 30 (1990), str. 643–716.

²³⁾ Viz čl. 20 návrhu kodifikační úmluvy o odpovědnosti států. Spolu s komentářem cit. v Čepelka Č., *Odpovědnost států* op. cit. str. 62 a násl.

vše, aby požadovaný výsledek zajistil, avšak ten nenastal.²⁴⁾ Pro Úmluvu je charakteristické, že v ní převažují závazky výsledné povahy. V науce obecně jsou závazky tohoto typu považovány za programové a dlouhodobé.²⁵⁾ To však nemění nic na jejich závaznosti. V rovině odpovědnostních následků pouze umožňují státům, aby remedurou, tj. opatřením vyššího orgánu, napravily to, co nižší orgán zavinil či opomenul udělat k dosažení mezinárodně požadovaného výsledku. Mezinárodně protiprávní chování tak bude naplněno až tehdy, jestliže ani příslušný nadřízený orgán nesjednal potřebnou nápravu.²⁶⁾ Vytvoření adekvátního institucionálního systému odpovědného za vnitrostátní realizaci Úmluvy je proto v zájmu států, stran Úmluvy, mají-li se vyvarovat rizika odpovědnosti za nesplnění závazků stanovených Úmluvou.

OBSAH ÚMLUVY O ODSTRANĚNÍ VŠECH FOREM DISKRIMINACE ŽEN

Úmluva v preambuli reprodukuje základní koncepci Charty, víru v základní lidská práva, v důstojnost a hodnotu lidské osobnosti a v rovná práva mužů a žen. Dále připomíná i vůdčí zásadu Všeobecné deklarace lidských práv, nepřipustnost diskriminace a nárok každého jednotlivce na všechna práva a svobody, jež jsou v ní zakotveny, bez jakéhokoliv rozdílu, včetně rozlišování podle pohlaví. Odvolává se též na oba Pakty lidských práv a nediskriminační klausuli v nich obsaženou, požadující od smluvních stran zabezpečit rovná práva mužů a žen při využívání všech hospodářských, sociálních, kulturních, občanských a politických práv. Zdůrazňuje, že navzdory těmto instrumentům a rezolucím OSN diskriminace žen pokračuje. Podtrhuje význam, jenž mezinárodní společenství odstranění diskriminace žen přikládá a důležitost Úmluvy jako reálného instrumentu k odstranění diskriminace žen ve všech jejích formách a projevech.

Na rozdíl od dřívějších mezinárodních instrumentů, které termíny diskriminace a nerovnost na základě rozdílů pohlaví používají, aniž je blíže definují, otevírá první část Úmluvy definice diskriminace žen (čl. 1) s tím, že je určená pro potřebu Úmluvy (tzn. aplikovatelná v celém jejím rozsahu). Za diskriminaci je třeba považovat „jakéhokoliv rozlišování, vylučování nebo omezování prováděné na základě pohlaví, které směřuje nebo vede ke zpochybňování nebo popírání možností požívání nebo uplatňování lidských práv a základních svobod žen v politické, hospodářské, sociální, kulturní, občanské nebo jiné oblasti, bez zřetele na rodinný stav a na základě rovnoprávnosti mužů a žen“. Definice vymezuje působnost Úmluvy na akty diskriminace žen, nikoliv na diskriminaci založenou na rozdílech pohlaví. Nezahrnuje diskriminační praktiky doléhající na muže a představuje specializovaný instrument ve vztahu k ostatním mezinárodním dohodám, obsahujícím zákaz diskriminace z důvodu pohlaví.²⁷⁾

²⁴⁾ Viz čl. 21 návrhu kodifikační úmluvy o odpovědnosti států, op. cit. str. 67.

²⁵⁾ Podrobněji k této otázce Siekhar P., *The Lawful Rights of Mankind An Introduction to the International Code of Human Rights*, Oxford University Press 1985, str. 64 a násl.

²⁶⁾ Podrobněji k této otázce Čepelka C., „Mezinárodněprávní ochrana lidských práv“, *Acta Universitatis Carolinae Juridica* 5, Vol. XXXVI, 1990/5, str. 3.

²⁷⁾ Nediskriminační klauzule obsahují především oba Mezinárodní pakty lidských práv (1966), text viz Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky, sv. 3 op. cit. str. 732 a 743.

Působnost Úmluvy se vztahuje na oblasti vnitrostátního práva a sociálních institucí zvětčujících diskriminaci žen a bránících jejich zrovnoprávnění. Definice se týká i řady dalších aspektů Úmluvy. Především stanoví, které praktiky zakládají diskriminaci. Náleží k nim jakékoliv rozlišování, vylučování nebo omezování. Zakázána je úmyslná i neúmyslná diskriminace a Úmluva v tomto směru nerozlišuje mezi úmyslem a účinkem. Definice též stanoví oblasti (politickou, hospodářskou, sociální, kulturní, občanskou a jinou), kde musí být diskriminační praxe odstraněna s tím, že zahrnuje jak veřejné, tak i soukromé akty (např. diskriminaci v rodině). Tím se rovněž liší od ostatních instrumentů lidských práv, zaměřených pouze na diskriminaci ve sféře veřejnoprávní.

V kontextu čl. 1 má klíčový význam pro interpretaci Úmluvy čl. 2, který zakotvuje povinnost smluvních stran, států, „všemi vhodnými prostředky a bez prodlení provádět politiku odstranění diskriminace žen ...“. Státům plyne z čl. 2 povinnost činnosti povahy: bezprostředně přijmout příslušná legislativní a další opatření právní povahy, jež jsou rovněž v článku *expressis verbis* uvedena:

- a) zakotvit zásadu rovnoprávnosti mužů a žen v ústavách nebo jiných příslušných zákonech, pokud tak již neučinily, a zajišťovat pomocí zákonů a jiných vhodných prostředků praktické uskutečňování této zásady;
- b) přijmout příslušná legislativní a jiná opatření včetně sankcí tam, kde jich bude třeba, zakazující veškerou diskriminaci žen;
- c) zavést právní ochranu žen a na rovném základě s muži zajišťovat prostřednictvím příslušných národních soudů a jiných státních institucí účinnou ochranu žen proti jakémukoliv aktu diskriminace;
- d) vyvarovat se jakéhokoli aktu nebo praxe diskriminace žen a zaručit, aby státní orgány a instituce jednaly v souladu s tímto závazkem;
- e) přijmout veškerá příslušná opatření k odstranění diskriminace žen ze strany jakéhokoli osoby, organizace nebo zařízení;
- f) přijmout veškerá příslušná opatření včetně opatření legislativních ke změně nebo zrušení platných zákonů, předpisů, obyčejů nebo praxe, která diskriminuje ženy;
- g) zrušit všechna ustanovení trestního práva, která diskriminují ženy.

Účelem tohoto klíčového článku je zajistit mezinárodněprávním závazkem vytvoření požadované vnitrostátní ústavní a právní struktury, garantující rovnost, zajišťující remeduru a sankční důsledky veřejných a soukromoprávních aktů diskriminace, a odstraňující diskriminační právní normy z vnitrostátního právního pořádku států, stran Úmluvy.

Článek 2 dále státům ukládá povinnosti kontrolní povahy: prozkoumat a definovat praktiky vnitrostátních subjektů a orgánů veřejné moci, které buď představují riziko ohrožení uplatňování a požívání práv obsažených v Úmluvě, nebo jej přímo znemožňují. Z čl. 2 plyne státům povinnost přijmout efektivní opatření k vyloučení takových praktik. V praxi to mj. vyžaduje vytvoření národních institucí pověřených dohledem

nad implementací Úmluvy, např. zřízení institutu ombudsmana.²⁸⁾ Státům z článku 2 plyne též povinnost zajistit efektivní opravné prostředky ve veřejné i soukromoprávní sféře a odpovídající sankční následky relevantního protiprávního chování.

Státy jsou též povinny zabezpečit fungování pravomocných soudů ve věcech diskriminace žen, sledovat počet podání a výsledných judikátů. Od států se též požaduje modifikace a zrušení právních předpisů, jakož i judiciální, administrativní a policejní praxe diskriminační povahy a případné stanovení harmonogramu relevantních opatření a právních aktů.

Povinnost zabezpečit předpoklady „k zajištění plného rozvoje a povznesení žen s cílem zaručit jim uplatňování a využívání lidských práv a základních svobod na základě rovnosti s muži“ vyjadřuje čl. 3. Za tímto účlem budou smluvní strany „ve všech oblastech, zvláště v politické, sociální, hospodářské a kulturní oblasti, přijímat veškerá příslušná opatření včetně opatření legislativních ...“.

Článek 3 na rozdíl od čl. 2 vyjadřuje závazek výsledné povahy. Státům je přitom ponechána volba prostředků, jimiž smluvní povinnost zabezpečí. Tvůrci Úmluvy zde vycházeli z rozdílných předpokladů v jednotlivých zemích pro vytvoření faktických předpokladů rovnosti mužů a žen. Je ponecháno v pravomoci jednotlivých států, aby identifikovaly prioritní oblasti statutu žen a aby přijaly program přispívající ke zlepšení vhodných opatření a projektů. Jde zejména o přístup ke vzdělání, kvalifikační programy, zaměstnanost, vytvoření veřejné instituce nebo národního mechanismu k prosazování kontroly procesu povznesení žen.

Korektivní ustanovení obsažené v čl. 4 je vymezeno negativně: „Přijmou-li státy, smluvní strany, dočasná zvláštní opatření zaměřená na urychlené zavedení faktické rovnosti mužů a žen, nebude to považováno za diskriminaci podle této Úmluvy; v žádném případě však tato opatření nesmějí ve svém důsledku vést k zachování nerovnoprávných nebo diferenciovaných měřítek; tato opatření musí být zrušena, jakmile bude dosaženo cíle rovných možností a rovnoprávného zacházení“.

Podle téhož článku zvláštní opatření k ochraně mateřství, včetně těch, jež jsou uvedeny v Úmluvě, nelze považovat za diskriminaci, tj. nespádají do kategorie korektivních aktů. Vyjadřuje se tím, opět v negativní formulaci, uznání nezastupitelné mateřské funkce žen, která vyžaduje speciální ochranná opatření.²⁹⁾

Článek 4 vyjadřuje možnost použít pozitivních opatření k překonání stereotypních úloh mužů a žen (čl. 5), všeobecného podceňování žen a jejich práce, omezení v přístupu ke vzdělání a profesní přípravě, s cílem zajistit de facto rovnost mužů a žen. Je přitom ponecháno státům, aby zvolily nejvhodnější dočasná korektivní opatření ve smyslu čl. 4, aby dostály povinností stanoveným Úmluvou. K opatření tohoto typu

²⁸⁾ Report of the Commission on the Status of Women on its Thirty-Seventh Session, Geneva, 28 June – 30 July 1993, E/1993/27, E/CN.6/1993/18, 28 May 1993. Z tohoto textu čerpáno obecně v části týkající se obsahu Úmluvy, s využitím doporučení Výboru a komentáře k jednotlivým ustanovením.

²⁹⁾ Určitý posun v této problematice přinesla Pekingská deklarace. Kapitola II Akčního programu potvrzuje společenský význam mateřství, avšak konstatuje, že mateřství nesmí být důvodem k diskriminaci a nesmí omezovat plnou účast žen ve společnosti. Důraz je více kladen na nediskriminační než na ochranný aspekt relevantní právní úpravy. Čerpáno ze „Světové konference o ženách, Deklarace a Akční program“, UN Bulletin roč. 95/č. 10, říjen 1995.

náleží např. zavedení či uplatnění systému kvót nebo preferencí na podporu integrace žen do politického života, ekonomické sféry vzdělávacích systémů atp.³⁰⁾

Čl. 4 je v úzkém vztahu s čl. 5, který požaduje od států přijmout veškerá příslušná opatření: a) ke změně společenských a kulturních zvyklostí, pokud jde o chování mužů a žen, s cílem dosáhnout vymýcení předsudků a zvyků a veškeré dosavadní praxe, založených na myšlence podřazenosti nebo nadřazenosti některého pohlaví nebo na stereotypních úlohách mužů a žen; b) k zabezpečení toho, aby rodinná výchova zahrnovala správné chápání mateřství jako společenské funkce a uznání společné odpovědnosti mužů a žen za výchovu a vývoj jejich dětí, přičemž se rozumí, že zájem dětí je ve všech případech kladen nad ostatní.

Článek 5 stimuluje závazek států napomoci překonání sexuálně predeterminované stereotypní úlohy mužů a žen a falešné koncepce inferiority a superiority jednoho z pohlaví. Je to patrně jedna z nejtěžších a nejcitlivějších otázek pro státy vázané Úmluvou, aby se v odlišných kulturních podmínkách s tímto závazkem vyrovnaly. Mnohé z těchto zděděných tradic a zvyklostí mají své náboženské, ekonomické a sociální zázemí, a není proto lehké je změnit nebo odstranit. Na druhé straně je to klíčové ustanovení, mající přímý dopad na proces zrovnoprávnění žen a jejich plnohodnotnou účast na životě společnosti. Je to též ustanovení, které se dotýká dlouhodobě zavedených, mocensky motivovaných strukturálních nerovností ve společnosti a příčinné souvislosti těchto jevů a diskriminace žen.

Tato opatření, mají-li být skutečně účinná, vyžadují souhru všech segmentů společnosti, a to zejména při výchově dětí, koncipování učebnic, v modelech chování vytvářených masovými médii atp. Je věcí smluvních stran, aby zvolily prostředky nejvhodnější.

Speciální pozornost je v článku 5 věnována mateřství (čl. 5 lit. b). Úmluva je chápána jako sociální funkce, a recipuje tak úpravu úmluv MOP, včetně artikulace společných rodičovských povinností při výchově dětí, s tím, že zájem dítěte musí být vždy na prvním místě.

Článek 6 recipuje ze starších úmluv závazek směřující do trestně právní oblasti – přijmout veškerá příslušná opatření včetně legislativních, k potlačení všech forem obchodu se ženami včetně těžení z prostituce žen.

Jak již bylo uvedeno, spadá zákaz obchodu se ženami a těžení z prostituce žen do kategorie stabilizujících se kogentních pravidel. Vychází ze skutečnosti, že tento proces je zdlouhavý a v praxi dosud málo efektivní, zavazuje článek 6 státy k pozitivním opatřením, týkajícím se prostituce samotné a směřujících k odstranění jejich příčin. Ty jsou především sociální povahy: celková zaostalost, chudoba, ngramotnost, nedostatek pracovních příležitostí atp. Jako relevantní opatření státu se proto jeví výchovné a kvalifikační programy preventivní povahy a rekvalifikační programy umožňující ženám odpoutat se od provádění prostituce, péče o pracovní příležitosti atp.

³⁰⁾ Akční program přijatý na Světové konferenci o ženách v kapitole IV zdůrazňuje, že „Mocenské vztahy, jež ženám stojí v cestě v uplatnění jejich schopností, existují na mnoha úrovních společnosti, od té nanejvýš osobní až po tu vysoce veřejnou“. Na státech se požaduje, aby se angažovaly při dosahování vyváženého zastoupení příslušníků obou pohlaví ve vládních orgánech. Politické strany jsou naléhavě žádány, aby posoudily stranické struktury a postupy a odstranily všechny překážky, v jejichž důsledku jsou ženy diskriminovány. Cit. v Světová konference o ženách, loc. cit. str. 12.

Problém prostituce je v úzké vazbě na jiné aspekty a kategorie lidských práv. Souvisí např. s rasovou diskriminací a s diskriminací z důvodu příslušnosti k menšinám. Má též souvislost s ochranou zdraví a s problematikou násilí na ženách. Prostitutky jsou nejohroženější skupinou, co se týče rizik násilí a ohrožení virem HIV.

V tomto kontextu je prevence šíření chorob typu AIDS oním celospolečenským důvodem, který by měl převyšovat ekonomický efekt extrémních forem vykořisťování žen, a vést státy k nezbytným opatřením legislativním i dalším, jež by vedly k účinnému potírání všech forem těžení z prostituce, jako je sexuální turismus, pornografie, dětská prostituce atp. Rozsah prostituce je nadto spolehlivým indikátorem sociálního statutu žen ve společnosti.³¹⁾

V druhé části Úmluvy (čl. 7, 8, 9) jsou obsažena ustanovení zavazující státy k odstranění diskriminace v oblasti politických a občanských práv. V čl. 7 je zakotvena povinnost přijmout veškerá opatření k odstranění diskriminace žen v politickém a veřejném životě a zejména ženám zajistit, za rovných podmínek s muži, právo:

- a) hlasovat ve všech volbách a veřejných referendech a právo být voleny do všech veřejně volených orgánů;
- b) účastnit se na tvorbě a provádění vládní politiky a zastávat veřejné úřady a vykonávat všechny veřejné funkce na všech úrovních řízení státu;
- c) účastnit se činností nevládních organizací a sdružení zabývajících se otázkami veřejného a politického života země.

Jedním ze základních předpokladů rovnoprávnosti žen je rovná příležitost ovlivňovat právo a politiku tak, aby záležitostem týkajícím se žen byla věnována náležitá pozornost. Článek 7 recipuje ze starší Úmluvy o politických právech žen princip stejných politických práv pro ženy jako pro muže, co se týče pasivního a aktivního volebního práva. Tato úprava je však rozšířena o právo žen hlasovat ve všech veřejných referendech. Dále článek 7 rozšiřuje a upřesňuje obsah práva žen na účast v politickém a veřejném životě s tím, že akcentuje účast žen na tvorbě a provádění vládní politiky, s akcentem na aktivní aspekt této účasti. Článek 7 též potvrzuje právo žen účastnit se politického a veřejného života na všech úrovních řízení státu a ve všech orgánech a sdruženích, zabývajících se veřejnými a politickými otázkami.

Státu je dána volba prostředků k naplnění cíle článku 7. Tam, kde tak dosud neučinil, je povinen přijmout legislativu k zajištění volebního práva žen, bez jakékoliv diskriminace. Má však též povinnost čelit i skryté diskriminaci, a za tím účelem prověřovat, zda na úrovni zaměstnaneckých vztahů a jmenovacího řízení ve veřejné správě, v judičiálním systému, v systému dalších veřejných institucí nedochází k restrikcím z důvodu pohlaví, a aktivně čelit těmto praktikám.

Státy jsou též povinny sledovat účast a postavení žen v politických stranách, v odborových organizacích a v ostatních sférách politického a veřejného života, kde tra-

³¹⁾ Akční program Světové konference o ženách v kap. V věnuje v souvislosti s prostitutí a těžením z prostituce zvláštní pozornost situaci dívek. V programu se žádá přijetí a přísné dodržování zákonů a opatření k odstranění sexuálního vykořisťování a sexuálního zneužívání dívek. Loc cit. str. 14.

dičně převažují muži. Součástí tohoto závazku jsou i opatření státu k posílení zájmu žen o aktivní účast v politickém a veřejném životě.

Článek 8 ukládá státům povinnost přijmout „veškerá příslušná opatření, aby zabezpečily ženám za rovných podmínek s muži a bez jakékoliv diskriminace, možnost zastupovat své vlády na mezinárodní úrovni a účastnit se práce v mezinárodních organizacích“.

I v případě čl. 8 je smyslem příslušného ustanovení zajistit ženám volbu za rovných podmínek s muži a bez diskriminace, přístup do diplomatických služeb a mezinárodních institucí. Článek 8 tak upravuje speciální oblast politických práv žen. I když je formulován jako ustanovení výsledné povahy, je prvním předpokladem jeho realizace de jure přístup žen do této, tradičně mužské sféry veřejné činnosti a profese. Dále je k naplnění závazku v čl. 8 zapotřebí i programových opatření včetně profesionální přípravy, vytvoření možností pro doprovod manželů, dětí atp. Hlavním indikátorem splnění tohoto závazku je pak faktický počet žen v diplomatických funkcích, na diplomatických postech v mezinárodních organizacích a na mezinárodních konferencích.³²⁾

Článek 9 je též určen k zajištění volby, i když z jiné oblasti. Státům ukládá povinnost 1. „... poskytnout ženám rovná práva s muži nabývat, měnit nebo si ponechávat své státní občanství. Zejména zajistí, aby ani sňatek s cizincem, ani změna státního občanství nevedly automaticky ke změně státního občanství ženy, neučinily ji osobou bez státního občanství a ani ji nenutily přijmout státní občanství manžela“. 2. Státy, smluvní strany, poskytnou ženám stejná práva s muži, pokud jde o státní občanství dětí.

Ve srovnání se starší Úmluvou o státním občanství vdaných žen je toto ustanovení postaveno na dvou základních ideích. První vyjadřuje požadavek, aby ženy měly, na stejných základech jako muži, právo získávat, měnit nebo si ponechat své státní občanství a aby sňatek nebo změna manželova státního občanství během manželství automaticky neovlivňovaly státní občanství ženy. Druhá idea vyjadřuje požadavek stejných práv žen jako mužů, co se týče státního občanství dětí.

Při implementaci tohoto článku mají státy především povinnost zajistit formálně právní rovnost mužů a žen ve vztahu k nabývání, změně či přenesení státního občanství manželů a dětí. Státy musí vnitrostátní legislativou umožnit ženám přenést, za rovných podmínek s muži, své státní občanství na děti, dále zajistit, aby nezletilé děti mohly cestovat jak na otcův, tak i na matčin cestovní pas, a dále možnost, aby ženy získaly cestovní pas bez předchozího souhlasu manžela atp. Tento článek, požadující rovná práva pro ženy ve věcech státního občanství, je esenciálním vyjádřením vztahu státu vůči ženám.

Následující třetí část se týká hospodářské, sociální a kulturní oblasti, kde ženy v praxi nejčastěji pociťují faktickou a někdy i institucionalizovanou diskriminaci omezenou volbu.

³²⁾ Kritická analýza čl. 8 viz Charlesworth H., *Feminist Approaches to International Law*, op. cit. viz pozn. 20. Akční program Světové konference o ženách vyzval OSN, aby rozvinula mechanismy k nominování žen na vyšší funkce.

V čl. 10 se státy zavazují přijmout „veškerá příslušná opatření k odstranění diskriminace žen tak, aby jim byla zajištěna stejná práva s muži v oblasti vzdělání, a zejména na základě rovnosti mužů a žen, opatření sloužící k zajištění:

- a) stejných podmínek pro volbu povolání a odbornosti, pro přístup ke studiu a pro dosažení diplomů ve vzdělávacích zařízeních všech kategorií jak ve venkovských, tak v městských oblastech; tato rovnoprávnost bude zajištěna v předškolním, všeobecném, odborném a vyšším technickém vzdělání, jakož i ve všech typech odborné přípravy;
- b) stejných osnov, stejných zkoušek, učitelského sboru s kvalifikací stejné úrovně a školních objektů a vybavení stejné kvality;
- c) odstranění všech stereotypních koncepcí úlohy mužů a žen na všech úrovních a ve všech formách vzdělávání cestou zavádění koedukace a jiných forem vzdělávání, jež pomohou k dosažení tohoto cíle, a zejména cestou revize učebnic a školních programů a přizpůsobení vyučovacích metod;
- d) stejných příležitostí pro využívání stipendií a jiných příspěvků na studia;
- e) stejných příležitostí pro přístup k programům dalšího vzdělávání včetně programů vzdělávání dospělých a funkčních programů, zaměřených zejména na snížení existujícího rozdílu ve vzdělání mezi muži a ženami v co možná nejkratší době;
- f) snížení počtu žen, které nedokončily vzdělání a organizování programů pro dívky a ženy, které předčasně opustily školu;
- g) stejných příležitostí pro aktivní účast ve sportu a tělesné výchově;
- h) přístupu k podrobným osvětovým informacím, aby napomohly zajistit zdraví a blaho rodiny, včetně informací a rad, pokud jde o plánování rodiny”.

Tento detailní a všestranný článek uznává význam vzdělání pro vytváření rovných podmínek účasti žen a mužů ve všech oblastech a aspektech života. Dívkám by měly být dány stejné podmínky vzdělání jako hochům, aby se mohly rovnocenně sociálně a společensky realizovat, soutěžit na trhu práce za stejných podmínek a mít rovné příležitosti pro dosažení ekonomické nezávislosti. Státy jsou povinny přijmout speciální opatření pro dosažitelnost těchto příležitostí a jejich realizaci a rovněž pro zabezpečení potřeb žen, kterým v minulosti nebyla rovná příležitost dána. Jsou rovněž povinny zajistit nutnou statistiku ke kontrole a monitorování pokroku ve smyslu tohoto ustanovení. Nezbývá než rovněž participace státu na plánování a implementaci školské politiky.

K povinnostem států podle čl. 10 dále náleží zajištění přístupu dívek k technickému vzdělání a možnost vyučit se v oborech vyhrazených dosud mužům a přijímat korektivní opatření k většímu zastoupení žen v tradičně mužských odvětvích. Součástí toho jsou pak programy výuky umožňující dívkám volbu nekonvenční odborné kariéry. Předmětem zájmu států by měly být rovněž všechny druhy odborného vzdělávání a zvyšování kvalifikace z hlediska rovných možností pro muže i ženy.

V tomto kontextu je pak též povinností státu usilovat o odstranění nežádoucích stereotypů z učebních textů a programů a cestou stipendií a grantů zajistit odborné zázemí pro eliminaci diskriminačních praktik a stereotypní chování.³³⁾

Tam, kde je to nezbytné, jsou státy povinny realizovat programy sledující odstranění negramotnosti žen, provádět za tím účelem srovnávání mezi městskými a venkovskými oblastmi, dbát na to, aby dívky předčasně neopouštěly školu. Do této kategorie patří také programy alfabetyzace dospělých žen. Článek 11 zavazuje státy k přijetí veškerých příslušných opatření k odstranění diskriminace žen v zaměstnání s cílem zajistit, na základě rovnosti mužů a žen v zaměstnání, stejná práva, zejména:

- a) právo na práci jakožto nezczizitelné právo každého člověka;
- b) právo na stejné příležitosti při vstupu do zaměstnání včetně uplatňování stejných kritérií výběru při přijímání do zaměstnání;
- c) právo svobodné volby povolání a povahy práce, právo na služební postup a záruky zaměstnanosti, právo na všechny pracovní výhody a podmínky, právo na získání odborné přípravy a přeškolení včetně vyučení, na vyšší odbornou přípravu a její pravidelné doplňování;
- d) právo na stejnou odměnu a na stejné podmínky pokud jde o práci stejné hodnoty, jakož i na stejné hodnocení kvality práce;
- e) právo na sociální zabezpečení, zejména v případech odchodu do důchodu, nezaměstnanosti, nemoci, invalidity, stáří a jiné ztráty pracovní způsobilosti, jakož i právo na placenou dovolenou;
- f) právo na ochranu zdraví a na bezpečné pracovní podmínky včetně ochrany mateřského poslání ženy.

Aby byla vyloučena diskriminace žen z důvodu sňatku nebo mateřství a zajištěno jejich reálné právo na práci, stanoví článek 11, že státy, smluvní strany, přijmou příslušná opatření, vedoucí:

- a) k zákazu, pod hrozbou sankcí, propouštění z práce z důvodu těhotenství nebo mateřské dovolené a diskriminace při propouštění prováděné z důvodu rodinného postavení;
- b) k zavedení placené mateřské dovolené nebo dovolené se srovnatelnými sociálními výhodami, bez ztráty dřívějšího pracovního místa, služebního postavení nebo sociálních příspěvků;
- c) k zavedení poskytování nezbytných doplňkových sociálních služeb umožňujících rodičům sladit jejich rodinné povinnosti a účast na veřejném životě, zejména cestou zřizování a rozvoje sítě zařízení péče o děti;

³³⁾ Akční program Světové konference požaduje od vlád mj., aby se zavázaly, že do roku 2000 zabezpečí všeobecný přístup k základnímu vzdělání a zajistí, aby základní vzdělání dokončilo nejméně 80 % dětí příslušného věku, že odstraní rozdíly mezi chlapci a dívkami v základním a středním školství do roku 2005, a zavedou všeobecné základní vzdělání ve všech zemích do roku 2015. Akční program, op. cit. str. 10. Viz pozn. 29.

d) k poskytování zvláštní ochrany těhotným ženám v takových druzích práce, jež jsou pro ně škodlivé.

Právní předpisy týkající se ochrany práv uvedených v článku 11 budou pravidelně přehodnocovány ve světle vědeckotechnických poznatků a podle potřeby budou revizovány, rušeny nebo doplňovány.

Tento závazek výsledné povahy je věcně rozdělen do tří hlavních sekcí (odstavců). V prvním odstavci je obsaženo rovné právo žen na práci. Druhý odstavec obsahuje povinnost států přijmout nezbytná opatření k odstranění diskriminace žen v zaměstnání z důvodu sňatku nebo mateřství. Třetí odstavec ukládá státům povinnost pravidelného přehodnocování ochranné pracovní legislativy ve světle nových poznatků.

I když článek 11 ponechává státům na výběr vnitrostátní prostředky k zajištění příslušných závazků, předpokládá se především přijetí příslušné legislativy a její efektivní zabezpečení včetně adekvátních sankčních následků. Zároveň státům ukládá povinnost přijímat dlouhodobé programy pro zlepšení postavení žen na trhu práce.

V oblasti existující vnitrostátní legislativy pak mají státy povinnost prověřit zákoné úpravy vylučující ženy z určitých zaměstnání a výkonu určitých druhů práce, zjistit jejich důvody a zabezpečit efektivní nápravu jakékoliv diskriminační legislativy.

Státům též plyne povinnost zabezpečit statistické informace o stavu zaměstnanosti žen, jejich zastoupení v různých oborech, procenta žen vykonávajících špatně placenou práci a zaměstnaných na částečný pracovní úvazek, jakož i informace o zaměstnanosti žen různých věkových kategorií. Dále jsou povinny sledovat pracovní podmínky žen jak ve veřejném, tak i v soukromém sektoru, zejména pak sledovat situaci a problémy migrujících žen a žen odkázaných na domácí práci. Předmětem zájmu státu by měly být i otázky sladění pracovních povinností a zájmů žen s péčí o děti. Ve věcech platů a mezd by měly zabezpečit realizaci principu stejné odměny za práci stejné hodnoty. V tomto směru je v zájmu implementace čl. 11 odst. 1 a 2, aby členské státy, pokud tak ještě neučinily, ratifikovaly Úmluvu Mezinárodní organizace práce č. 100, která se týká stejné odměny pro muže a ženy za práci stejné hodnoty.

Co se týče rovného přístupu k zaměstnání, mají smluvní strany povinnost zajistit efektivní, ze zákona plynoucí, nápravná opatření jakýchkoliv diskriminačních zaměstnaneckých praktik.

Smluvní strany jsou též povinny zajistit efektivní právní úpravu, včetně sankcí, případného porušování ochrany matek a těhotných žen, přístupnosti a realizovatelnosti dovolené, ochrany práce a možnosti obou rodičů čerpat pracovní volno v souvislosti s narozením dítěte. Součástí čl. 11 je též programový přístup k otázkám reintegrace žen do pracovního procesu poté, co se zhostí svých mateřských povinností.

Státům je ponechána volba prostředků, jakým způsobem a v jakém rozsahu ohodnotí práci žen v domácnosti a její celkový podíl na prosperitě a bohatství společnosti.

S ohledem na skutečnost, že v článku 11 je celá řada ochranných opatření, vyžaduje jejich naplnění přijetí relevantní vnitrostátní ochranné legislativy, a to bez ohledu na znění článku, který expressis verbis takovouto povinnost státům neukládá.

Článek 12 požaduje přijmout 1. „veškerá příslušná opatření k odstranění diskriminace žen v oblasti péče o zdraví, s cílem zajistit, na základě rovnosti mužů a žen, pří-

stup ke zdravotnickým službám, zejména k těm, jež se vztahují k plánování početnosti rodiny. 2. Aniž by byla dotčena ustanovení odstavce 1, smluvní strany zajistí ženám odpovídající služby v těhotenství, při porodu a v šestinedělí, přičemž podle potřeby tyto služby budou bezplatné, a rovněž jim zajistí odpovídající výživu během těhotenství a kojení.

Problematika žen a zdravotní péče je důležitá ze dvou důvodů: především se vztahuje k ženám pečujícím o zdraví svých rodin a dále k ženám jako příjemkyním zdravotní péče. Článek 12 zajišťuje ženám rovný přístup ke zdravotním službám, včetně těch, jež umožňují plánování rodiny. Článek dále zavazuje smluvní strany zabezpečit ženám speciální služby, poradenství a pomoc v těhotenství a při porodu. Stát je v této souvislosti povinen zajistit, aby ženy bez diskriminace mohly využívat specializovaných zdravotnických služeb, aby lékařská péče byla pro ženy finančně dostupná. Dále k jeho povinnostem v souvislosti s článkem 12 patří zajištění dostatečného množství lékařů, dispenzárií a dalších zařízení. Žádoucí je též zajištění programů zdravotní osvěty jak pro ženy, tak pro muže, věnovaných otázkám těhotenství, porodu a rodičovské péče o zdravý vývoj dětí.

Státy, smluvní strany, jsou povinny sledovat počet úmrtí matek a dětí, věkový průměr prvorodiček, vést statistiky pracovních úrazů a chorob z povolání těhotných žen a matek a věnovat pozornost zdravotním potřebám migrujících žen.³⁴⁾

Článek 13 zavazuje členské státy Úmluvy přijmout veškerá příslušná opatření k odstranění diskriminace žen v ostatních oblastech hospodářského a společenského života s cílem zajistit, na základě rovnosti mužů a žen, stejná práva, zejména právo na rodinné přídatky, právo na bankovní půjčky, hypotéky a jiné formy úvěru, právo na rekreaci, sport a účast ve všech formách kulturního života.

Zahrnutím práv obsažených v článku 13 zavazuje Úmluva státy k vyloučení diskriminace a k vytvoření předpokladů pro přístup žen k zařízením, právům a aktivitám, které by jim jinak mohly zůstat uzavřeny nebo z nichž by byly vyloučeny.

Z Úmluvy plyne povinnost zajistit sociální služby pro osamělé matky, zajistit, aby ženy mohly využívat samostatně finanční služby (např. úvěry a půjčky) a mohly se zúčastnit svobodně sportovních aktivit a dalších aspektů kulturního života.

Článek 14 ukládá vzít v úvahu zvláštní problémy, před kterými stojí venkovské ženy, a významnou úlohu, kterou hrají v hospodářském životě svých rodin, včetně jejich práce v nevýrobních sektorech hospodářství, a přijmout veškerá příslušná opatření k zabezpečení provádění ustanovení této úmluvy ve vztahu k venkovským ženám.

Státy, smluvní strany, zajistí ženám zejména právo:

- a) na účast při vypracování a realizaci plánů rozvoje na všech úrovních;
- b) na odpovídající lékařskou péči včetně informací, poradenství a služeb v otázkách plánování početnosti rodiny;

³⁴⁾ Akční program Světové konference řadí k hlavním problémům zdraví žen, „schopnost žen kontrolovat vlastní plodnost“, a konstatuje, že je to „důležitý základ k tomu, aby mohly využívat dalších práv“. Akční program, op. cit. str. 11. Viz pozn. 29.

- c) na přímý prospěch z programů sociálního zabezpečení;
- d) na všechny druhy přípravy a formálního i neformálního vzdělání včetně funkcionálního vzdělávání, jakož i na využívání veškerých komunálních služeb a konzultací k zemědělským otázkám, mezi jiným ke zvýšení jejich technické kvalifikace;
- e) organizovat svépomocné skupiny a družstva s cílem získat stejný přístup k hospodářským příležitostem cestou zaměstnání nebo svobodného povolání;
- f) na účast ve veškeré společenské činnosti;
- g) na přístup k zemědělským úvěrům a půjčkám, tržním zařízením, odpovídající technologii a na stejné zacházení při pozemkových a agrárních reformách, jakož i v rámci programů osídlování půdy;
- h) na přiměřené životní podmínky, zejména pokud jde o bytové podmínky, sanitární služby, dodávky elektřiny a vody, dopravu a spoje.

Článek 14 má v Úmluvě zvláštní postavení. Zavazuje státy vzít v úvahu i speciální, často velmi obtížné postavení venkovských žen, které jsou chápány jako sociální skupina, vyžadující zvláštní pozornost. Na tuto velkou skupinu je pak aplikace Úmluvy explicitně rozšířena. Státy uznávají význam práce venkovských žen a jejich podíl na všestranném zabezpečení rodiny i jejich přínos k ekonomice jejich zemí. Úmluva podává výčet práv důležitých pro tuto kategorii žen. Uvádí povinnost umožnit venkovským ženám účast v ekonomickém, kulturním, politickém a sociálním životě příslušných komunit a zemí. Zejména by měla být věnována pozornost opatřením, umožňujícím venkovským ženám podílet se na plánování rozvoje a jejich plnou integraci do rozvojových procesů a programů. Nezbytné je též, aby státy zajišťovaly statistické údaje a další informace sledující poměr mezi venkovským a městským obyvatelstvem, se zvláštním zaměřením na ženy a zejména pak Úmluvou požadované zlepšování jejich statutu.

V části IV jsou obsaženy dva články požadující rovnost žen před zákonem a odstranění diskriminace žen v občanskoprávních, manželských a rodinných vztazích.

Článek 15 zavazuje smluvní strany poskytnout ženám rovnost s muži před zákonem. Obsahuje tato ustanovení:

- Státy, smluvní strany, poskytnou ženám v občanskoprávních záležitostech právní způsobilost, která je totožná se způsobilostí mužů a stejné možnosti pro uplatnění této způsobilosti. Zejména poskytnou ženám stejná práva uzavírat smlouvy a spravovat majetek a budou vůči nim postupovat stejně ve všech stádiích soudního řízení.
- Státy, smluvní strany, souhlasí s tím, aby veškeré smlouvy a všechny jiné soukromé dokumenty jakéhokoliv druhu, jejichž právní účinek je namířen na omezení právní způsobilosti žen, byly považovány za nicotné a neplatné.
- Státy, smluvní strany, poskytnou mužům a ženám stejná práva, pokud jde o zákony, vztahující se na pohyb osob a svobodu zvolit si místo pobytu a bydliště.

Článek 15 potvrzuje rovnost mužů a žen před zákonem. Dále se zabývá její aplikací v občanskoprávní oblasti, kde je zejména vůči vdaným ženám uplatňována diskriminace, zejména pokud jde o uzavírání smluv jejich jménem, správu jejich majetku, svobodu cestovat a zvolit si místo pobytu, trvalé bydliště.

Z článku 15 vyplývá povinnost zajistit právní postavení žen odpovídající článku 15, včetně praxe judičiálních orgánů a veřejných institucí. Rovněž povinnost zajistit faktickou možnost žen vstupovat do občanskoprávních vztahů svým vlastním jménem, samostatně spravovat svůj majetek. Státy mají dále povinnost zajišťovat přístup žen k funkcím v judičiálních orgánech, zabezpečit aby mohly vystupovat jako účastníci a svědci v občanskoprávních řízeních. Tento článek má dále úzkou vazbu na ostatní články Úmluvy obsahující procedurální záruky rovnosti žen a mužů před zákonem.

Článek 16 zavazuje smluvní strany „přijmout veškerá příslušná opatření k odstranění diskriminace žen ve všech věcech týkajících se manželství a rodinných vztahů a zejména zajistit, na základě rovnoprávnosti mužů a žen:

1.

- a) stejné právo na vstup do manželství;
- b) stejné právo svobodně si vybrat manžela a vstoupit do manželství pouze se svobodným a úplným souhlasem;
- c) stejná práva a povinnosti po dobu trvání manželství a při jeho zániku;
- d) stejná rodičovská práva a povinnosti bez ohledu na jejich manželský stav, ve věcech týkajících se jejich dětí; ve všech případech musí být zájmy dětí prvořadé;
- e) stejná práva rozhodnout se svobodně a odpovědně o počtu a době narození jejich dětí a mít přístup k informacím, vzdělání a prostředkům, které jim umožní uplatňovat tato práva;
- f) stejná práva a povinnosti, pokud jde o poručnictví, svěření nebo opatrovnictví a adopci dětí nebo o obdobné instituce, existující v národních zákonodárstvích; ve všech případech musí být zájmy dětí prvořadé;
- g) stejná osobní práva manželů, včetně práva zvolit si rodinné jméno, povolání nebo zaměstnání;
- h) stejná práva pro oba manžele, pokud jde o vlastnictví, nabytí, řízení, správu, užívání a disponování s majetkem, bezplatně či za protihodnotu.

2.

Zasnoubení a manželství dětí nemají právní účinek a budou přijata veškerá nezbytná opatření, včetně legislativních, k tomu, aby byl stanoven minimální věk pro uzavření manželství, a aby registrace manželství v úřední matrice byla učiněna povinnou“.

Opatření obsažená v článku 16 zahrnují velmi citlivé oblasti soukromého práva, kde se velmi často projevují tradiční a náboženské praktiky a kde se uplatňují koncepty odlišné úlohy muže a ženy. Začleněním těchto problémů do Úmluvy se dostaly do sou-

ladu s všeobecným tlakem Úmluvy na rovnost mužů a žen ve všech oblastech, včetně manželských a rodinných vztahů. Státy mají povinnost chránit ženy před jakýmkoliv typem násilí, ať k němu dochází kdekoliv, včetně rodiny.³⁵⁾ Státy jsou rovněž povinny přijmout i náležitá zákonná opatření a zajistit jejich efektivitu ve vztahu ke všem jeho aspektům. Součástí závazku podle článku 16 je též informovanost státu, co se týče praktických otázek fungování rodin, tj. péče o děti v případě nemoci a realizace opatření umožňujících oběma rodičům tuto péči. Stát by též měl dbát na rovnoprávný statut neprovdaných matek, sledovat i jejich faktickou situaci a vyloučit všechny tradiční diskriminační praktiky.

Dále je to povinnost náležitě upravit a efektivně zabezpečit i nediskriminační postavení žen v rozvodových procedurách, jejich právo iniciovat rozvod, rozdělení majetku po rozvodu, právo znovu uzavřít sňatek, právo na poručnictví a na příspěvek na výchovu dětí.

Stát je též povinen právně upravit nejnižší hranici věku mužů a žen pro vstup do manželství a přijmout nezbytná opatření pro odstranění praktik, které odporují článku 16 Úmluvy.

IMPLEMENTAČNÍ MECHANISMUS ÚMLUVY O ODSTRANĚNÍ VŠECH FOREM DISKRIMINACE ŽEN

Implementační režim Úmluvy je obsahem části V Úmluvy. Nelze jej považovat za zvláštní sankční mechanismus, ale za monitorovací a konciliační systém, napomáhající plnění Úmluvy. Součástí tohoto systému je Úmluvou ustavený Výbor pro odstranění diskriminace žen (čl. 17). Výbor sestává z 23 expertů „vysoké morální úrovně a schopností v oblasti, jíž se Úmluva týká“, volených v tajných volbách ze seznamu osob nominovaných státy, stranami Úmluvy. Při volbách členů Výboru, jejichž funkční období je čtyřleté, se přihlíží ke geografickému rozdělení a zastoupení různých forem civilizace a hlavních právních systémů. Členové Výboru jsou navrhováni vládami států, stranami Úmluvy, z řad jejich občanů, ale svou funkci vykonávají jako soukromé osoby, nezávislí experti a nikoliv jako delegáti či zástupci svých zemí. Jako jeden ze šesti implementačních orgánů úmluv lidských práv OSN, je Výbor financován z regulačního rozpočtu OSN a jsou mu poskytovány služby Sekretariátu OSN.

Od doby svého zřízení v roce 1982 pracovalo ve Výboru 62 odborníků z 50 zemí. Složení Výboru se od obdobných orgánů zřízených úmluvami OSN o lidských právech podstatně liší. Protože státy navrhují za členy Výboru výhradně ženy, je Výbor od svého vzniku, až na jednu výjimku, složen výhradně z žen, což je v příkrém kontrastu ke složení orgánů jiných smluvních instrumentů lidských práv, kde převládají muži. Většina expertek má předchozí zkušenosti s problematikou žen a ženského hnutí. Má spíše afilace na mimovládní struktury a komunity než na oficiální establishment. Co se týče profesního složení, ve srovnání s jinými orgány obdobné povahy,

³⁵⁾ Problematika násilí proti ženám není v Úmluvě speciálně upravená. Výbor přijal k této problematice obecné doporučení 19, obsahující též relevantní výklad této problematiky v rámci jednotlivých ustanovení Úmluvy. Text obecného doporučení viz Rehof Lars A., *Guide to the Travaux Préparatoires of the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, Martinus Nijhoff Publishers, 1993, str. 318 a násl.

kde převládají většinou právníci, je Výbor diverzifikovanější. Kromě právních expertek jsou zastoupeny obory jako sociologie, ekonomika, medicína, psychologie, výchova a diplomacie. Tato různorodost, odrážející rozsah Úmluvy, umožňuje Výboru překračovat hranice striktně formálního legalismu a zaujímat všestranně kvalifikovaná stanoviska.

Úmluva stanoví, jako rozhodující náplň implementační činnosti Výboru, projednávání zpráv, o stavu legislativních, soudních, administrativních nebo jiných opatření, učiněných v souladu s Úmluvou, které jsou státy, strany Úmluvy, povinny předkládat prostřednictvím generálního tajemníka OSN. Od členských států se vyžaduje, aby tyto zprávy předkládaly do jednoho roku poté, co Úmluva pro ně vstoupila v platnost, dále pak ve čtyřletých cyklech a nebo vždy, když o to budou Výborem požádány (čl. 17).

Výbor je Úmluvou rovněž zmocněn k předkládání návrhů a všeobecných doporučení, založených na prostudování zpráv a dalších informací. Návrhy jsou určeny orgánům OSN a mezinárodním konferencím, zatímco adresáty všeobecných doporučení jsou strany Úmluvy (čl. 21).

Výbor může přizvat specializované organizace, které jsou oprávněné zúčastnit se prostřednictvím svých zástupců projednávání plnění těch ustanovení Úmluvy, jež spadají do sféry její činnosti a vyzvat je, aby předložily zprávu o plnění Úmluvy. Výbor podává každoročně prostřednictvím Hospodářské a sociální rady Valnému shromáždění zprávu o své činnosti, která je prostřednictvím generálního tajemníka předána Komisi pro postavení žen k informaci (čl. 21).

Za účelem projednání předkládaných zpráv se Výbor má obvykle scházet na dobu nejdéle dvou týdnů ročně (čl. 20). Je to nejkratší lhůta, již mají orgány OSN tohoto typu k dispozici. S ohledem na rostoucí počet stran Úmluvy a stoupající přetíženost Výboru rozhodlo Valné shromáždění OSN o výjimečném a dočasném prodloužení této lhůty o jeden týden.³⁶⁾ I přes toto opatření se lhůty projednávání zpráv prodlužují až na tři roky, což podstatně snižuje efektivitu implementačního mechanismu Úmluvy. Na rozdíl od ostatních implementačních orgánů OSN, sídlících v Ženevě, je sekretariát Výboru Divize pro povznesení žen (Division for the Advancement) při sekretariátu OSN, která se v roce 1993 přemístila z Vídně do New Yorku. Výbor je tak v určité izolaci od hlavního proudu aktivit OSN v oblasti lidských práv.

Výbor přijal, v souladu s článkem 19, na svém prvním zasedání v roce 1989 vlastní jednací řád. Jeho pravidla stanoví, že schůze Výboru jsou přístupné veřejnosti, dále že 12 členů Výboru tvoří quorum a že rozhodnutí Výboru mohou být přijímána jen za přítomnosti dvou třetin členů. Procedurální pravidla též stanoví, že se Výbor bude snažit pracovat na principu konsensu.

Další pravidla jednacího řádu odrážejí onu časovou tíseň, v níž je Výbor nucen pracovat. Z těchto důvodů připravuje v předstihu před zasedáním Výboru pětičlenná skupina seznam problémů a otázek, jež mají být předem zaslány státům předkládajícím periodickou zprávu tak, aby její projednání Výborem proběhlo bez průtahů. Při jednáních je Výbor rozdělen do dvou skupin, z nichž první se zabývá procedurálními

³⁶⁾ Jednací řád Výboru pro odstranění diskriminace viz Rehof Lars A., *A Guide to the Travaux Préparatoires*, loc. cit. str. 339 a násled.

otázkami, druhá posuzováním prostředků a způsobů implementace článku 21 Úmluvy, a také přípravou všeobecných doporučení a návrhů při implementaci Úmluvy a referátů na světové konference OSN.

Hlavní funkcí Výboru je posuzování zpráv předkládaných členskými státy, přičemž tento mandát je široce interpretován. Výbor vypracoval a přijal pravidla pro jejich zpracování. Úvodní zpráva by měla obsahovat detailní a komplexní popis postavení žen v inkriminované zemi s tím, že tyto informace budou sloužit jako měřítko pokroku dané země při aplikaci Úmluvy. Další cyklické zprávy by měly novelizovat a doplňovat výchozí zprávu, zvýraznit signifikantní pozitivní opatření a výsledky, zmínit nejdůležitější trendy a projekty a identifikovat nejzávažnější problémy a překážky, bránící dosažení cílů stanovených Úmluvou.

Posun od úvodních k periodickým zprávám umožňuje Výboru přesněji identifikovat globální trendy i překážky v emancipačním procesu.

Výbor od států požaduje, aby zprávy byly předkládány s tím, že představitel státu na příslušném zasedání Výboru zprávu uvádí. Vlastní diskuse o zprávě probíhá formou dialogu mezi zástupcem státu a členkami Výboru. Závěrečné připomínky shrnují výsledky této výměny názorů. Od třináctého zasedání Výboru v roce 1994 je uplatňována i nová praxe širšího zpřístupnění výsledných poznatků o pokroku i nedostacích při plnění Úmluvy nejen vládním orgánům, ale i veřejným institucím i nevládním organizacím v daném státě.

Další důležitou součástí práce Výboru je formulace všeobecných doporučení, založených na poznatcích z předkládaných individuálních zpráv. Tato doporučení však nejsou adresována jednotlivým státům, ale směřují vůči všem stranám Úmluvy s cílem indikovat specifické kroky a opatření, jež by měly být realizovány k naplnění Úmluvy.

Výbor se v minulosti nezabýval interpretací klíčových ustanovení Úmluvy. Jeho rozhodnutí, návrhy a obecná doporučení byla početně skromná a zabývala se buď procedurálními otázkami, problémem finančních zdrojů, či obecně formulovanými výzvami členským státům k plnění povinností podle Úmluvy. Výbor se nepokusil rozvíjet detailnější jurispudenci důležitých článků Úmluvy, která by shrnovala jeho zkušenosti a poznatky, získané při posuzování předkládaných zpráv i jiných materiálů. I když Výbor nemá formální pravomoc Úmluvu závazně interpretovat, nutně ji musí vykládat v průběhu své práce, i když implicitně. Nadto se může opírat o praxi jiných implementačních orgánů, např. Výboru pro lidská práva Mezinárodního paktu občanských a politických práv.³⁷⁾

Zdá se, že Výbor pro odstranění diskriminace žen si postupně osvojuje aktivnější interpretační přístup k Úmluvě, což se ukazuje jako velmi užitečné jak pro jednotlivé státy při sestavování zpráv, tak i pro nevládní organizace, usilující na národní úrovni o zlepšení stavu lidských práv.

³⁷⁾ Ten využívá obdobnou pravomoc vydávat všeobecné připomínky k vytváření jurispudence jednotlivých článků Paktu a touto cestou napomáhá ke zlepšení kvality předkládaných zpráv. Jak tento Výbor sám uvádí: „Účelem těchto obecných připomínek je zpřístupnit tento experiment (tj. přehlednou zprávu) všem státům, členům Úmluvy, s cílem podnítit jejich zájem o další implementaci Úmluvy; obrátit jejich pozornost k nedostatkům odkrytým v řadě zpráv; navrhnout zlepšení v oznamovací proceduře a stimulovat aktivity těchto států a mezinárodních organizací v prosazování a ochraně lidských práv. Tyto připomínky by měly být také předmětem zájmu jiných států, zvláště těch, které se připravují na to, aby se staly stranami Paktu, a tak aby se posílila spolupráce v univerzálním prosazování a ochraně lidských práv“.

Ve prospěch tohoto trendu svědčí dvě detailní a všestranná všeobecná doporučení Výboru, která státům poskytují jasně formulovaný návod, jak aplikovat Úmluvu ve speciálních situacích: Všeobecná doporučení č. 19 z roku 1992 se týká násilí, založeném na rozdílu pohlaví, vůči ženám, což je téma, které není Úmluvou speciálně pokryté, a všeobecné doporučení č. 21/1994, analyzující článek 9 (týkající se státního občanství), článek 15 (týkající se právní způsobilosti) a článek 16 (upravující problematiku manželství a rodinného práva).

PROBLÉMY SPOJENÉ S IMPLEMENTACÍ ÚMLUVY

Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen identifikuje oblasti, způsoby a prostředky diskriminace žen a zavazuje státy, smluvní strany Úmluvy, k přijetí právních i mimoprávních opatření k dosažení standardu požadovaného Úmluvou. Implementační systém, respektující odlišné sociální, kulturní, ekonomické, civilizační a další podmínky aplikace Úmluvy, ponechává dostatek prostoru pro následnou úpravu vnitrostátní a volbu prostředků pro dosažení souladu s ustanoveními Úmluvy. Díkce materiálních i procedurálních ustanovení, jakož i implementační mechanismus, respektují skutečnost, že odstranění diskriminace žen je složitým dlouhodobým procesem a že naplnění ustanovení Úmluvy vyžaduje řadu návazných opatření v právní i mimoprávní sféře. Na druhé straně pokrok při realizaci Úmluvy je *conditio sine qua non* nejen zlepšení postavení žen v celosvětovém měřítku, ale též materiálním předpokladem stabilizace zákazu diskriminace z důvodu pohlaví v kogentní kvalitě v relaci k lidským právům, chráněným mezinárodními úmluvami i normami obecného mezinárodního práva.

Doposud však univerzální implementace Úmluvy naráží na četné překážky. K těm nejzávažnějším náleží politický, kulturní a náboženský extremismus a zdůrazňování úzkých nacionálních a etnických zájmů. Vzestup militantního fundamentalismu a konzervatismu v řadě zemí doléhá negativně především na ženy a obnovuje jejich inferiorní postavení ve všech směrech, včetně právního statutu.³⁸⁾

Při vlastní implementaci v právní rovině se tyto problémy projevují především v otázce výhrad k Úmluvě. Článek 28 umožňuje státům učinit při ratifikaci Úmluvy výhrady, tj. formálně deklarovat, že odmítají právní závaznost určité části nebo částí Úmluvy. Nepřípustná je pouze výhrada, která není slučitelná s předmětem a účelem Úmluvy (čl. 28, odst. 2). Přitom však nebyla stanovena kritéria neslučitelnosti výhrady s Úmluvou. Výsledkem bylo, že v procesu ratifikace čtyřicet pět států z celkového počtu 135 členských států (k počátku roku 1995) učinilo více jak sto výhrad k ustanovením Úmluvy. Mnohé z těchto výhrad jsou motivovány konfliktem mezi interpretací principů islámu s požadavkem rovnosti pohlaví. Jsou formulovány tak, že omezují povinnosti státu, který výhradu vznáší, na přijetí ustanovení a kroků, které jsou slučitelné s islámským právem a obyčejí. Vznášeny byly výhrady jak zásadní, tak dílčí povahy s tím, že ze strany jiných států nebyly přijaty z důvodů nepřípustnosti podle článku 28 odst. 2. Jiné výhrady se týkají národních náboženství nebo obyčejů, omezujících

³⁸⁾ Podrobněji k této problematice viz The Implementation of the Human Rights of Women, Report of the Secretary General Prepared in Accordance with Subcommission resolution 1994/43, E/CN.4/Sub.2/1995/22, 29 June 1995.

práva žen v oblasti dědického práva a majetkových práv. Další se týkají vnitrostátních právních předpisů, které neumožňují ženám za stejných podmínek jako muži získat, měnit nebo přenášet své státní občanství po vstupu do manželství. Další výhrady byly vzneseny v souvislosti s odlišnou domácí úpravou omezující ekonomické příležitosti žen, svobodu pohybu a svobodný výběr místa pobytu.³⁹⁾

Kompatibilita výhrad je ryze právní otázkou a Výbor není autorizován rozhodovat o přípustnosti a právním efektu kontroverzních výhrad. Na zasedání v roce 1986 bylo dohodnuto požádat o stanovisko ve věci neslučitelnosti výhrad podle článku 28 odst. 2 generálního tajemníka OSN. K této problematice se však již další zasedání nevrátilo.

V rozsahu svých oprávnění přijal Výbor k problematice výhrad dvě doporučení (č. 4 a 20), v nichž státy vyzývá, aby se těmito otázkami zabývaly, a docílil toho, že se problém výhrad k úmluvám o lidských právech stal předmětem agendy Světové konference o lidských právech ve Vídni v roce 1994. Vídeňská deklarace a Program akcí obsahují požadavek, aby státy vyvinuly veškeré úsilí k „omezení rozsahu jakýchkoliv výhrad, které podávají vůči smluvním instrumentům lidských práv, formulovat jakékoliv výhrady s největší možnou přesností co možná nejprecizněji a nejúžeji, zajistit, aby žádná nebyla neslučitelná s předmětem a účelem relevantní úmluvy, a pravidelně přezkoumávat každou výhradu s cílem ji odvolat“.

MOŽNOST POSÍLENÍ KONTROLNÍHO MECHANISMU ÚMLUVY

Současný kontrolní mechanismus Úmluvy nedává Výboru žádné pravomoci judičiální či kvazijudičiální povahy k prosazování plnění Úmluvy. I když může obvinít konkrétní stát z nedodržování, či vážného porušování Úmluvy, nemá možnost přinutit ho k nápravě. Může doporučit jednotlivým státům nebo stranám Úmluvy způsob, jak dosáhnout nápravy a zajistit plnění Úmluvy s tím, že jejím hlavním prostředkem nátlaku na příslušné státy je veřejné prozkoumávání předkládaných zpráv a publikování závěrečných připomínek. V tomto směru pozitivní hodnocení může podnítit další pokrok a negativní zjištění mohou být pohnutkou k nápravě.

Na rozdíl od jiných smluvních instrumentů lidských práv, včetně Mezinárodního paktu občanských a politických práv a specializované Mezinárodní úmluvy o odstranění rasové diskriminace, Úmluva neinkorporovala systém individuálního podání. Neumožňuje, s výjimkou článku 29, ani mezistátní podání. Jedním ze závěrů a doporučení Vídeňské deklarace a programu akcí v roce 1993 bylo proto posouzení možnosti doplnit kontrolní mechanismus Úmluvy o petiční právo jednotlivců a přijmout za tím účelem opční protokol k Úmluvě.⁴⁰⁾

Výbor na svém čtrnáctém zasedání v roce 1995 navrhl koncepci opčního protokolu. Podle tohoto návrhu by jednotlivci a skupiny osob, jež jsou občany států, které jsou stranami jak Úmluvy, tak i proponovaného protokolu, poté co vyčerpají vnitrostátní opravné prostředky, měli možnost obrátit se s podáním na Výbor z důvodu porušení jeho zásad. Výbor by též byl oprávněn zahájit šetření ve státě, který je stranou

³⁹⁾ Přesné znění výhrad viz pozn. 35: Rehof Lars A. op. cit. str. 307 a násl. viz pozn. 35.

⁴⁰⁾ Viz Report by the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, A/CONF. 177/7, 21 June 1995 str. 18 a násl.

Úmluvy, pokud by získal informace ukazující na hrubé nebo systematické porušování Úmluvy.⁴¹⁾ Je nesporné, že rozšíření implementačního mechanismu o oprávnění Výboru přijímat a zkoumat podání jednotlivců a iniciovat místní šetření za přesně stanovených podmínek upravených opčním protokolem, by posílilo autoritu Výboru i efektivitu Úmluvy. Navíc zkušenosti kontrolních orgánů smluvních instrumentů, vybavených těmito pravomocemi, svědčí o tom, že státy věnují implementaci těchto instrumentů daleko větší pozornost než těm, které oprávnění přijímat individuální podání nemají. Neméně závažná je i skutečnost, že zkoumání individuálních a mezistátních podání umožňuje rozvoj jurisprudence, nezbytné pro aktuální výklad dané úmluvy.

Avšak i tento implementační režim má jednoznačně mediální, konciliační funkci. V případě, že se stane součástí Úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen, bude mít Výbor nesporně větší možnost zajistit vhodnými opatřeními preventivní povahy, aby stát vázaný Úmluvou napříště její ustanovení neporušoval. Avšak ani tento implementační mechanismus neumožní náhradu škody utrpěné jednotlivcem, ani uplatnění sankčních opatření vůči státu – porušiteli Úmluvy.

ZÁVĚR

Význam mezinárodních instrumentů přijatých na půdě OSN k ochraně lidských práv žen je nesporný. Představují ve svém celku soubor práv, destinovaný ženám v jejich individuálním statutu s tím, že povinnost vnitrostátně tato práva zabezpečit směřuje výhradně proti státům, stranám příslušných úmluv. Při vnitrostátní aplikaci mezinárodních závazků není relevantní, zda a v jakém rozsahu tak činí i jiné státy, strany Úmluvy (zásada vzájemnosti). Kontrolu nad tím, aby rozsah ochrany práv žen byl shodný se standardy stanovenými mezinárodními instrumenty, zajišťují orgány OSN a orgány příslušných úmluv.

Nejdůležitějším mezinárodním instrumentem, určeným ženám, je Mezinárodní úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen. Artikuluje povinnosti států odstranit všechny překážky legislativní, administrativní, judiciální, strukturální i jiné povahy, jež brání rovnému postavení žen ve společnosti. Státům, stranám Úmluvy, ukládá povinnost zajistit ženám především formální rovnost a požaduje, aby domácí legislativa, včetně ústavních zákonů, jasně deklarovala princip rovnosti před zákonem a zákaz diskriminace z důvodů pohlaví. Požaduje též, aby stát prostřednictvím efektivního systému opravných prostředků zajistil ochranu a nápravu aktů, které jsou s principem nediskriminace v rozporu. Úmluva tak identifikuje oblasti, které vyžadují případnou právní reformu s tím, že zahrnuta musí být sféra veřejnoprávní, trestně právní i civilně právní. Rovnost před zákonem musí být vnitrostátně zajištěna v plném rozsahu tak, aby ženám nebránily žádné překážky právní povahy při nabývání a realizaci vlastnických práv. Rovněž vztahy mezi manžely musí být právně upraveny tak, aby respektovaly rovnost obou manželů, a to nejen za trvání manželství, ale i pro případ jeho zániku, ať již rozvodem, nebo smrtí. Adekvátní kroky požaduje Úmluva i v oblasti pracovněprávní, sociální a zdravotní.

⁴¹⁾ Loc. cit. str. 20

Úmluva obsahuje ustanovení (čl. 4) o afirmativních, pozitivních opatřeních, která státy mohou dočasně přijmout k rychlému zlepšení faktického postavení žen. K tomuto cíli mohou být využita i administrativní opatření, jako např. kvóty ve sféře zaměstnání, výuky a politické účasti.

Neméně důležitým závazkem států členů Úmluvy je dosažení faktické rovnosti žen. Povinnost států zajistit *de jure* rovnoprávnost žen jasně plyne z ustanovení Úmluvy. Právní závaznost však mají i ustanovení požadující od států překonání stavu faktické nerovnosti. Jakkoliv se jedná o programové, dlouhodobější závazky výsledné povahy, státy mají povinnost jim dostát. Povinnost států předkládat Výboru statistické údaje svědčící o pokroku při plnění závazků stanovených Úmluvou je součástí těchto závazků a stát je povinen je zabezpečit, ať již cestou zákona, či jinou formou.

Dohledem nad realizací závazků plynoucích z Úmluvy je pověřen Výbor pro odstranění diskriminace žen, který je orgánem zřízeným samotnou Úmluvou. Jeho funkce je conciliální, tzn. že prostřednictvím připomínek ke zprávám, které mají členské státy Úmluvy povinnost Výboru předkládat, je zajišťováno budoucí korektní plnění Úmluvy ze strany členských států. K témuž účelu slouží i obecná doporučení a zprávy Výboru, předkládané prostřednictvím Hospodářské a sociální rady VS OSN.

Do roku 1995 k Úmluvě přistoupilo nebo ji ratifikovalo 135 států. S ohledem na skutečnost, že se Úmluva realizuje v mnohdy diametrálně odlišných podmínkách, zejména mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi, činí z implementačního mechanismu nezbytnou součást mezinárodněprávní normativity určené k ochraně žen. K jedné z hlavních funkcí Výboru patří i tvorba jurisprudence, zajišťující životaschopnost Úmluvy a její přizpůsobivost rychle se měnícím a vyvíjejícím podmínkám, jakož i napomáhání procesu unifikace relevantních vnitrostátních právních norem, zajišťujících rovnoprávné postavení žen.

Česká republika je stranou všech výše uvedených mezinárodních úmluv určených k ochraně práv žen. Sukcedovala do těchto mezinárodních mnohostranných úmluv jednostranným právním aktem a v souladu s pravidly stanovenými mezinárodním právem, po zániku Československé federativní republiky, která byla těmito úmluvami vázána. Působnost vnitrostátní zajišťuje recepce těchto úmluv do vnitrostátního právního řádu České republiky, aniž by byly znovu ratifikovány či opětně vyhlášeny.

S těmito procedurálně technickými opatřeními se pojí i některé závažné implementační problémy. Praxe až do roku 1989 vykazovala, vzhledem k politickým zájmům a nedokonalosti publikačních zákonů, značnou svévoli při publikování mnohostranných mezinárodních smluv a těch, které upravovaly problematiku lidských práv, zejména. Některé byly ve Sbírce zákonů vyhlášeny, o jiných bylo ve Sbírce uvedeno pouze oznámení o jejich závaznosti pro ČSSR, aniž byl současně vyhlášen jejich text. Týká se to i některých úmluv upravujících práva žen. Nadto, pokud vůbec byl text mnohostranné úmluvy publikován, pak nikoliv v autentickém znění, tj. v oficiálním jazyce úmluvy, ale pouze v českém překladu, který nemusel vždy přesně odrážet autentické znění závazku.⁴²⁾

⁴²⁾ Podrobněji k problematice viz Mikule V., „Lidská práva, vztah práva vnitrostátního a práva mezinárodního“, Český bulletin lidských práv, č. 1 roč. 1, 1995 – 1996.

Tento nežádoucí stav volá po nápravě přinejmenším ze dvou důvodů. Veškerá normativita, určená k ochraně lidských práv, je určena k vnitrostátní realizaci a efektivní prováděcí procedura je tudíž součástí mezinárodně přijatého závazku. Výklad, prováděný relevantními vnitrostátními orgány, by měl být v souladu s autentickým zněním i výkladem příslušného mezinárodního závazku. A to též proto, že výklad odlišný vystavuje stát riziku odpovědnostního postavení za neplnění závazků stanovených příslušnou mezinárodní úmluvou.

Druhý neméně závažný problém je informovanost veřejnosti, potažmo jednotlivců -destinatářů výhod z těchto mezinárodních úmluv, o jejich obsahu. Jednotlivec se ztěží může právní cestou dovolávat standardu stanoveného příslušnou úmluvou, pokud nemá k dispozici řádně vyhlášený, tj. ve Sbírce zákonů publikovaný text. Nadto je obvykle obtížné získat i neoficiální text těchto úmluv.

Revizí by též měly projít všechny výhrady učiněné vůči ustanovením relevantních Úmluv při jejich ratifikaci. ČSSR notoricky odmítala přijmout za závazná ustanovení o příslušnosti Mezinárodního soudního dvora řešit spory stran, plynoucí z výkladu nebo aplikace úmluv, a vůči relevantním ustanovením vznášela výhrady. Bylo tomu tak i v případě Úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen.

K inventarizaci problémů, spojených s realizací Úmluvy, by nepochybně měla sloužit příprava cyklických zpráv o plnění závazků plynoucích z Úmluvy o odstranění diskriminace žen pro Českou republiku. Překonání povrchního, formalistického přístupu k této povinnosti plynoucí z Úmluvy, je *conditio sine qua non* právního státu už proto, že rovná práva mužů a žen bez diskriminace představují nederogovatelný princip jak z hlediska mezinárodního práva, tak i vnitrostátního právního pořádku. Hluboké společenské změny, jimiž tato společnost prochází, navíc vyžadují systematickou pozornost právním normám i reálným poměrům, které se žen dotýkají a které se mohou dostat do rozporu se závazky stanovenými Úmluvou.

ZÁVĚR

Pokud jde o lidská práva, a v rámci nich o rovnost obou pohlaví, jsou tato v našem století chápána jako nepochybná. Je tomu tak především v evropské části světa a v USA. Mezinárodní dokumenty velmi ovlivnily vnitrostátní legislativu, a to i na území našeho státu. Jejich vliv působil i v období totalitního zřízení. Posun právního vývoje je nesporný, zejména porovnáme-li vývoj v první polovině tohoto století s vývojem v polovině druhé. Vnitrostátní zákonodárství je postupně oprostováno od diskriminačních právních předpisů a současně vytváří tzv. ochranná ustanovení, jež respektují objektivní biologická i event. společenská specifika ženské populace.

Soubor studií o právním postavení žen v České republice nezamýšlí kritizovat či obhajovat současnou úpravu stěžejních otázek, týkajících se jejich životního uplatnění.

Právní úprava je vždy svým způsobem zpoždujícím se obrazem společenského života. Jen velmi vysoký stupeň zobecnění (abstrakce) napovídá sice o schopnosti myšlení v právních kategoriích, na druhé straně však neinformuje o konkrétních problémech či diferenciaci v právním pohledu na upravené společenské vztahy. Tento pohled pak doplňuje více či méně nalézání práva před příslušnými orgány, především státními. Z nich nejvýznamnější jsou soudy a judikatura nejvyšších soudních orgánů.

Právní úprava základních soukromoprávních i veřejnoprávních problematik, které se tak či onak dotýkají nikoli dnes již samozřejmé rovnoprávnosti vžité nediskriminační povahy (politická práva, práva týkající se vzdělání, volby povolání apod.) vydává svědectví o dosaženém stupni vývoje. U nás principy přestaly být problémem, cílem, úsilím, k němuž by směřovalo hnutí, prosazující práva žen.

Právo veřejné i soukromé ovšem upravuje řadu vztahů – a to jak mezi fyzickými osobami navzájem (např. v rodině), tak mezi fyzickými osobami a právníckými osobami (event. státem). A tu, jak jednotlivé studie prozkoumávají problematiku do hloubky a do podrobností, objevuje se pestrý obraz otázek, odrážející současnou realitu života společnosti. Právní normy tu vydávají svědectví o tom, že právní řád České republiky postupuje důsledně – ženy nediskriminuje a současně vytváří potřebnou právní úpravu, vyjadřující míru ochrany některých jejich práv. Je to v souladu s chápáním rovnoprávnosti obou pohlaví, kde pouhý mechanický přístup uplatnění rovnoprávnosti ženy a muže by vlastně působil zpětně diskriminačně.

V období rychlých a naprosto základních změn v politickém a zejména v hospodářském životě společnosti našeho státu, jehož základním článkem v oblasti soukromé

je rodina, mění se v určitých směrech postavení ženy i její představy a úsilí o životní uplatnění.

Typickým jevem moderní demokratické společnosti v industrializovaných státech je rozpad části rodin, soužití ženy a muže bez manželství, event. i poté, co mají společné děti. Dále je to též pokles porodnosti v neposlední řadě i proto, že narození prvního dítěte se posouvá do vyššího věku. Dvoukariérové manželství je spíše pravidlem, nikoli výjimkou. Ženy s vyhraněným smyslem pro své povolání dávají přednost své profesionální kariéře před rodinným životem, jsou ochotné plně péči o domácnost a děti věnovat jen nezbytný čas ze svého produktivního života. Často pracují ve svém povolání nikoli z důvodu potřeby materiálně spoluzajišťovat rodinu, tedy jde o případy, kdy manžel je schopen zajistit finančně dobrou úroveň rodiny – ale proto, že úloha manželky a matky nesplňuje jejich nároky na životní uplatnění. Naopak ovšem je velký počet žen, které pracují především proto, že bez jejich finančního přínosu se rodina neobejde – nelze totiž říci, že všeobecně jsou muži schopni plně zabezpečit základní potřeby rodiny, byť s malým počtem dětí. I tyto ženy ovšem svoje ekonomické uplatnění a rozhodování považují často za přednost, plné ekonomické závislosti na manželovi (muži) se obávají. Postavení ženy v rodině a společnosti velmi silně ovlivňují objektivní ekonomické a společenské podmínky života (např. vzrůstem agresivity je žena, jako fyzicky slabší a tradičně objekt sexuálního i jiného násilí, více ohrožena než muž). Komplex subjektivních podmínek, zejména též představ a názorů, potřeba intenzivnějšího citového života, jeho smysluplnosti a především jistoty a bezpečí, ovlivňují též její rozhodování pro způsob života, který volí.

Pochopitelně, že právní normy toto vše nemohou obsáhnout, právo v demokratické společnosti zejména v oblasti soukromého práva dává možnost každému se svobodně rozhodnout, jaká práva a povinnosti na sebe vezme, v jakém právním vztahu setrvává, která svoje práva bude bránit, vymáhat jejich plnění apod. Aby tomu takto mohlo být, je ovšem důležité stále působit na to, aby lidé svá práva znali.

V současných letech se mnohé změnilo a stále mění v platných právních úpravách a jde často o velmi důležité otázky, které by právě měly znát ženy. V dřívější době totiž ženy, zejména ty pasivnější a s nižším vzděláním, byly zvyklé na to, že jejich právní zájmy více sledovaly státní orgány (např. v pracovních věcech) nebo různé společenské i odborové organizace. Státní paternalismus pominul, ale pasivnější a neobeznalý přístup k řešení vlastních životních věcí zatím nepominul ani zdaleka. A přitom mnohemu při dobré informovanosti a aktivním přístupu k uskutečnění vlastních představ, event. určité sebeobraně, lze předejít či zabránit.

Smyslem této publikace je tedy poskytnout informace, zejména takové, které by byly platné pro event. další legislativu či další teoretické bádání i v jiných vědních oborech. Studie by ráda přesvědčila o tom, že aktuální informace pro ženy je obecně velmi cenná a lze předpokládat, že při poměrně dobré úrovni vzdělanosti českých žen umí nejen hodnotu informací pochopit, ale umí si též s nimi poradit.

Vždy ve společnosti, sebe více vyspělé, existuje určitý okruh lidí, kteří z nejrůznějších důvodů subjektivních či objektivních (někdy dochází ke kumulaci takových důvodů) se dostávají do situací bezradných a bezpomocných lidí, kteří se neobejdou bez pomocné ruky někoho dalšího. Potkává to mnohé ženy, navíc nikoli osamocené, ale

především matky, na jejichž péči a společenském uplatnění závisí osud jejich nezaopatřených dětí.

Složitost řady právních problémů – majetkových, bytových, ale i sociálních a pracovních, vyžaduje mnohdy velmi kvalifikovanou právní pomoc a radu, a to i v tom směru, od koho a kde získat další informace. I tomuto účelu by měla publikace sloužit – ti často nejpotřebnější nemají dostatek prostředků, aby se obrátili na placenou, značně nákladnou advokátní pomoc. Ženám, zejména se závislými dětmi, je adresována činnost četných humanitárních sdružení. Ne vždy, zejména ve věcech soukromoprávních, však se jim dostane i odborné právní rady. Tato oblast zatím, při akcelerujícím přerodu na tržní společnost, zůstává zanedbávána.

Studie, která ukazuje problémy ve značně širší, snad povzbudí či vyprovokuje uvažování spoluobčanů i různých státních či nestátních institucí i v tomto směru. Před problémy nelze zavírat oči, nebo je zastírat jakoukoli „ideologií doby“. K lidských problémům, a těch postavení ženy přináší stále ještě řadu, je třeba se stavět aktivně, neohebně a s dobrou vůlí je řešit.

Senta Radvanová

RESUMÉ

PRÁVNÍ POSTAVENÍ ŽEN V ČESKÉ REPUBLICE

Práce sestává z pěti samostatných studií, které pokrývají hlavní oblasti této problematiky včetně mezinárodně právní ochrany lidských práv žen.

První studie je věnována právo občanskému a rodinnému. Již v historii měla žena v českém zemském právu téměř rovnoprávné postavení. Mohla dosáhnout plné samostatnosti, což byl rozdíl proti římskému a německému právu. Mnohem později Obecný občanský zákoník činil rozdíly mezi mužem a ženou v oblasti manželských práv a povinností i v některých otázkách, týkajících se jejího právního postavení matky.

Plné a bezvýjimečné rovnoprávnosti dosáhly ženy v čs. zákonodárství ve druhé polovině tohoto století. Tato otázka tedy přestala být „problémem“, jehož řešení by mělo vést k legislativním změnám.

Během života ženy – od dětství do dospělosti, středního věku a stáří – frekventují právní otázky rozdílného druhu. Nejvíce, a to nejzávažnějších, problémů se projevuje ve skupině žen produktivního věku. Prolínají především právní otázky spojené se zvoleným typem soužití s mužem – manželství či partnerský, faktický vztah – a dále právní otázky spojené s rodičovstvím. Zejména právní postavení svobodných nezletilých matek přináší s sebou některé sociální a právní problémy, jak ukazují dosavadní poznatky.

Těžiště práce je věnováno právnímu postavení provdaných žen, vzájemným právům a povinnostem manželů, zejména pak v oblasti majetkových práv, bydlení, vyživovací povinnosti. Podrobně jsou zkoumány otázky související s rozvodem manželství, s příčinami rozvratu manželství i společenskými otázkami typickými pro postavení ženy, jež jsou spojeny s rozvodem. Těm je věnována zvláštní pozornost – jde např. o rozvodovou aktivitu žen, převažující péči o děti po rozvodu apod.

Dále se práce věnuje „alternativním formám rodinného soužití“ – zejména tzv. partnerským vztahům založeným na faktickém soužití muže a ženy. Zatím lze pozorovat, že dochází k mírnému pohybu, který bychom mohli nazvat odklonem od manželství k jinému způsobu rodinného života. Taktéž se zvyšuje počet rodin tzv. neúplných, či jinak nazváno monoparetálních (jeden dospělý rodič žije s dítětem bez druhého rodiče či jiného partnera opačného pohlaví).

Poslední kapitola je věnována právní problematice mateřství. Zdá se, že mateřství se mnoha ženám již nejvíce bezvýjimečně jako taková hodnota, již bychom mohli nazvat životním posláním. O tom mimo jiné svědčí i depopulační trend, který se projevuje v posledních letech.

Studie celkově směřuje k tomu, že v nových společenských podmínkách tržní demokratické společnosti stále ještě vzniká nepochopitelný nepoměr mezi rovnoprávností, která je zaručena, a na druhé straně faktickou nerovností, ke které dochází v běžném životě v postavení muže a ženy. Zejména malá informovanost a orientace žen v různých, především majetkových, otázkách jim působí praktické problémy. Uplatnění svých práv a nároků, byť jsou ženy rovnoprávné, musí ony samy věnovat větší pozornost. Společnost by jim ovšem v tom měla pomáhat nikoli paternalisticky.

ky, ale tak, jak to mechanismy lidské komunikace v tržní společnosti umožňují. Tyto cesty je třeba nejen hledat, ale též náležitě využívat, event. vytvářet.

Postavení žen v pracovním právu v České republice je zkoumáno ve druhé kapitole. Zákoník práce upravuje pracovní podmínky žen s ohledem na dva důležité faktory – biologický a společenský. Oba tyto faktory se nejvýrazněji projevují u těhotných žen a žen pečujících o malé děti. Proto je právní úprava pracovních pomínek provedena diferencovaně, a to jednak pro ženy obecně, jednak pro těhotné ženy a ženy pečující o malé děti, kterým je v pracovněprávních vztazích poskytována zvýšená ochrana.

V souvislosti s přechodem od centralistického a plánovitého řízení národního hospodářství k tržní ekonomice vystupuje do popředí úloha práva a současně i naléhavá potřeba nových právních úprav, které by nejen umožnily fungování nových ekonomických vztahů, ale zároveň přispěly i k řešení sociálních problémů, které všechny tyto rozsáhlé společensko-ekonomické změny přinášejí.

Je nutné se zamyslet i nad změnami právní úpravy zaměstnávání žen. Platná právní úprava postavení žen v pracovně právních vztazích v České republice je v zásadě v souladu s dokumenty MOP, v některých směrech je dokonce pojata až příliš ochrannářsky. Takové pojetí ochrany žen v pracovněprávních vztazích, jaké obsahuje zákoník práce, bylo možné pouze v době přezaměstnanosti, kdy zapojování žen do práce zpravidla nepůsobilo závažnější problémy. V tržní ekonomice se ovšem přílišná právní ochrana žen může stát překážkou jejich zaměstnávání, příp. může vést k tomu, že by ženy byly přijímány převážně na finančně i jinak neaktraktivní práce. V souvislosti s nadstandardní ochranou žen v pracovněprávních vztazích se dokonce hovoří o jejich diskriminaci, kdy opatření původně směřující k ochraně žen se mohou obrátit v jejich neprospěch, zejména pokud jde o nechuť zaměstnavatelů přijímat je do práce.

V měnících se podmínkách práce je nutné změnit některá ustanovení zákoníku práce, která se týkají pouze žen, a zejména je nutné posílit v oblasti pracovních podmínek žen smluvní princip. V budoucnu by neměly být pracovní podmínky pro ženy obecně upraveny kogentním způsobem, ale relativně kogentním způsobem. Zákoník práce by měl poskytovat ženám minimální záruky v souladu s Listinou základních práv a svobod a konvencemi MOP. Další pracovní podmínky by byly sjednávány mezi zaměstnavatelem a zaměstnankyní v pracovní smlouvě, případně též v rámci kolektivního vyjednávání. Zvýšená ochrana v pracovněprávních vztazích by měla být poskytována – byť v jiné podobě, než je tomu doposud – i nadále těhotným ženám a matkám nejmenších dětí, a to nejen vzhledem k jejich obtížnému postavení na trhu práce, ale též zejména vzhledem k vysokému počtu rizikových těhotenství a stále se snižující porodnosti. Velmi důležité je i vytvoření účinných kontrolních mechanismů, které by odhalovaly a sankcionovaly zjevné i skryté formy diskriminace žen.

Cílem nových právních úprav a nového společensko-politického klimatu v oblasti zaměstnávání žen by mělo být – na rozdíl od tzv. emancipace žen v pojetí totalitního režimu, která časem vedla k mimořádnému psychickému a fyzickému vyčerpání žen – skutečné zrovnoprávnění žen s muži v práci a ve společnosti.

Srovnávací studie ve třetí kapitole se zabývá v širokém záběru otázkami vztahu žen, trestního práva a souvisejících problémů. Všímá si nejen právní úpravy trestního práva hmotného – ať už v jeho normách figuruje žena jako pachatel nebo oběť, ale také předpisů, které se týkají trestního řízení a trestů resp. ochranných opatření a jejich výkonu. Zde dochází k závěru, že je ve výkonu trestu málo přihlíženo ke specifice žen jako pachatelů trestného činu, a to ke škodě žen.

Zabývá se i kriminalitou žen a změnou její kvality. Obsáhlý soubor statistických údajů dokumentuje autorčiny závěry v této oblasti.

Zvláště je třeba se zmínit o partii věnované úvahám o práci žen v oboru trestní justice a v advokacii. Ukazuje se, že v České republice je procento žen takto zaměstnaných rozhodně vyšší, než je tomu v západní Evropě. Např. v Slovenské republice se stále zdůrazňuje, že počet posluchaček na právnických fakultách je zhruba 50 % v poměru k počtu mužů, ale procento žen zaměstnaných v justici event. v advokacii je mnohem menší. Dokonce se vyskytují návrhy zavést směrná čísla, kterými by se v těchto profesích zvýšil počet žen.

Je zřejmé, že bude i zde třeba přehodnotit některé názory v České republice, které nepovažovaly procento zaměstnání žen v těchto oborech, které je vyšší než v západní Evropě, za pozitivum.

V části čtvrté autorka interdisciplinárním a srovnávacím způsobem zkoumá problematiku viktimizace žen, a to nejen jako poškozených trestnými činy, ale také jako obětí jiných násilných jednání proti ženám. Pro ilustraci je příspěvek na některých místech doplněn statistickými daty a výsledky empirických výzkumů.

Úvodní část je věnována charakteristice vlastního předmětu zkoumání a specifikům, které odůvodňují zvláštní pozornost věnovanou ženám jako obětem. Autorka ukazuje vývoj pohledu na tuto problematiku ve světě i v naší republice. Pozornost je soustředěna na změny, které v naší společnosti nastaly v posledních letech a které ovlivňují přístup k otázce viktimizace žen, zejména nárůstu kriminality a explozi násilí ve všech oblastech, nedostatečnému postavení oběti v policejním vyšetřování a trestním řízení, nedostatku institucí pomoci obětem.

Druhá kapitola je viktimologickým pohledem na právní status oběti trestného činu se zaměřením na násilné a sexuální trestné činy proti ženám. Obsahuje srovnání pojmu oběť ve smyslu viktimologickém s pojmem poškozený/poškozená ve smyslu trestněprávním, jakož i úroveň práv pachatele a práv oběti v trestním procesu. Výklad je zaměřen na vybraná práva poškozené, která jsou shrnuta do 4 základních oblastí – právo na informace a právní pomoc, právo na aktivní účast ve vyšetřování a trestním procesu, právo na náhradu škody, právo na ochranu zdraví a života. Autorka komentuje přijaté novely a srovnává naši právní úpravu se zahraničím.

Třetí část je věnována sexuální motivovaným trestným činům a jejich specifikům, které jsou spojeny s psychologickými následky pro oběť a se značným nebezpečím sekundární viktimizace. Je poukázáno na předsudky a stereotypy, se kterými jsou tyto činy spojeny a které ovlivňují mínění veřejnosti i rozhodování policejních a justičních orgánů. Blíže je rozebrána zejména otázka druhotného poškození obětí znásilnění a pohlavního zneužívání při vyšetřování a soudním projednávání věci, jakož i možnosti jeho zmírnění. V závěru jsou uvedeny některé nově se rozšiřující formy sexuálního zneužívání žen a trestné činnosti s tím související – prostituce, obchod se ženami, sexuální turistika, sexuální obtěžování.

Práci uzavírá pasáž věnovaná problematice násilí na ženách v rodině. Autorka rozebírá samotný pojem násilí v rodině a poukazuje na specifika tohoto problému u nás, zejména na jeho tabuizaci, nedostatek osvěty, nedostatek reprezentativních šetření, latenci a způsob zacházení s ženami – oběťmi domácího násilí – ze strany státních orgánů. Do protikladu staví projekty věnované domácímu násilí a způsob vzdělávání policejních, justičních a správních pracovníků v zahraničí. Vyslovuje názor, že tento složitý problém vyžaduje komplexní řešení, jímž není ani důsledná kriminalizace tohoto jednání, ani stávající nezáměr policejních orgánů.

Závěrečná studie analyzuje relevantní úmluvy mezinárodně právní ochrany lidských práv žen. Lidská práva žen a dívek jsou neoddělitelnou částí univerzálních lidských práv. Mají však svá specifika vyjádřená ve specializovaných mezinárodních smlouvách a režimech implementace. Problematika mezinárodněprávní ochrany žen má i svou genezi, která svými počátky spadá do začátku dvacátého století. První, většinou evropské úmluvy, byly svým obsahem určeny k ochraně žen před krajními formami vykořisťování, spojenými s jejich biologickými specifiky (obchod se ženami) a k ochraně žen v pracovním procesu a ke zlepšení pracovních podmínek. Státům, stranám úmluv, ukládaly přijetí vnitrostátních opatření ochranné povahy v pracovněprávní sféře a v oblasti správních a trestního práva.

Zásadní a kvalitativní obrat v koncepci ochrany práv žen přinesla až Charta OSN (1945) a Všeobecná deklarace lidských práv (1948), integrující agendu lidských práv do systému mezinárodního práva obecně a ve vztahu k ženám zvlášť. Principy univerzality lidských práv, rovných práv mužů a žen a zákaz diskriminace z důvodu pohlaví vytvořily základní legiferační rámec jak pro následnou úpravu vnitrostátní, tak i pro rozvoj normativy mezinárodní určené k rozvoji, nediskriminaci a k ochraně žen. V souladu s Chartou OSN (čl. 55) je většina relevantních úmluv koncipována a přijímána na půdě OSN a přidružených mezinárodních organizací (MOP, UNESCO). Do současné doby byla v rámci těchto mezinárodních institucí přijata řada úmluv, buď výlučně destinovaná ženám, nebo upravující některý aspekt postavení žen.

Věcně lze tyto úmluvy rozdělit do tří kategorií: první tvoří úmluvy obsahující ustanovení výlučně nediskriminační povahy (např. Úmluva o politických právech žen – 1952), druhou kategorií jsou úmluvy smíšené povahy obsahující jak nediskriminační, tak ochranná ustanovení (Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen – 1979). Třetí kategorií tvoří úmluvy urč-

né k ochraně žen v jejich biologických specifikách (Úmluva o potlačování obchodu s lidmi a vykořisťování druhých osob – 1950).

Funkčně představují tyto úmluvy unifikační instrumenty *sui generis* a stranám z nich plyne povinnost zabezpečit následnou vnitrostátní úpravou obsah jednotlivých ustanovení. Ta jsou formulována dvojím způsobem: buď jako závazky činnostní povahy nebo jako závazky na výslednou situaci.

Nejdůležitějším instrumentem mezinárodněprávní ochrany práv žen je Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen. Lze ji považovat za hlavní nástroj ochrany práv žen, univerzální co do působnosti a všestrannou co do rozsahu a předmětu úpravy.

Dohledem nad realizací závazků plynoucích státům-stranám Úmluvy je pověřen Výbor pro odstranění diskriminace žen, orgán zřízený samotnou Úmluvou. Jeho funkce je konsiliační, tzn. že prostřednictvím připomínek ke zprávám, které jsou členské státy povinny Výboru předkládat, je zajišťováno budoucí korektní plnění Úmluvy. K témuž účelu slouží i obecná doporučení a zprávy Výboru, předkládané prostřednictvím Hospodářské a sociální rady VS OSN.

Česká republika je stranou všech relevantních mezinárodních úmluv. Sukcedovala do nich jednostranným právním aktem a v souladu s pravidly stanovenými mezinárodním právem po zániku Československé federativní republiky, která byla těmito úmluvami vázána. Působnost vnitrostátní zajišťuje recepce těchto úmluv do vnitrostátního právního řádu České republiky, aniž by tyto byly znovu ratifikovány či opětně vyhlášovány.

LEGAL STATUS OF WOMEN IN THE CZECH REPUBLIC

Summary

The study consists of five independent chapters which deal with the main fields of the legal status of women in the Czech Republic, including international legal protection of human rights of women.

The first chapter deals with civil and family law. In history, women, according to the Czech municipal law, possessed almost an equal legal status. A woman could reach her full independence, which differed from Roman and German Law. Much later, the General Civil code made distinctions between men and women concerning family rights and duties and some issues relating to the legal position of mothers.

Full and unconditional equality of women was reached in Czechoslovak legislation in the second half of the 20th century. The issue ceased to be a „problem“ whose solution should have led to legislative changes.

During a woman's life — from her childhood, through to old age — legal questions of a different kind are pointed out. The category of women of „productive“ (working) age has been affected by the most serious and numerous difficulties. The problems range from legal issues connected with a chosen way of coexistence between men and women and their *de facto* relationship, to issues covering motherhood. Particularly, the legal status of single minor mothers bears some social and legal problems, as has been proved in practice.

The study focuses on the legal status of married women, mutual rights and duties of spouses, mainly in the field of proprietary rights, housing and the duty to support dependent family members. Issues related to divorce proceedings, causes of marriage breakdown, the social position of divorcing women are examined in detail, such as divorce activity of women, prevailing care of children after divorce on the side of women etc.

The article also deals with „alternative forms of family coexistence“, particularly so-called partner relationship based on *de facto* coexistence of a woman and a man. A moderate development has been observed that can be understood as a diversion from traditional marriage towards a different way of family life. The number of incomplete, or single parent families (one adult

parent lives with his/her child (children) without the other parent or another partner of a different sex) has also increased.

The last part concentrates on legal issues of motherhood. Motherhood does not seem for many women to be unconditionally the value that could be called the mission of life. This fact has been recently demonstrated, among others, by the depopulation trend apparent in our country.

Generally, this study aims to point out that under the new social circumstances of market and democratic society, the discrepancy between equality *de jure* and inequality *de facto* of women and men still exists in an ordinary course of life. Some practical problems are caused due to little knowledge and available information on the side of women in the field of property rights. The women themselves, although equal, must pay more attention to enforcing their rights and claims. The society should help them, not in a paternalistic way, but through mechanisms of human communication available in a market-oriented society. These ways are to be not only found but also effectively exercised or created if necessary.

The working conditions of women are examined in the second chapter. The Labour Code regulates working conditions of women as far as two essential factors are concerned — biological and social. The both components are particularly relevant with pregnant women and those looking after young children. Therefore, the legislation regulating working conditions differentiates between women in general, and those pregnant or looking after young children, who are given higher protection in industrial relations.

In relation to the transition from the centralized and planned management of a national economy towards a market economy, the role of law as well as an urgent need for new legislation comes into prominence, which would make the operation of new economic relations possible and which would also contribute to the solution of social problems that are borne by the extensive social-economic changes.

It is also important to think about the changes in the laws dealing with the employment of women. The legislation in force related to the position of women in industrial relations in the Czech Republic is in the main, in accordance with documents of ILO, in some respects it is too protective. Such an understanding of the protection of women in industrial relations, as it is contained in the Labour Code, was possible only in the period of over-employment when the involvement of women in work did not cause serious problems. In a market economy, however, extensive legal protection of women may become an obstacle to her employment, or it can lead to hiring women for financially unattractive jobs. In relation to the above-standard protection of women in industrial relations, even discrimination against women is mentioned where the measures directed towards the protection of women can be diverted against them, especially as far as the unwillingness of employers to hire women is concerned.

Under the changing conditions of labour it is unavoidable to change some provisions of the Labour Code concerning women only, and it is especially important to strengthen the contractual principle in this field. In the future, the working conditions for women should not be generally regulated as mandatory but as relatively mandatory. The Labour Code should contain a minimum guaranty for women in accordance with the Bill of Fundamental Rights and Freedoms and ILO conventions. Other working conditions would be agreed on a contractual basis between the employer and the female employee in her contract of employment, or within the framework of collective bargaining. An increased protection in industrial relations should be rendered, although in a different way than recently, to pregnant women and mothers of young children not only regarding their difficult position on the labour market but also because of a high number of endangered pregnancies and a decreasing birth rate. It is extremely important to establish effective mechanisms of control which would reveal and sanction apparent and hidden forms of discrimination of women.

The aim of new legislation and the new socio-political climate in the field of employment of women — contrary to the so-called emancipation of women under the totalitarian regime where women were often extraordinarily mentally and physically exhausted — should be real equality of rights of men and women at work as well as in society.

In the third chapter, the author analyses a wide range of problems of the relationship between women, criminal law and other related issues.

She analyzes not only the substantive criminal legislation (whether its rules describe woman as an offender or a victim of crime) but also the legislation regulating criminal procedure and sentencing, or protective measures and their administration. The author concludes that the specific features of women as offenders during their terms of imprisonment is underestimated to the detriment of women.

The author examines the crime rate of women and the change of its quality. Her conclusions in this field are illustrated by an extensive range of statistical data.

The part of the article which should be stressed contains the author's contemplation and thoughts on the role and work of women in criminal justice and the bar. The percentage of women employed in this field in the Czech Republic is higher than that in Western Europe. For example, in Germany it is stressed that the number of female students at law schools makes approximately 50% of the total, however, the percentage of women working in the field of justice or the bar is much lower. It has even been recommended to set up „directive“ numbers in order to increase the number of women.

Apparently it will be necessary to re-evaluate some views in the Czech Republic that have not been considered as positive a higher percentage of female employees in this field compared with Western Europe.

The fourth chapter deals in an interdisciplinary and comparative way with the issue of the victimization of women, not only of those injured as a result of a crime, but also of those who are victims of other violent acts (against women). Statistical data as well as results of empirical research illustrate the situation in the Czech Republic.

An introductory part concentrates on the characteristics of the subject matter of the research and the specific features both of which justify that special attention be paid to women as victims. The author shows the evolution of opinions on this issue in the world as well as in the Czech Republic. The attention focuses on changes having occurred in our society in the last few years that have influenced attitudes towards the question of victimization of women. Primarily, it focuses on the increase of the crime rate and the explosion of violence in all spheres, the inadequate position of a victim during the police investigation and criminal proceedings, and the incapacity of institutions to help victims.

The second part is a victimological view on the legal status of a victim of crime in relation to violent and sexual crimes against women. It contains a comparison of two concepts: victim in victimology and the injured in criminal law; it also deals with the level of rights of offenders and those of victims in criminal proceedings. The report evaluates some selected rights of the injured that are divided into four groups: the right to information and legal aid, the right to participate actively in both the investigation and criminal proceedings, the right to damages, and the right to health and protection of life. The author comments on adopted amendments in the Czech Republic and compares them with legislation abroad.

The third part concentrates on crimes based on sexual violence and the psychological consequences for a victim and a significant danger of secondary victimization. Prejudice and stereotypes are emphasized that are related to this kind of crime and how these influence public opinion as well as the decision making of the police and judiciary. The issue of secondary injury of rape victims and victims of sexual abuse during the police investigation and trial proceedings and possible ways of mitigating them is analyzed in more detail. Finally, some new expanding forms of sexual abuse of women and related criminal activities such as prostitution, trading women, sexual tourism and sexual harassment are mentioned.

The final part of the study deals with the problems of violence against women, within the family. The author examines the concept of domestic violence and points out the main features of this problem in the Czech Republic, especially due to its being taboo, the lack of education and information, the lack of representative investigation, latency and the ways in which women-victims of domestic violence are treated by the state bodies. She contrasts these with projects abroad against domestic violence based on the education of police, judiciary and public administration workers. She expresses her opinion that this complex problem requires a complex solution, which means neither perseverant criminalization of the act nor the existing disinterest of the police.

Finally, the conclusive chapter examines the relevant international conventions on human rights of women. The human rights of women and girls are an inseparable part of universal human rights. However, they possess some kind of particular features expressed in specialized international treaties and regimes of implementation. Problems of the international legal protection of women have their own genesis that began in the early 1920s. The initial conventions, most of which were European, were intended to protect women against extreme forms of exploitation related to their biological differences (trading women); to protect women at work and to improve her working conditions. The conventions bound countries — parties to the conventions — to adopt domestic measures of a protective character in the fields of labour, administrative and criminal law.

The UN Charter (1945) and the Universal Declaration of Human Rights (1948) brought principal qualitative changes in the concept of the protection of women's rights, integrating the human rights agenda into the system of international law in general and in relation to women in particular. Principles of universality of human rights, equal rights of men and women and the prohibition of discrimination on the ground of sex created a basic legislative framework for both consequential domestic legislation and international rules intended to help women develop, to protect them and not to discriminate against them. Under the UN Charter (sec.55), the majority of relevant conventions are drafted and adopted in the UN itself and associated international organizations (such as ILO, UNESCO). Until recently, many conventions have been adopted within the framework of those international organizations, either fully directed to women or regulating some aspects of their status.

The conventions can be divided into three categories as far as their content is concerned: first, conventions containing provisions exclusively of a non-discriminating character (for example, The Convention on Political Rights of Women, 1952); the second category covers all conventions of a mixed character containing both non-discriminatory and protective measures (The Convention on the Elimination of All Kinds of Discrimination against Women, 1979). The third category comprises conventions intended to protect women as far as their biological differences is concerned (The Convention on Restrictions on the Trading of People and Exploitation of Other Persons, 1950).

As for their function, the conventions represent unifying instruments sui generis and the parties are obliged to arrange for consequential domestic legislation to implement the content of individual provisions of the conventions. Those are formed in two ways: either as obligations of an activation character or as obligations aimed to a concrete situation.

The most important instrument of international legal protection of women is the Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women. It can be considered the main tool of the protection of women's rights, universal as to its effectiveness and versatile as to its scope and subject matter.

The supervision of the implementation of obligations from the Convention is vested in the Committee for the Elimination of Discrimination against Women, the body established by the Convention. Its function is „consiliary“, i.e. correct implementation of the Convention is ensured through comments on reports that must be submitted by the parties to the Convention. General recommendations and reports of the Committee submitted by the Economic and Social Council of the General Assembly of the UN serve the same purpose.

The Czech Republic is a party to all relevant international treaties. It succeeded in them by a unilateral legal act in accordance with the rules set up by international law after the split-up of the Czechoslovak Federal Republic that had been bound by them. The conventions have been taken over by Czech legislation without being newly ratified or declared, which ensures their domestic validity.

CONCLUSIONS

The role of a woman, her ideas about her place in society and efforts to carry them out, have changed in many aspects in the recent period of fast and fundamental changes in the

political and economic life of the Czech society, where family is considered to be an elementary unit in the private field.

Consequently, many things have changed and are still changing in legislation in force. These are often very important differences which should be known to women first of all. In the past, women, especially those who were more passive and possessed lower education, expected the State organs, or various social and trade union organizations, to secure their legal interests (for example, in industrial issues). The State paternalism passed away, however, the passive and ignorant attitude towards the solution of one's problems in life has not disappeared at all. Moreover, many troubles could be prevented if the level of knowledge was better and the approach towards the implementation of one's ideas, or self-defence, was more active.

The purpose of this publication, in addition to its pedagogical value, is to provide primarily such information which would be useful for further legislation or theoretical research in other fields. The publication intends to persuade its reader that current information for women is obviously much appreciated. It is expected, that considering in general a good level of education, Czech women are able not only to understand the value of the information, but also to process and utilize it.

In any kind of society, whether highly developed or not, there is a certain number of persons who, due to different and various reasons, subjective or objective (or the combination of both), become disconcerted and helpless, who need someone else's assistance. This often happens to women, usually to those who are not alone but have children, fully dependent on their mothers care and adequate social position.

The complexity of many legal issues — concerning property, housing, social security or industrial relations — usually requires highly qualified advice and help, encompassing the source of necessary information. This publication should also serve as such a source — those in the most urgent need of help usually possess insufficient funds to hire an attorney at law. Activities of many humanitarian associations are directed to women as well, preferably to those with dependent children. However, not always, particularly in private matters, can the women obtain qualified legal aid there. This field as yet has been neglected in the accelerating process of transformation to a market economy.

This study, which points out problems in an extensive way, may arouse discussion among citizens as well as in various governmental or non-governmental institutions. We cannot turn a blind eye to the problems, and the problems cannot be concealed with any ideology. Human problems, appearing in relation to the position of women, must be solved actively, bravely and with good will.

RECHTLICHE STELLUNG DER FRAU IN DER TSSCHECHISCHEN REPUBLIK

Zusammenfassung

Die Arbeit besteht aus fünf selbständigen Studien, welche die Hauptgebiete dieser Problematik umfassen, einschliesslich des völkerrechtlichen Schutzes der Menschenrechte der Frauen.

Die erste Studie widmet sich dem bürgerlichen und Familienrecht. Schon in der Geschichte hatte die Frau im böhmischen Landesrecht eine fast gleichberechtigte Stellung. Sie konnte volle Selbständigkeit erreichen, im Gegensatz zum römischen und deutschen Recht. Erst viel später unterschied das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch zwischen Mann und Frau im Bereich der ehelichen Rechte und Pflichten sowie in einigen Fragen, die die rechtliche Stellung der Mutter betrafen.

Eine volle und ausnahmslose Gleichberechtigung erreichten die Frauen in der tschechoslowakischen Gesetzgebung in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts. Diese Frage stellt also kein „Problem“ dar, dessen Lösung zur legislativen Veränderungen führen sollte.

Während des Lebens einer Frau – von Kindheit bis zur Mündigkeit, zum mittleren Alter und Alter frequentieren verschiedenartige rechtliche Fragen. Die meisten und schwerwiegendsten Probleme tauchen bei Frauen im Produktivalter auf. Es handelt sich insbesondere um rechtliche Fragen, die mit dem gewählten Typ des Zusammenlebens mit dem Mann – Ehe oder Partner –, faktischer Verhältnis verbunden sind sowie rechtliche Fragen, die mit dem Elterntum zusammenhängen. Insbesondere die rechtliche Stellung der minderjährigen ledigen Mütter bringt einige soziale und rechtliche Probleme mit sich, wie die bisherigen Erkenntnisse zeigen.

Schwerpunkt der Arbeit widmet sich der rechtlichen Stellung der verheirateten Frauen, den gegenseitigen Rechten und Pflichten der Eheleute, insbesondere im Bereich der Vermögensrechte, Wohnung und Unterhaltungspflicht. Ausführlich werden die Fragen der Ehescheidungen, Ursachen des Zubruchgehens einer Ehe analysiert, sowie gesellschaftliche Fragen, die typisch für die Stellung der geschiedenen Frauen sind. Den letztgenannten wird eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet – es geht z. B. um die Scheidungsaktivität der Frauen, die überwiegende Kinderpflege nach der Scheidung u. ä.

Ferner widmet sich die Arbeit den „alternativen Formen des familiären Zusammenlebens“, insbesondere den sog. Partnerbeziehungen, die auf dem faktischen Zusammenleben des Mannes und der Frau gegründet sind. Bisher ist eine langsam zunehmende Abwendung von der Ehe zu anderen Typen des Familienlebens zu beobachten. Ebenfalls steigt die Zahl der sog. unvollständigen Familien (ein erwachsener Elternteil lebt mit dem Kind ohne den anderen Elternteil oder Partner anderen Geschlechts).

Der letzte Teil widmet sich der rechtlichen Problematik der Mutterschaft. Es scheint, dass viele Frauen die Mutterschaft nicht mehr als Lebensaufgabe empfinden. Darüber zeugt unter anderem auch der Depopulationstrend in den letzten Jahren.

Die Studie spricht insgesamt darüber, dass in den neuen gesellschaftlichen Bedingungen der marktwirtschaftlichen, demokratischen Gesellschaft, immer noch ein Missverhältnis zwischen der garantierten Gleichberechtigung und auf der anderen Seite der faktischen Ungleichheit in der Stellung von Mann und Frau im Alltagsleben. Insbesondere schlechte Kenntnisse und Orientierung der Frauen in verschiedenen, insbesondere Vermögensfragen bereitet ihnen praktische Probleme. Trotz ihrer Gleichberechtigung müssen die Frauen der Geltendmachung ihrer Rechte und Ansprüche eine grössere Aufmerksamkeit widmen. Die Gesellschaft sollte ihnen jedoch dabei nicht nur paternalistisch helfen, sondern so, wie es die Mechanismen der menschlichen Kommunikation in der marktwirtschaftlichen Gesellschaft ermöglichen. Solche Wege sind nicht nur zu suchen, sondern auch richtig auszunützen, bzw. zu schaffen.

Im zweiten Kapitel wird die Stellung der Frau im Arbeitsrecht in der Tschechischen Republik analysiert.

Das Gesetzbuch der Arbeit regelt die Arbeitsbedingungen der Frauen mit Rücksicht auf zwei wichtige Faktoren – den biologischen und den gesellschaftlichen. Die beiden Faktoren erweisen sich am deutlichsten bei den Schwangeren und bei Frauen, die für kleine Kinder sorgen. Deswegen wird die rechtliche Regelung der Arbeitsbedingungen differenziert, nämlich einmal für die Frauen allgemein, und einmal für Schwangere sowie für Frauen, die für kleine Kinder sorgen. Den letztgenannten ist in den arbeitsrechtlichen Beziehungen ein erhöhter Schutz gewährt.

Im Zusammenhang mit dem Übergang von der zentralistischen und planmässigen Leitung der Volkswirtschaft zur Marktwirtschaft tritt die Rolle des Rechts und gleichzeitig auch das dringende Bedürfnis neuer Rechtsregelungen in den Vordergrund, welche nicht nur das Funktionieren neuer ökonomischer Beziehungen ermöglichen, sondern zugleich auch zur Lösung jener sozialen Probleme beitragen würden, die von allen diesen umfangreichen gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen gebracht werden.

Es ist auch über die Änderungen der Rechtsregelung bei der Fraueneinstellung nachzudenken. Die geltende rechtliche Regelung der Stellung der Frauen in den arbeitsrechtlichen Verhältnissen in der Tschechischen Republik entspricht im Grunde den Dokumenten der Internationalen Arbeitsorganisation, in einiger Hinsicht ist sie sogar zu mild. Solche Auffassung des Frauenschutzes in arbeitsrechtlichen Beziehungen, wie sie im Arbeitsgesetzbuch enthalten sind, war lediglich zur Zeit der Überbeschäftigung möglich, wo die Eingliederung der Frauen in

die Arbeit in der Regel keine grossen Probleme verursachte. In der Marktwirtschaft kann jedoch der übertriebene Rechtsschutz der Frauen zum Hindernis ihrer Beschäftigung werden, bzw. er kann dazu führen, dass die Frauen überwiegend für finanziell und auch anders unattraktive Stellen angenommen würden. Im Zusammenhang mit dem übermässigen Schutz der Frauen in den arbeitsrechtlichen Beziehungen spricht man sogar von deren Diskriminierung, wenn sich die ursprünglich auf den Schutz der Frauen gerichteten Massnahmen zu deren Ungunsten umwandeln können, insbesondere was die Unbereitschaft der Arbeitnehmer betrifft, diese einzustellen.

Die sich ändernden Arbeitsbedingungen verlangen auch Änderung einiger Bestimmungen des Arbeitsgesetzbuches, die lediglich die Frauen betreffen. Im Bereich der Arbeitsbedingungen der Frauen ist insbesondere das Vertragsprinzip zu stärken. Für die Zukunft sollten die Arbeitsbedingungen für die Frauen allgemein nicht kogent (zwingend) geregelt werden, sondern relativ kogent. Das Arbeitsgesetzbuch sollte den Frauen minimale Garantien entsprechend der Liste der Grundrechte und -freiheiten sowie den Konventionen der Internationalen Arbeitsorganisation gewähren. Weitere Arbeitsbedingungen würden zwischen dem Arbeitgeber und Arbeitnehmerin im Arbeitsvertrag, bzw. auch im Rahmen der Kollektivverhandlung vereinbart. Der erhöhte Schutz in den arbeitsrechtlichen Beziehungen sollte auch weiterhin – wenn auch in einer anderen Form als bisher – den Schwangeren und den Müttern der kleinsten Kinder gewährt werden. Dies nicht nur hinsichtlich ihrer schwierigen Stellung auf dem Arbeitsmarkt, sondern vor allem auch hinsichtlich der grossen Zahl der Risikoschwangerschaften und der stets abnehmenden Geburtenzahl. Wichtig ist auch die Schaffung wirksamer Kontrollmechanismen, welche offensichtliche sowie verborgene Formen der Frauendiskriminierung aufdecken und sanktionieren würden.

Das Ziel neuer rechtlicher Regelungen und des neuen gesellschaftlich-politischen Klimas im Bereich der Frauenbeschäftigung sollte – im Unterschied zu der sog. Emanzipation der Frauen unter dem totalitären Regime, die oft zu ausserordentlicher psychischer sowie physischer Erschöpfung der Frauen führte – eine wirkliche Gleichberechtigung von Mann und Frau in der Arbeit sowie in der Gesellschaft sein.

Die vergleichende Studie befasst sich im dritten Kapitel umfassend mit Fragen der Beziehung von Frauen, Strafrecht und zusammenhängenden Problemen. Sie behandelt nicht nur die Rechtsregelung des materiellen Strafrechts – egal ob in seinen Normen die Frau als Täter oder Opfer auftritt, sondern auch diejenigen Vorschriften, die das Strafverfahren und Strafen bzw. Schutzmassnahmen und deren Vollzug betreffen. Hier kommt sie zur Schlussfolgerung, dass bei dem Strafvollzug die Spezifik der Frauen als Straftäter wenig berücksichtigt wird, und zwar zum Nachteil der Frauen.

Sie befasst sich auch mit der Kriminalität der Frauen und ihrer geänderten Qualität. Umfassender Komplex statistischer Angaben dokumentiert die Schlussfolgerungen der Autorin in diesem Bereich.

Insbesondere ist der Abschnitt zu erwähnen, der sich den Überlegungen über die Arbeit der Frauen im Bereich der Strafjustiz und der Rechtsanwaltschaft widmet. Es zeigt sich, dass der Prozentsatz der Frauen mit solcher Beschäftigung erheblich höher liegt als es in Westeuropa der Fall ist. Es wird beispielsweise in der SR stets betont, dass die Zahl der Hörerinnen an den juristischen Fakultäten ungefähr 50 % im Verhältnis zu den Männern erreicht, aber der Prozentsatz der Frauen, die in der Justiz bzw. Rechtsanwaltschaft angestellt sind, ist wesentlich niedriger. Es gibt sogar Vorschläge, Richtzahlen einzuführen, mit denen der Anteil der Frauen in diesen Berufen zu erhöhen wäre.

Offensichtlich wird man auch hier einige Ansichten in der ČR umwerten müssen, die den Prozentsatz der berufstätigen Frauen in diesen Bereichen, der höher als in Westeuropa lag, nicht für positiv hielten.

Im vierten Kapitel untersucht die Autorin auf interdisziplinäre und vergleichende Weise die Problematik der Frage der Viktimisation der Frauen, und zwar nicht nur als der durch Straftaten Beschädigten, sondern auch als Opfer anderer Gewalttaten gegen die Frauen. Zur Illustration ist der Beitrag an einigen Stellen mit statistischen Angaben und Ergebnissen empirischer Forschungen ergänzt.

Der einleitende Teil charakterisiert den eigentlichen Gegenstand der Forschung und Spezifika, welche die besondere den Frauen als Opfern gewidmete Aufmerksamkeit begründen. Die Autorin zeigt die Entwicklung der Beurteilung dieser Problematik in der Welt und in unserer Republik. Die Aufmerksamkeit konzentriert sich auf Änderungen der letzten Jahre in unserer Republik, die die Beurteilung der Frage der Viktimisation der Frauen beeinflussen, insbesondere das Anwachsen der Kriminalität und die Gewaltexplosion in allen Bereichen, ungenügende Stellung des Opfers in polizeilicher Untersuchung und im Strafverfahren, ebenso wie der Mangel an Institutionen für Opferhilfe.

Der zweite Teil ist ein viktimologischer Blick auf den Rechtsstatus des Opfers einer Straftat mit Orientierung auf gewalttätige und sexuelle Straftaten gegen Frauen. Es vergleicht die Begriffe des Opfers im viktimologischen Sinne und des/der Beschädigten im strafrechtlichen Sinne, sowie die Rechte des Täters und die Rechte des Opfers im Strafprozess. Die Auslegung orientiert sich an auserwählten Rechten der Beschädigten, die in 4 Grundgebiete zusammengefasst sind – Recht auf Informationen und Rechtshilfe, Recht auf aktive Beteiligung an der Untersuchung und am Strafprozess, Recht auf Schadenersatz, Recht auf Gesundheits- und Lebensschutz. Die Autorin kommentiert die angenommenen Novellen und vergleicht unsere Rechtsregelung mit dem Ausland.

Der dritte Teil ist den sexuell motivierten Straftaten sowie deren Eigenarten gewidmet, die mit den psychischen Folgen für das Opfer und mit der erheblichen Gefahr der sekundären Viktimisation verbunden sind. Es wird auf Vorurteile und Stereotypen hingewiesen, mit denen diese Taten verbunden sind und welche die Meinung der Öffentlichkeit sowie Entscheidung der Polizei – und Justizorgane beeinflussen. Näher wird insbesondere die Frage der sekundären Beschädigung der Opfer durch Vergewaltigung und Sexualmissbrauch bei der Untersuchung und Gerichtsverhandlung der Sache, sowie deren Milderung, analysiert. Zum Schluss sind einige sich neu verbreitende Formen des Sexualmissbrauchs der Frauen und der damit zusammenhängenden Straftätigkeit angeführt: Prostitution, Frauenhandel, sexuelle Touristik, sexuelle Belästigung.

Die Arbeit wird mit einem Teil beendet, welcher sich mit der Gewalt an der Frau in der Familie befasst. Die Autorin analysiert den Begriff der Gewalt in der Familie selbst und erwähnt Spezifika dieses Problems bei uns, insbesondere seine Tabuisierung, seinen Mangel an Aufklärung, Mangel an repräsentativen Untersuchungen, Latenz und Umgangsweise mit Frauen – Opfern der Heimgewalt von seiten der staatlichen Organe. Sie stellt, die der Heimgewalt gewidmeten Projekte und die Ausbildungsart der Polizei-, Justiz- und Verwaltungsmitarbeiter im Ausland, als Gegensatz zueinander. Sie spricht die Meinung aus, dass dieses komplizierte Problem eine komplexe Lösung verlangt, welches weder die konsequente Kriminalisierung derartiger Handlungen noch das bestehende Uninteresse der Polizeiorgane ist.

Die letzte Studie analysiert relevante Konventionen des völkerrechtlichen Schutzes der Menschenrechte der Frauen.

Menschenrechte der Frauen und Mädchen bilden einen untrennbaren Bestandteil der universalen Menschenrechte. Sie haben jedoch ihre Spezifika, die in den spezialisierten völkerrechtlichen Verträgen und Implementierungsvorgängen zum Ausdruck kommen. Die Problematik des völkerrechtlichen Schutzes der Frauen hat auch ihre Genesis, deren Anfänge zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts zu suchen sind. Die ersten, meistens europäischen Konventionen, wurden mit ihrem Inhalt zum Schutz der Frauen vor den Grenzformen der Ausbeutung, verbunden mit ihrer biologischen Eigenart (Frauenhandel) und zum Schutz der Frauen im Arbeitsprozess, sowie zur Besserung der Arbeitsbedingungen bestimmt. Die Staaten, d.h. die Parteien der Konventionen, hatten dann innerstaatliche Schutzmassnahmen in der arbeitsrechtlichen Sphäre und im Bereich des Verwaltungs- sowie Strafrechts anzunehmen.

Eine grundsätzliche und qualitative Konzeptionsumwandlung bei dem Rechtsschutz der Frauen brachten erst die Charta der UNO (1945) und die Allgemeine Deklaration der Menschenrechte (1948), welche die Agenda der Menschenrechte in das System des Völkerrechts allgemein und in Beziehung zu Frauen gesondert eingegliedert haben. Prinzipien der Universalität der Menschenrechte, der gleichen Rechte von Mann und Frau sowie das Diskriminierungsverbot wegen des Geschlechts bildeten den grundlegenden Legiferationsrahmen sowohl

für die folgende innerstaatliche Regelung, als auch für die Entwicklung der völkerrechtlichen Normativität, die zur Entwicklung, „Nichtdiskriminierung“ und zum Schutz der Frauen bestimmt war. Entsprechend der Charta der UNO (Art. 55) werden die meisten relevanten Konventionen in der UNO und den angegliederten internationalen Organisationen (Internationale Arbeitsorganisation, UNESCO) konzipiert und angenommen. Bis zum heutigen Tag wurden im Rahmen dieser internationalen Institutionen viele Konventionen angenommen, die entweder ausschliesslich für die Frauen bestimmt sind, oder die irgendeinen Aspekt der Stellung der Frau regeln.

Sachlich sind diese Konventionen in drei Kategorien zu gliedern: in der ersten sind, in Konventionen enthaltene Bestimmungen, welche einen ausschliesslichen „Nichtdiskriminierungscharakter“ tragen (z.B. Konvention über politische Rechte der Frauen – 1952), in der zweiten Kategorie sind dann Konventionen gemischter Natur enthalten, die sowohl Nichtdiskriminierungs- als auch Schutzbestimmungen umfassen. (Konvention über Beseitigung aller Diskriminierungsformen der Frauen – 1979). Die dritte Kategorie bilden Konventionen, die zum Schutz der Frauen in ihrer biologischen Eigenart bestimmt sind (Konvention über die Bekämpfung des Menschenhandels sowie die Ausbeutung anderer Personen – 1950).

Funktionsgemäss stellen diese Konventionen Unifikationsinstrumente sui generis dar und für die Parteien bedeuten sie die Pflicht, durch folgende innerstaatliche Regelung den Inhalt einzelner Bestimmungen zu sichern. Diese werden auf zwei Weisen ausgedrückt: entweder als Tätigkeitsverbindlichkeiten, oder als Verbindlichkeiten aus resultierender Situation.

Das wichtigste Instrument des völkerrechtlichen Schutzes der Frauenrechte ist die Konvention über Beseitigung aller Diskriminierungsformen der Frauen. Sie ist als Hauptinstrument zum Schutz der Frauenrechte, nämlich universell in der Wirksamkeit und allseitig im Umfang und Gegenstand der Regelung, anzusehen.

Mit Aufsicht über die Realisierung der für die Staaten/Vertragsparteien aus der Konvention folgenden Verbindlichkeiten ist der Ausschuss zur Beseitigung der Frauendiskriminierung beauftragt, ein durch selbständige Konvention errichtetes Organ. Er hat eine Konsilierungsfunktion, d.h. mittels Stellungnahmen zu den von den Mitgliedstaaten dem Ausschuss vorzulegenden Berichten wird die künftige korrekte Erfüllung der Konvention gesichert. Zu demselben zweck dienen auch die allgemeinen Empfehlungen und Berichte des Ausschusses, die durch den Wirtschafts- und Sozialrat der Generalversammlung der UNO vorgelegt werden.

Die Tschechische Republik ist Partei in allen relevanten internationalen Konventionen. Sie folgte ihnen durch einseitigen Rechtsakt nach, und entsprechend dem vom Völkerrecht nach der Auflösung der Tschechoslowakischen Föderativen Republik, die durch diese Konventionen gebunden war, festgelegten Regeln. Die innerstaatliche Gültigkeit sichert die Rezeption dieser Konventionen in die innerstaatliche Rechtsordnung der Tschechischen Republik, ohne dass diese neu ratifiziert oder verkündet werden.

ACTA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE

IURIDICA 3 – 4/1996

PRÁVNÍ POSTAVENÍ ŽEN V ČESKÉ REPUBLICE

Doc. JUDr. Senta Radvanová, CSc., JUDr. Věra Štangová, CSc.,
prof. JUDr. Dagmar Císařová, DrSc., JUDr. Eva Koubová,
doc. PhDr. Stanislava Hýbnerová, CSc.

Prorektor-editor: prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.

Redakční rada: doc. JUDr. Petr Tröster, CSc. (předseda)

prof. JUDr. Alena Winterová, CSc. (místopředsedkyně)

doc. JUDr. Karel Václav Malý, CSc. (tajemník)

doc. JUDr. Taisia Čebiřová, CSc., doc. JUDr. Jaroslav Drobník,

CSc., prof. JUDr. Zdeněk Kučera, DrSc., prof. JUDr. Václav

Pavlíček, CSc., prof. JUDr. Irena Pelikánová, CSc.,

prof. JUDr. Jiří Švestka, DrSc., prof. JUDr. Ota Novotný, CSc.,

doc. JUDr. Petr Pithart

Sestavil: PhDr. Jiří Hýbner

Recenzovali: doc. JUDr. Taisia Čebiřová, CSc.

doc. JUDr. Jaroslav Drobník, CSc.

Obálku navrhla Jarmila Lorencová

Graficky upravila Kateřina Řezáčová

Vydalo Karolinum – nakladatelství Univerzity Karlovy,

Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

Praha 1997

Vytiskla Tiskárna KOČKA, Slaný

Vydání první Náklad 550 výtisků

Brož. 60 Kč

ISSN 0323-0619

Brož. 60 Kč
•• ISSN 0323 – 0619